AKADEEMIA

MEIE MÕTETE TUUM . . . . . K. TIITSMAA, M. PIHLA

GUSTAV SUITS, ERNEST HEMINGWAY JA MEIE . . . . J. JÕERÜÜT

PÄDEVUSKONFLIKT EESTI RIIGIKAITSE JUHTIMISEL . . . . . H. LILL

ARMASTAVAD FÜÜSIKUD . . . . . P. OLESK

HILDEBRANDI LAUL . . . . . .

KHARĀDŽ-MAKSU RAAMAT . . . . . A. YŪSUF

LITERALISM JA KONTEKSTUALISM . . . . . F. RECANATI

MÕTTEID VÕÕRKEELE ÕPETAMISEST JA ÕPPIMISEST . . . I. TIIVEL

ARUTLUSI JA MATEMAATILISI TÕESTUSKÄIKE . . . . . G. GALILEI

JAAN UNDUSKI TÕED JA OLETUSED . . . . . M. VELSKER

80 AASTAT ESIMESEST *AKADEEMIAST* . . . . . T. KIHO

NR. 5 · MAIKUU · 2017

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Tarmo Soomere, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2017
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1570.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

29. AASTAKÄIK 2017 NUMBER 5 (338)

Meie mõtete tuum
Klaudia Tiitsmaa, Mehis Pihla 771

Gustav Suits, Ernest Hemingway ja meie
Jaak Jõerüüt 773

Kes juhatas väge?
Hellar Lill 781

Armastavad füüsikud
Peeter Olesk 796

Hildebrandi laul
..... 833
Tõlkinud Erki Lind

Saateks
Erki Lind 836

Kharādž-maksu raamat. I
Abū Yūsuf 845
Tõlkinud Üllar Peterson

Literalism ja kontekstualism: Mõned variatsioonid. II
François Recanati 884
Tõlkinud Henrik Sova

Idiomaatikast kitsamas ja laiemas mõttes: Mõtteid ja kogemusi võõrkeele õpetamisest ning õppimisest
Irene Tiivel 901

Arvustus: Jaan Unduski tõed ja oletused. Jaan Undusk. *Eesti kirjanike ilmavaatest.* (Eesti mõttelugu 118.) Tartu: Ilmamaa, 2016. 919 lk.

Mart Velsker 914

Eesti akadeemia kindlustab ainult vaba Eesti: 80 aastat esimesest *Akadeemiast*. *Akadeemia* nr 1 maikuu 1937. Tartu: E. K.-ü. "Postimehe" trükk. 64 lk.

Toomas Kiho 922

Abstracts

..... 931

Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusharu vallast, mehaanika ja väiksemate liikumiste alalt. XVIII

Galileo Galilei 939
Tõlkinud Mailis Põld

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Illustratsioonid lk 780, 795, 832, 844, 883, 900:

ANNA RING (sünd. 1992) on lõpetanud Tartu Kõrgema Kunstikooli meedia- ja reklaamikunsti erialal 2016. aastal, praegu trükikoja Kroonpress reprospetsialist; graafiline disainer.

Ümbriskaaned on kujundanud Artur Kuus.

MEIE MÕTETE TUUM

Klaudia Tiitsmaa, Mehis Pihla

Mina kasvasin nii.

Minu vanavanaema kaunis, veatus eesti keeles loetud meieisapalve on jäänud biiti mängima mu ellu. See isegi ei jõudnud mu ajju, vaid salvestus luuüdimällu. Ma ei tea, palju ma ise tol ajal rääkida oskasin, aga mõistma hakkasin alles siis, kui kasvasin.

Tema väikesed kokku pressitud käed, suletud silmad ja rahu õhkav hingus — kõik see, millega olen täitnud oma mälestuste varasalve, ja see palve, mis kõlas tol hetkel mulle kui laul ja mille ma ise hiljem luuleks muutsin: kõik see ütleb mulle, et eesti keelt oli juba sündides mus rohkem, kui ise seda kõnelda suutsin.

Minu vanaisa oli seikleja ning tõeline meremees. Tema jutustused oma reisidest, rahvastest, meredest tiirlevad mu vere sees. Nad on igavese kodu leidnud minu südames. Kui poleks neid jutte, siis poleks ka mind. Oleksin roomlane, kreeklane, traakialane või kanaarilind, kuid mis kõige hullem — minu elus poleks ka sind. Sind, kellele saan öelda, et ma armastan sind. Sind, kes sa oled öelnud, et armastad mind.

Lavastusest *Y Generatsioon* Ugala teatris (2013–2014; lavastaja Adeele Sepp, dramaturg Mehis Pihla).

Vt youtu.be/qhrn3KlODEg.

Tõeliselt saame seda öelda vaid ühesainumas keeles, ja see on meie emakeel, meie mõtete tuum. Kõik muu on hiljem õpitud analoogne jama, milles ei saa kunagi kindel olla, kas see on ikka päris seesama. Nagu oleks üks *love* ja *liebe* kõik. Aga kuidas on siis võimalik, et vaid meie teame, mis asi on *kama*?

Keel on palju rohkem kui vaid sõnad ja grammatika. Samamoodi pole armastus lihtne matemaatika, kus liidad muskleid ja tisse.

Seega ma usun: öeldes võõras keeles kallimale, et armastan teda, trükin vaid tühikuid meie endi sisse.

GUSTAV SUITS, ERNEST HEMINGWAY JA MEIE

Jaak Jõerüüt

Ma ei hakka teid tüütama keeruliste teooriatega, kus majanduse areng ja sisemajanduse kogutoodang, kultuur üldse, rahvuskultuur sealhulgas ja emakeel eriti seotakse omavahel positiivsete ja negatiivsete nöörikestega sellisesse puntrasse, et sealt võib leida mida tahes. Ei hakka ma ka targutama mõnes teab millises suure maailma psühholoogilises, bioloogilises, filosoofilises, numismaatilises, kvantmehhaanilises mõttekojas välja hautud eluvalemite üle. Maailm on täis sõnu, oli enne Hamleti aega ja on pärast. Üleliigseid sõnu, mille seast on inimesel kohustus leida üles vajalikud. See teeb inimesest inimese.

Olen töötanud üle paarikümne aasta välisministeeriumis ehk rahvusvahelisel areenil, ja kui see aeg mulle üldse midagi on täiesti selgeks teinud, siis kuulub nende klaaride asjade hulka teadmine, et maailmast leiab vastandlikke näiteid ja konkureerivaid teooriaid absoluutselt kõige jaoks. Nii seda, et saatan elab New York City keskraudteejaama all, kui vastupidist. Nii seda, et maakera seisab nelja kilpkonna turjal, kui ka seda, et maakera toetub kolme püramiidi tipule. Emakeele tähtsuse või teisejärgulisuse kaitseks leiab laiast ilmast samuti igasuguseid argumente.

Mina tahan rääkida ainult oma kogemustest. Ja oma vaatest asjale. Hoides seejuures püsti õhtumaalikku, eestilikku ja isikliku individuaalsuse lippu, hoolimata sellest, kuidas mu arvamustesse suhtuvad kõikelahustava, individuaalsuseta maailma jutlustajad.

Kõne 15. emakeelepäeva seminaril "Kas emakeelele lüüakse hingekella?" 14. märtsil 2017. a Eesti Rahvusraamatukogus.

Olen elanud pikki aastaid väljaspool Eestit, viiel erineval maal, ja muidugi olen mõtelnud mõnikord sellest, kas ma tahaksingi jääda välja elama või ei tahaks. See teema on mulle olnud paar korda täiesti eluline, mitte ainult teoreetiline. Mina olen tahtnud alati tagasi Eestisse. Ma olen kogenud, sügaval iseendas, seal, kus asub inimese pärismina, kuidas avaldub iseendas see jõuline tõmme kodumaise nähtamatu magneti poole, selle poole, mida sa kusagilt mujalt ei leia, ole sa siis miljonär või kerjus. Ma tean omast käest, kuidas lõppude lõpuks ei loe see mitte midagi, et seal kaugel on argises või kultuurilises igapäevas palju rohkem vana ja uut võimalik kogeda ning kasutada kui kodus. Aga alati jääb midagi puudu.

Nii tean ma ise, ilma teooriateta seda, et selle koduse, jõulise magneti üks määravatest komponentidest on keel.

On muudki, kahtlemata, on maastik, mille kohta öeldakse, et maastik kujundab keele ja et keel on maastiku osa. On mälestused, tuttavad, suguvõsa jalajäljed siin ja seal, laiali üle kodumaa. Aga emakeel, millesse on sünnitud, on selline osa sinust endast, et iseenese võõrutamine emakeelest ei käi nii lihtsalt, nagu vanasti arvasid ehk üle ookeani Ameerikasse põgenevad Euroopa majandusmigrandid ja praegu arvavad Interneti-nimelisele kontinendile põgenevad lapsed.

Inimestele ei ole võimalik paljusid asju selgeks teha koolitunnis, elukogemust sealt ei saa. Paremateist koolitundidest ja ülikoolikursustest saame heal juhul maakaardi eluloo vabariigi maastikul liikumiseks, mitte enamat. See on inimese otsustada, kas ta kasutab maakaarti kaminasse tule tegemiseks või topib seljakotti. Kuid kogemusi on võimalik jagada ja vastu võtta. Kui tahetakse.

*

Mõni sõna nüüd ühelt tüütul moeteemal, sellest ei pääse. Niinimetatud tõejärgne ajastu. Tegu on kujundiga, mis levib laialt nagu gripiviirus, aga milles pole sisu. Petistel endil on mugav jätta muljet, et on saabunud eriline ajastu. Nonsenss! Valetatud on

alati, kõigil aegadel: lapsed vanematele ja vanemad lastele, ametnikud poliitikutele ja poliitikud rahvale.

Tõde on alati olemas.

Džomolungma on alati olemas, mis siis, et sinna otsa ei pääse odava turismipaketiga ega kiire Porschega. Maailma kõige kõrgem mäetipp ei jää sentimeetritki madalamaks seepärast, et kasutusel on mõni poliitiline moefraas. Selle asemel et kiinduda jälle ühte uude, petiste jaoks mugavasse fraasi, teeks ma pigem vastupidi, pühiksin hoopis mõne vana laualt. Näiteks "vaidlustes sünnib või selgub tõde". No ega ikka ei sünni ega selgu! Mäetipp, kuhu ei pääse niisama lihtsalt, või ookean, mida kodus ei hooma, need ei kao kusagile, vaidle või ära vaidle. Ja inimene sureb lõpuks, vaidle palju tahad.

Nii on alati olemas ka selline lihtne tõde, mille üle pole mõtet vaielda: emakeel on asendamatu.

*

Viimaste nädalate jooksul on minult korduvalt küsitud, mida ma arvan riigikõnest, mis peeti tänavu 24. veebruaril Estonia kontserdisaalis. Vastan sellele küsimusele ka siin.

Et mitte näida ühekülgsena, mida ma kontekstis kindlasti ei ole, noppisin kõigepealt ettelugemiseks sellise tsitaadi kõnest:

> Meie välis- ja julgeolekupoliitika on viimasel veerandsajandil olnud edukas. Meie poliitikud on võtnud rahvusvahelisi kohustusi ning neid täitnud, vahel ka sisepoliitilise populaarsuse hinnaga. Nüüd näeme, kui tähtis see on olnud. Meile kinnitatakse, et segastel aegadel ollakse meiega.
>
> Ma tänan kõiki Eesti valitsusi keeruliste valikute õigete lahenduste eest.

Võtan minagi selle riikliku tänu lahkelt vastu: olen olnud kahes valitsuses kaitseminister ning olen võtnud osa nende "õigete lahenduste" otsimisest ja leidmisest.

Nimetatud riigikõnes on pühendatud eesti keele ja kultuuri tähtsusele hulk lõike. Väga hea, seda kõike on oluline rõhutada alati, aga ehk just praegu rohkem kui alati. Ometi tuleb küsida tuntud fraasi abil: "Kas miski on pildil ka valesti?"

Minu jaoks on ebamugavalt valesti üks kõne sõlmlausetest, tsiteerin: "Eestlane saab olla igaüks, kui ta tunnustab meie keelt, kombeid ja väärtusi." Vaidlen vastu! Tunnustamine ja oskamine ei ole sünonüümid. Tunnustada eesti keelt suudab ka näiteks iga ingliskeelne õppejõud, kes õpetab Tartu ülikoolis, aga see ei tee teda mingi nõksuga eestlaseks ega pane teda võluvitsa väel pidama loenguid eesti keeles.

Tartu ülikooli vilistlane ja ülikooli nõukogu endine esinaine Kersti Kaljulaid teab kindlasti hästi, milline ingliskeelestumise protsess käib sujuvate sõnade saatel rahvusülikoolis. Usun, et ta on tuttav ka näiteks kahe põlise ülikooliinimese, Marju Lepajõe ja Toomas Kiho artiklitega ajakirja *Akadeemia* tänavuses kahes esimeses numbris, kus mõlemad muide viitavad tema nimele positiivselt. Mina ei ole Tartu ülikooli kasvandik, aga nemad kaks on minu jaoks autoriteedid, akadeemilise vaimu kandjad. Ja kui ma loen kas või ainult nimetatud kahte artiklit *Akadeemias*, siis lähevad mul põlema kõik punased häirelambid, mu vaimsetel ja hingelistel paneelidel nii kolba kui rinnakorvi varjus.

Siin ainult kaks artiklitest nopitud mõtet, kummaltki üks:

> Rahva usalduskrediit oma akadeemilisele esindusasutusele on tohutu. See tunne, peaaegu müütiline usk on ühiskonnas, nii kodukui väliseestlaste seas tunduvalt valdavam, kui ülikooli igapäevatöös seda tunnetada võib. (Toomas Kiho.)

> Praegu on esmase tähtsusega, et Eesti noored ei pööraks Eesti ülikoolidele selga, sest neid ei lasta lihtsalt õppida oma emakeeles. (Marju Lepajõe.)

Mis kasu on kõikidest abstraktsetest, kaunitest loosunglausetest ükskõik millisest puldist ükskõik millisel päeval ükskõik kelle suust, kui samal ajal närib rahvusriigi, põhiseaduse ja eestlaste tuleviku vundamenti mingi konkreetne vaimsete termiitide vägi!? Mõned sellest seltskonnast isegi ei varja enam, et eesti keele säilimine on nende arvates teisejärguline. Nemad ehk ei mäletagi, et alles hiljuti olime olukorras, kus kodumaal oli igapäevaelus ikka raskem emakeelega hakkama saada, sest visa suurriiklik poliitika oli eesti keele tähtsuse ja rolli vähendamise suunas toiminud kaua, visalt ja igal tasemel ning kandis lõpuks kurja vilja. Mina

mäletan. Mina tean ja mäletan sedagi, et Eesti riigi iseseisvuse taastamise üks katalüsaatoreid oli keele päästmise aktsioon.

Seega, esiteks — riiklikus aastpäevakõnes ei tohiks olla kohta emakeele suhtes kahtlaselt kahemõttelistel lausetel, ja teiseks oleks just seal olnud õige öelda mõni selge sõna rahvusülikooli tuleviku kohta. Sest ingliskeelestuv Tartu ülikool ei kuulu meie "unistuste Eestisse", nagu kõlas üks kõnealuse kõne fraas.

*

Inimeste süda valutab.

Mart Nutt avaldas selle aasta ajakirja *Looming* 2. numbris läbitunnetatud artikli "Rahvusriik tänapäeval". Argumentatsioon viib mind loogiliselt ja vesiselgelt järelduseni, et tänapäevase rahvusriigi nõrgenemine nõrgestab demokraatiat ja rahvusriigi asendumine mõne teise riigimudeliga, see tähendab rahvusriigi kadumine, annab suure tõenäosusega siinsele demokraatiale lõpliku löögi. Artiklis on muudki olulist, see on mitmekihiline tekst, aga olgu mu selline järeldus täna üks ja ainus.

Aga ma kuulen kohe ka hääli. Võib-olla ei anna siiski lõplikku lööki, ütlevad mõned, ah, ära liialda! Mis nad muudkui hirmutavad, ütlevad teised. Miks me katsetada ei või, muudame midagi, me oleme ju paindlik riik ja rahvas, hõikavad vahele naiivsed paduoptimistid.

Aga nii laboratooriumides kui ka päriselus on katseid, mida ma mitte iial tegema ei hakkaks ega mitte kellelegi ei soovitaks, sest tulemus võib olla letaalselt fataalne, nii et tehtut ei ole enam võimalik tagasi pöörata. Vastu puud sodiks sõidetud auto rool ei tööta, keera teist kui palju tahad. Laboris võib teha katset, kas lõhkeaine x kogus y purustab labori lae või põranda või mõlemad. Seda katset saab teha vaid kord ja tulemusega pole selles laboris enam midagi peale hakata, tuleb mujale kolida. Katsetada, kas Eestis kõlbaks mõni muu riigimudel, ei tohi, sest kui see ei õnnestu, siis on läinud nii trumm kui ka pulgad ja kogu bänd. Igaveseks. Meie identiteeti toetab ennekõike keel, ja kui see kaob, jääb sellele Põhja-Euroopa territooriumile alles vaid rühm bioloogilisi olendeid, mitte rahvus, rääkimata juba kultuurrahvusest.

*

Inimeste suhtlemist, maailmaküla ja vastastikust rikastamist primitiivselt absolutiseerivad inimesed ei mõtle ühele eriti olulisele asjale — eestlaste kohustusele kogu inimkonna ees. Eesti kõige unikaalsem maavara ehk loodusvara on eesti keel. Mitte keegi maakera peal ja ilmselt terves universumis ei saa selle hoidmisega hakkama peale meie. See on väärtus kogu tsiviliseeritud inimkonna jaoks ja meie kohus on seda kogu inimkonna jaoks alles hoida, maksku mis maksab. Inglise keele säilitamise ja arendamise kohustus on teistel. Ma kordan: eestlaste üleilmne kohustus on säilitada ja arendada oma emakeelt, seda tööd ei tee meie eest mitte keegi ära. See on tõde ja mingi ajastu seda tõde ei väära. On vaja kõrvale heita ja unustada vaimne hedonism! Tuleb vastutada selle eest, mis sinu vastutada on antud, see on inimlikkuse ülim reegel. Iga rahvas vastutab oma keele, kultuuri, mälestiste ja looduse hoidmise eest — just nii saan mina aru tänapäeva tsivilisatsioonist. Just selles on lootus säilitada kogu planeet elamiskõlblikuna kõikidele; lootus ei peitu lõputus majanduskasvus, tehnoloogia võidukäigu absolutiseerimises ega jõupoliitikas.

Tänasel emakeelepäeval kutsun kõiki eestlasi mõistma oma ajaloolist vastutust selle maa, tema looduse, tema kultuuri ja tema keele hoidmise eest. See on meie kõikide ühine ülesanne, hoolimata mis tahes muudest ahvatlustest. Ma ei pelga täna kasutada suuri sõnu ja soovitan kõikidel mõtelda hoiatavale klassikalisele fraasile "Ajalugu ei andesta".

*

Nüüd lõpetuseks mu sõnavõtu pealkirjast.

Tänase seminari motoks panid korraldajad "Kas emakeelele lüüakse hingekella?". Iga eesti kirjanduse tundja teab kindlasti Gustav Suitsu luuletust "Kerkokell" ja iga maailmakirjanduse tundja teab Ernest Hemingway sõjaromaani *Kellele lüüakse hingekella*. Aga lubatagu mälu värskendamiseks lugeda ette Hemingway romaani moto, Enn Soosaare tõlkes:

> Ükski inimene ei ole *Saar*, täiesti omaette: iga inimene on tükk *Mandrist*, osa *Maismaast*; kui *Meri Mullakamaka* minema uhub, jääb Euroopa väiksemaks, samuti ka siis, kui ta *Maanina* upitab või sinu *sõprade* või *sinu enda Lossi* purustab; iga inimese *surm* kahandab mind, sest mina kuulun *Inimkonda*; ja sellepärast ära iialgi päri, kellele lüüakse *hingekella*: seda lüüakse *sinule*.

Inglise luuletaja John Donne kirjutas selle 17. sajandi esimesel veerandil, see on osa tema "XVII meditatsioonist".

Nii Gustav Suitsul kui Ernest Hemingwayl kui John Donne'il on kerkokell hingekell, kellalöömine, käinud läbi nende eneste pärisminast, hingest ja vaimust. Need on isiklikud, läbitunnetatud, läbikannatatud sõnad. Gustav Suits mõtles emale ja meie mõtleme täna emakeelele. Ernest Hemingway mõtles sõjast, mis muudab mõndagi inimeste elus pöördumatuks — fataalseks ja letaalseks. Ja ta mõtles ka John Donne'ile, kes oli juba ammu süvenenud inimkonna terviku tajumisse. John Donne'i oleksin ma võinud muidugi nimetada pealkirjas ka otse Hemingway ja Suitsu kõrval. Aga ta muide ongi seal nimetatud. Ma loen John Donne'i meie hulka, sest tema aimas juba ammu, et ka Eestis tuleb aeg, kui tema prohvetlikke tähendussõnu on tarvis ükskord ülima tähepanuga lugeda. Tehkem siis seda, lakkamatult, siis on meil lootust!

Olgem nende meeste väärilised ja mõelgem sellele, et kui me teeme kurja oma emakeelele, siis me ei tee sedakaudu kurja mitte ainult oma emadele, vaid kogu inimkonnale.

JAAK JÕERÜÜT (sünd. 1947) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonna 1973. Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu sekretär 1977–1986, aseesimees 1986–1989, ENSV kultuuriministri asetäitja 1989–1990, ENSV (EV) Ülemnõukogu saadik 1990–1992, Eesti Loomeliitude Kultuurinõukogu esimees 1989, EV Välisministeeriumi teenistuses 1993–2014, EV kaitseminister 2004–2005. Avaldanud üle 20 raamatu proosat, luulet ja mitteilukirjandust.

ANNA RING. Üks päev: 6:00 (2017)

KES JUHATAS VÄGE?

Pädevuskonflikt Eesti riigikaitse juhtimisel pärast iseseisvuse taastamist

Hellar Lill

Vabariigi President Lennart Meri ütles oma teise tegevusaasta künnisel 7. oktoobril 1993 Eesti Televisioonis: "Mõningase hämmeldusega lugesin hiljuti ajalehest, et peaminister on enda peale võtnud riigikaitse juhtimise ülesande ja on tõotanud täita julgeolekuvaakumit meie partnerriikide abil. Taas olen sunnitud meelde tuletama lihtsat põhimõtet: Eestile on kombeks üks president korraga. Tõmbame joone alla."[1] Selle, hiljem laulu sisse pandud tsitaadi teist lauset võib pidada president Lennart Meri üheks tuntuimaks ütluseks, mille algset konteksti tegelikult ei mäletata ega teadvustata. Tsitaat iseloomustab ilmekalt 1990. aastate, aga osalt ka järgneva kümnendi tõlgendusprobleeme riigikaitse juhtimisel ja vaidlusi selle üle, mis tulenesid otseselt riigikaitse juhtimise käsitlusest Eesti põhiseaduses. Peaminister Mart Laar oli

---

Artikli aluseks on ettekanne Eesti Sõjamuuseumi — kindral Laidoneri muuseumi 2013. aasta sõjaajaloo konverentsil "Inventing the National Defence 1990–2004". Siinse käsitluse ingliskeelne versioon ilmus 2014. aastal Eesti sõjaajaloo aastaraamatus (vt Lill 2014).

[1] Vabariigi President teise tegevusaasta künnisel Eesti Televisioonis 7. oktoobril 1993. Vt vp1992-2001.president.ee/est/k6ned/K6ne.asp?ID=4238 (4.1.2017).

eelnevalt teatanud, et Eesti kavatseb ühineda NATO pakutava algatusega "Partnerlus rahu nimel", mis pahandas presidenti, sest ta arvas, et riigikaitse küsimuste otsustamine kuulub tema ja mitte peaministri pädevusse. Põhiseaduse suurim probleem riigikaitse küsimuste reguleerimisel oli kompetentsi jaotamise ebaselgus riigikaitse juhtimisel, täpsemalt kaitseväe juhataja alluvus. Vaidlus presidendi ja valitsuse kui institutsioonide rolli ja võimu üle põhiseaduses tulenesid asjaolust, et põhiseaduses nimetati presidenti riigikaitse kõrgeimaks juhiks, aga sätestades ka, et valitsusele kuulub täidesaatev riigivõim ning Riigikogule kaitseväe juhataja ametisse nimetamise õigus. Seega oli parlamentaarse riigi konteksti püütud paigutada presidentaalse riigi riigikaitsemudelit.

Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise järel 1991. aastal ja riigikaitse ülesehitamise alguses oli inimestel palju head tahet ja entusiasmi, kuid asjakohaseid oskusi ja teadmisi vähe. Puudus omamaine kogemus riigikaitse korraldamisest ja riigi esmane iseseisev kaitsevõime, samuti polnud valdkonda reguleerivaid seadusi, rahvuslikku sõjaväelaskonda ega selle väljaõppesüsteemi jm riigikaitse seisukohast keskse tähtsusega tegureid. Riigikaitselised traditsioonid, millele tugineda, olid pärit Teise maailmasõja eelsest ajast ja tähtsad küll riigikaitse väärtuste edasikandmisel, identiteedi leidmisel, samuti tseremooniate ja rituaalide puhul, aga iseseisvale väikeriigile sobiva riigikaitse tegelikul ülesehitamisel ei pruukinud need enam asjakohased olla. Enamgi veel: nostalgia võis tänapäevase riigikaitse korraldamist isegi pärssida.

Riigikaitse korralduse põhimõtted sõnastati Põhiseaduse Assamblee väljatöötatud ja 1992. aasta suvel rahvahääletusel heaks kiidetud põhiseaduse 10. peatükis. Põhiseadusest johtus keskne vastuolu, mis mõjutas Eesti riigikaitse arengut iseseisvuse taastamise järel kahe aastakümne jooksul: riigikaitse juhtimise ebaselge ja vastuoluline sõnastus. 2011. aasta aprillis kiideti Riigikogus heaks ja sama aasta 22. juulist hakkas kehtima seda sätet muutev põhiseaduse parandus.[2]

[2]Eesti Vabariigi Põhiseaduse muutmise seadus. Vt *Riigi Teataja* I, 27.4.2011, 1.

Käesolevas artiklis teengi põgusa tagasivaate selle probleemi kujunemisse, tema põhjuste, mõjude ning lahenduste otsimisse, mis moodustab omaette peatüki Eesti riigikaitse arengus.

ÜLDISED LÄHTEKOHAD

Esimesi aastaid Eesti riigikaitse arengus iseseisvuse taastamise järel võiks kujundlikult nimetada ka seiklusfilmi või rahvateatri ajaks, kui tegutseti osaliste parima, sageli entusiasmil põhineva äranägemise järgi, et luua riigi esmane kaitsevõime ja vastukaal veel siin viibivatele Nõukogude vägedele. Vaatamata mõnedes ajaleheartiklites ja ametlikes dokumentides esitatud ettepanekutele ning esimestele asjakohastele aruteludele puudus Eestil sel ajal ametlik kaitsekontseptsioon või -doktriin, milles oleks olnud sõnastatud riigikaitse põhimõtted (vt Lill 2009). Kaitsekontseptsiooni põhimõtete lühikeseks ja esmaseks esituseks on nimetatud põhiseaduse riigikaitsepeatükki, milles sõnastatud aluspõhimõtteid riigikaitsealaste õigusaktidega järk-järgult täiendati (Helme 1995). Seetõttu mõjutas põhiseadus järgnevate aastate jooksul kindlasti tugevasti kogu meie riigikaitselist mõtlemist.

Tollane Eesti kaitsejõudude peastaabi ülem Ants Laaneots on öelnud: "Kaitsejõudude loomine ja areng esimestel aastatel sai võimalikuks tänu väikese arvu sõjandusentusiastide fanaatilisele ja tihti ennastohverdavale tööle" (2011: 175). Riigikaitse ülesehitamisel oli suur puudus vastavate teadmiste ja kogemustega inimestest. Oli hulk entusiastlikke ja tublisid eri taustaga inimesi, nii endisi Nõukogude armee ohvitsere kui ka lääneriikide relvajõududes teeninud ohvitsere, samuti väheseid Teise maailmasõja eelse Eesti kaitseväe kogemusega mehi ja üksikuid maailmasõjas eri armeedes võidelnud ohvitsere.

Asjakohase tausta ja kogemusega tsiviilisikutest oli aga ehk suuremgi puudus. Ka ohvitserid olid enamasti mitme erineva ja pigem suurriigi ning eri taseme väljaõppega sõjaväelased, kel tuli kohanduda iseseisva demokraatliku väikeriigi riigikaitse oludega. Üldse polnud inimesi, kes oleksid varem kokku puutunud kõrgema strateegilise tasandiga, kus piltlikult öeldes kohtuvad riik ja relvajõud.

PÕHISEADUSE RIIGIKAITSEPEATÜKI SÕNASTUSE KUJUNEMINE JA PÕHJUSED

Tulevaste riigikaitsepõhimõtete peajooned kujunesid aruteludes ja vaidlustes Eesti Vabariigi Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi liikmetest moodustatud Põhiseaduse Assamblees, mis tegutses 13. septembrist 1991 kuni 10. aprillini 1992, pidades 30 istungit (vt Pärnaste 2002). Põhiseadus kiideti heaks 28. juunil 1992. aastal korraldatud rahvahääletusel. Põhiseadus ja eelkõige selle 10. peatükk ongi olnud Eesti Vabariigi riigikaitse aluste määratlejana kõige tähtsamaks õigusallikaks. Esimeste taasiseseisvusaastate riigikaitsealase seadusandluse ja kontseptuaalse aluse puhul saabki rääkida vaid nimetatud põhiseadusepeatükist, kuna muud asjakohased dokumendid lisandusid sellele aegamisi. Hoolimata üsna kesisest taustsüsteemist peeti põhiseaduse ekspertiisikomisjoni lõpparuandes riigikaitseküsimuste reguleerimist põhiseaduses "enam-vähem" piisavaks, kuid arvustati just riigikaitse juhtimise skeemi.[3]

Juhtimise ebaselgusele osutas oma ametiaja lõpul nn poliitilises testamendis ka esimene Eesti iseseisvuse taastamise järgne kaitseminister (ametis 1992) Ülo Uluots, kes nentis, et Eesti Kaitsevägi ja Kaitseliit ei allu Kaitseministeeriumile ning kaitseminister saab kaitseväe juhatajale esitada vaid palveid, aga mitte käske anda.[4] Nii kaitsejõudude peastaabi ülema kui kaitseväe juhataja ülesandeid täitnud Ants Laaneots kinnitas 1992. aasta oktoobris *Päevalehele* antud intervjuus selgesti oma otsealluvust presidendile: "Peastaabi ülem allub presidendile, mida riigipea L. Meri kohtumisel ka kinnitas. Kuna ei ole määratud kaitseväe juhatajat, täidan ka neid kohustusi vastavalt Kaitsejõudude Peastaabi põhimäärusele. Allun otse presidendile" (Hallik 1992).

---

[3]Eesti Vabariigi põhiseaduse juriidilise ekspertiisi komisjoni lõpparuanne. Põhiseaduse 10. peatükk "Riigikaitse". Vt www.just.ee/sites/www.just.ee/files/elfinder/article_files/pohiseaduse_10._peatukk._riigikaitse.pdf (4.1.2017).

[4]Ülo Uluots. Poliitiline testament. Kaitseministeeriumi arhiiv (= KMA), n 1, s 18, l 10.

Kas põhiseaduse sõnastus oleks võimaldanud ka teistsugust tõlgendust? Algsele tõlgendusele ja jõustatud pädevuste jaotusele ning alluvusvahekorrale tuginesid suuresti ju ka hilisemad suhted. Võib ühtlasi küsida, kas mitmeid vastuolusid oleks saanud vältida või leevendada, kui kohe oleks tööle hakanud riigikaitse nõukogu Vabariigi Presidendi juures, millesse kuuluvad nii kaitseminister kui ka kaitseväe juhataja ja kus isiklik läbikäimine oleks aidanud suhted mõistlikult paika panna. Peale presidendi nõustamise on riigikaitse nõukogu ülesandeks poliitilist tahet kujundavate organite juhtide institutsionaalne ühendamine ja nende riigikaitse juhtimise huvides rakendamine. Oma osa oli ka president Lennart Meri jõulisusel, kes, nagu ülal esitatud tsitaatidestki selgub, tõlgendas ja püüdis kehtestada põhiseadust just sellisel moel.

Põhiseaduse riigikaitsepeatüki sõnastuse kujunemist vaadeldes tuleks silmas pidada eeskätt kahte aspekti.

Esiteks tuleb sellisena sõnastatud juhtmisskeemi kirjeldades nentida, et põhiseadus kajastab ühiskonna ühiskondlik-poliitilist ja sotsiaalmajanduslikku seisundit (Maruste, Albi 2003: 7). Kahtlemata osutab see tollasele poliitilisele olukorrale, kui Eestis oli olemas kaks teineteisega konkureerivat relvastatud vabatahtlikku organisatsiooni: Kaitseliit ja Kodukaitse. Lisaks kardeti loodava kaitseväe võimalikku politiseerimist täitevvõimu poolt ning püüti selle tasakaalustamiseks avardada presidendi rolli riigikaitses võimalikult suureks. Kardeti, et kui kaitseväe juhataja allub valitsusele, ei ole valitsuste kiire vahetumise tõttu kaitseväel võimalik normaalselt toimida (vt Peep 1997: 305–306). Kahtlusi riigikaitse demokraatliku juhtimise põhimõtete toimimises iseseisvuse taastamisele järgnenud esimestel aastatel näitavad Tõnu Parmingu 1995. aastal esitatud küsimused: "Kuivõrd tugev on näiteks tsiviilvõimu kontroll relvajõudude üle, kui pole suudetud otsustada, kellele kaitsevägi tegelikult allub, kas presidendile või kaitseministri kaudu valitsusele. Kuivõrd kindel on tsiviilvõimu kontroll relvajõudude üle, kui kaitseväe juhataja pikemat aega keeldus põhimõtteliselt valitsusega rääkimastki ja nimetas ministreid avalikult sulideks? Ja kui ainus kindral ütleb välismaa ajakirjanduses avaldatud intervjuus, et talle on teatud isikute ja instantside poolt tehtud ettepanek võtta riigiohjad enda kätte" (1995: 119). Põhi-

seaduse asjakohase osa sõnastuse kujundamise ühe põhjusena on välja toodud ka kartust ühe tollase poliitilise liidri võimalike ebademokraatlike võimuambitsioonide ees. Samast Tõnu Parmingu artiklist leiab viite Edgar Savisaare autoritaarsusega seotud hirmu püsimisele veel 1995. aastal: "[A]utoritaarsete kalduvustega siseministri võimu alla on koondatud erakorraliselt tugevad ja NATO liikmesriikidega võrreldes ebatavaliselt suured relvastatud formatsioonid. Edgar Savisaarel on igatahes rohkem "püsse ja tääke", nagu vanasti öeldi, kui kindralmajor Aleksander Einselnil" (samas: 119–120).[5]

Teiseks oldi Põhiseaduse Assamblees juba põhiseaduse koostamisel, aruteludes ja vastuvõtmisel riigikaitseküsimuste reguleerimisel keeruka probleemi ees, sest erinevalt mitmest teisest valdkonnast puudusid riigikaitses Eestis tollal asjakohased olemasolevad suhted või korraldus, mida oleks olnud võimalik üldistavalt kokku võtta. Assamblee liikme Jüri Adamsi sõnul polnud siis selge, milliseks Eesti riigikaitse tulevikus kujuneb, mistõttu ei saanudki põhiseaduses riigikaitseküsimuste puhul väga üksikasjadesse laskuda (Peep 1997: 142). Samasugust seisukohta on väljendanud Jüri Luik, kes on öelnud, et põhiseaduse riigikaitsepeatüki autorid ei teadnud, mida tähendab iseseisva riigi kaitsekorraldus ja kuidas selle järgi võiks tegelikult riigikaitset juhtida (Soidro 2002). Selle põhjuseks on toodud, et Põhiseaduse Assamblee ning selle riigikaitseküsimustega tegelnud toimkond lähtus riigikaitse juhtimisskeemi luues ja alluvusvahekordi fikseerides Eesti 1938. aasta põhiseadusest, kus oli ette nähtud, et sõjavägede juhataja või ülemjuhataja nimetab ametisse president. Põhiseaduse ekspertiisikomisjon jõudis lõpparuandes järeldusele, et "Põhiseadusliku Assamblee riigikaitsetoimkonnal ja ka Põhiseadusliku Assamblee liikmetel polnud päris selget ettekujutust, millise pädevuste ulatuse selline üldklausel [president kui riigikaitse kõr-

[5]Esimene tsitaat osutab 4. maist 1993 kuni 4. detsembrini 1995 kaitseväe juhatajaks olnud Aleksander Einselni avaldustele ja teine ajale 12. aprillist kuni 10. oktoobrini 1995, mil Edgar Savisaar oli Tiit Vähi valitsuse siseminister ning talle allusid politsei- ja piirivalveüksused.

geim juht] endaga tegelikult kaasa pidi tooma".[6] Liigset nostalgiat 1938. aasta põhiseaduse vastu riigikaitseküsimuste reguleerimisel heitis assambleele ette ka aastatel 1992–1995 Riigikogu riigikaitsekomisjoni esimeheks olnud Rein Helme, kes sõnastas kujundlikult pädevuskonflikti riigikaitse juhtimisel: "Nii elamegi olukorras, et kui homme määrataks kahest südamesõbrast üks kaitseministriks ja teine kaitseväe juhatajaks, siis on nende tülliminek garanteeritud. Olgu nad mõlemad nii head ja targad kui tahes" (2000).

Põhiseaduse Assamblee liige Vello Saatpalu tõi 1992. aastal võimaliku kolmanda aspektina välja ka *argumentum ad hominem*'i, osutades, et presidendi sissekirjutamine põhiseadusse riigikaitse kõrgeima juhina "lasub muidugi nende inimeste südametunnistusel, kes Põhiseaduse Assamblees presidentaalse korraldusega riigi pooldajatena ei suutnud kuidagi leppida oma kaotusega ja sõna otseses mõttes sokutasid igal võimalusel Eesti põhiseadusesse sätteid, mida peatsel põhiseaduse korrastamisel tuleb silmas pidada" (1992). See väide on siiski kaheldav, pigem oli tegu kahe eespool nimetatud teguri koosmõjuga.

PÕHISEADUSE RIIGIKAITSEPEATÜKI TÕLGENDAMINE JA MÕJU

Nende kahe asjaolu toimel kujuneski riigikaitse juhtimise käsitlus põhiseaduses konfliktseks ning kahe eri riigitüübi elemendi ühtesidumise katset võib pidada ebaõnnestunuks. Vaidlus riigikaitse juhtimisprobleemi üle jõudis ühte vahefinišisse Riigikohtu põhiseaduskolleegiumi otsusega 1994. aastal, milles öeldi, et põhiseaduse mõttega ei ole kooskõlas, kui president annab kaitseväe juhatajale korraldusi, minnes mööda valitsusest (vt Almann 2006). Otsuse ajendiks oli Riigikogu heakskiidetud rahuaja riigikaitse seadus, mille president Lennart Meri oli saatnud hindamiseks edasi Riigikohtu põhiseaduse järelevalve kolleegiumile.

[6]Vt Eesti Vabariigi põhiseaduse juriidilise ekspertiisi komisjoni lõpparuanne. Põhiseaduse 10. peatükk "Riigikaitse".

Riigikogu põhiseaduskomisjoni ettepaneku alusel moodustas valitsus 1996. aastal põhiseaduse juriidilise ekspertiisi komisjoni. Selle 1997. aastal avaldatud aruandes mööndi küll, et riigikaitse on põhiseaduses "enam-vähem" piisavalt reguleeritud, kuid teisalt pärsib just pädevuskonfliktist johtuv vastuolu otseselt kaitseväe arengut, põhjustades alluvus- ja pädevuskonflikte ning takistades normaalse koostöö kujunemist riigikaitse kahe keskse juhtorgani — kaitseministeeriumi ja kaitsejõudude peastaabi vahel. Olulise järeldusena toodi välja, et presidendi fikseerimine riigikaitse kõrgeima juhina kätkeb topeltjuhtimise ohtu käsuliini kõrgeimal tasandil. Kaitseväe juhataja ametisse määramine Riigikogu poolt andis kaitseväe juhatajale põhjendamatult tugeva positsiooni kaitseministri kõrval ning üsna sarnase õigusliku seisundi. Komisjon soovitas loobuda põhiseaduse § 127 sisutühjast ning segadust tekitavast sättest, mille järgi "riigikaitse kõrgeimaks juhiks on Vabariigi President", ning sõnastada põhiseaduse § 127 ümber järgmiselt: "Vabariigi Valitsus tagab riigi välise julgeoleku ning juhib seaduse alusel riigi kaitset. Peaminister moodustab seaduses sätestatud korras Rahvusliku Julgeoleku Nõukogu. Sõjaseisukorra ajal allub kaitsevägi peaministrile." Samuti leiti, et selliselt kavandatud juhtimisskeemi puhul pole vajalik kaitseväe juhataja institutsiooni põhiseaduslikult seadustada.[7]

Vaatamata püüetele vastuolu leevendada takistas selline pädevuskonflikt riigikaitse arengut läbi 1990. aastate, andes nii kaitseväe juhatajale kui ka kaitseministrile võimaluse tõlgendada alluvussuhet mitmeti ning probleemide tekkides osutada teise poole tegematajätmistele. 2011. aasta põhiseadusmuudatuse seletuskirjas nenditakse, et "enamus kaitseväge puudutavatest poliitilistest probleemidest, mis on aset leidnud taasiseseisvumise ja põhisea-

[7]Eesti Vabariigi põhiseaduse juriidilise ekspertiisi komisjoni lõpparuanne. III osa. Muudatusettepanekud ja kommentaarid. Vt www.just.ee/sites/www.just.ee/files/elfinder/article_files/muudatusettepanekud_ja_kommentaarid.pdf (4.2.2017).

duse vastuvõtmise järgsel ajal, on seotud kaitseväe ebaselge tsiviiljuhtimisega".[8]

Segadus pädevuse jaotamisel lõi negatiivse tausta kogu riigikaitse arendamisele ja korraldamisele. Kaitseministeerium ja kaitseväe peastaap olid segaduses: doktriinide sõnastamisel ja riigikaitse kavandamisel vastandati iseseisvat kaitsevõimet kollektiivkaitsele. Võimalik, et peale ametliku riigikaitselise planeerimise oli olemas veel topeltplaneerimine, mis sai võimalikuks pädevuskonflikti ja puudulike riigikaitse demokraatliku juhtimise tavade tõttu. Kaitseministeeriumis NATOga lõimumise eest vastutanud kaitsepoliitika asekantsler Margus Kolga nentis hiljem: "Kuigi NATO-le esitatavad plaandokumendid allkirjastati nii ministri kui ka kaitseväe juhataja poolt, ei jõudnud nende sisu liigagi tihti kaitseväe plaandokumentidesse ja, mis veelgi problemaatilisem, vägi ise tegeles hoopis teiste asjadega" (2006).

Seega polnud tegemist mitte ainult ebaselge tehnilise ja õigusliku alluvusvahekorraga, vaid löögi all oli ka ministri ja ministeeriumi autoriteet ning usutavus. Siin oli oma osa ka sellel, et Eesti Kaitsevägi taastati institutsioonina varem kui Kaitseministeerium.[9] Ants Laaneots on öelnud: "Riigikaitse taasloomise omapäraks oli ka asjaolu, et Eestil puudusid pikka aega kaitseministeerium ja kaitseminister" (2011: 175). Ta on ka selgitanud, et kaitsejõudude peastaap oli sunnitud tollal tegelema ka julgeoleku- ja kaitsepoliitikaga, sest puudusid riigiasutused, mille tööülesannete hulka see oleks pidanud kuuluma (1996: 5–6).

Kaitseväe juhataja ja kaitseministri konflikt tipnes 1997. aasta suvel nn käskkirjade sõjaga, kui kaitseminister Andrus Öövel ja kaitseväe juhataja kindralmajor Johannes Kert andsid välja vastukäivaid ja teineteist tühistavaid käskkirju sõjalise hariduse kohta. Seni Eesti Riigikaitse Akadeemia koosseisus tegutsenud sõ-

[8]Seletuskiri Eesti Vabariigi põhiseaduse muutmise seaduse eelnõu juurde. Vt www.riigiteataja.ee/oigusuudised/eelvaadeSeadusUudis/809#2 (4.2.2017).

[9]Kaitsejõudude peastaap alustas tegevust 1991. aasta oktoobris ning Kaitseministeerium taastati valitsuse otsusega 13. aprillil 1992 ja see asus tegutsema pärast põhimääruse jõustumist sama aasta juulis.

jakooli asemel asutati 9. juunil kaitsejõudude peastaabi korraldusel uus sõjakool ja kuulutati välja kadettide vastuvõtt. Öövel omakorda tunnistas selle dokumendi tühiseks.[10] Kindralmajor Johannes Kert saatis seepeale Öövelile kirja, teatades, et keeldub avaldamast ministri käskkirja täitmiseks kaitseväes, Kaitseliidus ja kaitseväe õppeasutustes. 14. juulil andis Kert välja uue käskkirja, milles käskis luua Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste Väljaõppekeskuse koosseisus sõjakooli, kõrgema sõjakooli ja staabikolledži. 31. juulil andis Öövel omakorda välja käskkirja, millega tühistas kaitseväe juhataja 14. juuli käskkirja, osutades, et see on vastuolus nii haridusseadusega kui ka kutseõppeasutuste seadusega (Jarne 1997).

Olukorra lahenduseks pakuti ühe või teise tagasiastumist. Põhiseaduse ekspertiisikomisjoni hinnangul poleks tagasiastumine olnud lahenduseks, sest kaitseväe juhataja ja kaitseministri konflikti lahendamine oli takistatud õiguslikust regulatsioonist tulenevate puuduste tõttu.[11] Õiguskantsler Eerik-Juhan Truuväli oli sunnitud nentima, et ta ei näe võimalust, kuidas kaitseministri ja kaitseväe juhataja institutsiooni vahel oleks võimalik sisse seada vertikaalalluvus, kuid möönis, et kaitseväe juhataja ei saa välja anda käskkirja, kui seda pole kooskõlastatud kaitseministriga (Mattson 1997).

Kuna kaitseväe juhataja ametisse nimetamine ja ametist vabastamine oli Riigikogu pädevuses, kujunes sellest sisepoliitilise võitluse teema. Ühe põhjusena kindral Aleksander Einselni vabastamisel kaitseväe juhataja ametist 1995. aastal toodi ka tema poliitilisi avaldusi. Ametist vabastamise eelnõu arutamise käigus 19. detsembril Riigikogus nimetati tema vabastamist ka "poliitiliseks lintšimiseks".[12] Kindralleitnant Johannes Kerdi kaitseväe juhataja ametikohalt vabastamise eelnõu hääletusest kujunes Rii-

[10] Vt Eesti Vabariigi kaitseministri käskkiri 30.6.1997 nr 108. KMA, s 7, l 9–10.

[11] Vt Eesti Vabariigi põhiseaduse juriidilise ekspertiisi komisjoni lõpparuanne. Põhiseaduse 10. peatükk "Riigikaitse".

[12] VIII Riigikogu stenogramm, 19.12.1995. Vt stenogrammid. riigikogu.ee/et/200008281200 (4.1.2017).

gikogus 28. augustil 2000. aastal poliitiline hääletus. Riigikogus esines poliitilise avaldusega ka president Lennart Meri, kes tõi Kerdi vabastamise põhjusena muu hulgas välja vajaduse depolitiseerida kaitseväe juhataja ametikoht ning osutas Kerdi käitumisele, mis polevat olnud kooskõlas tsiviilkontrolli põhimõtetega. Ametist vabastamise hääletust käsitas Meri just tsiviilkontrolli küsimusena.[13] Hääletuse tulemuse ja Kerdi ametist vabastamise otsustas Keskerakonna fraktsiooni liikme Tõnu Kauba mängimine hääletamisnupuga, nii et ülejäänud fraktsiooniliikmetest erinevalt väidetavalt kogemata antud poolthääl, mille tõttu Kauba hiljem fraktsioonist välja arvati, otsustas Kerdi vabastamise. Valitsuse ja kaitseministri jaoks oli see omamoodi usaldushääletuseks, mis Kerdi ametisse jätmise korral oleks tõenäoliselt päädinud ka kaitseminister Jüri Luige tagasiastumisega.

Seega võib öelda, et põhiseaduse riigikaitsepeatüki sõnastus kujunes just selliseks asjakohase oskusteabe vähesuse ja valitsenud poliitilise olukorra tõttu, mistõttu kahe juhtiva institutsiooni suhtlemisse programmeeritud pädevuskonflikt hakkas mõjutama riigikaitse arengut nii konkreetsetes tüliküsimustes kui ka üldisemalt ja kaudselt. Tõenäoliselt oleks pädevuskonflikti selle algjärgus saanud leevendada põhiseaduse teistsuguse tõlgendamissoovi korral ning piisava isikliku suhtlemisega. Mitmesuguste õigusaktidega ja n-ö piiride katsumisega leevendati siiski probleemi ja suudeti seda mõtestadada piisavalt selgesti, et vastuolu ei saanud takistuseks Eesti riigikaitse juhtimise usutaval selgitamisel liitumisläbirääkimistel NATOga. Oma osa oli siin kindlasti ka sellel, et samm-sammult tekkis ja süvenes arusaam riigikaitse demokraatliku juhtimise põhimõtetest.

Kui 1997. aastal oli põhiseaduse ekspertiisikomisjon soovitanud üldse loobuda presidendi nimetamisest riigikaitse kõrgeimaks juhiks, siis 2011. aastal jõustunud parandus jättis välja vaid vastava paragrahvi kolmanda lõigu, mis puudutab kaitseväe juhataja ja ülemjuhataja staatust ning otseselt nende ametisse nime-

[13] IX Riigikogu stenogramm, 28.8.2000. Vt stenogrammid. riigikogu.ee/et/200008281200 (4.1.2017).

tamise ja vabastamise korda.[14] Riigikaitse juhtimise funktsioon on nüüd selgesti antud Vabariigi Valitsusele, seega meie põhiseaduslikule korraldusele sobivalt täitev-korraldava võimu alla. Selle vastuolu lahendamisel oli oluline osa president Toomas Hendrik Ilvesel.

Eesti riigikaitse ajaloo jaoks oli tegu väikese "ajaloo lõpuga", s.t ühe arengujärgu selge lõpetamisega. Nõukogude okupatsiooni ajal tuntud rahvalikule laulule lisatud salm "Ma tahaksin kodus olla, kui Päts on president ja Laidoner juhatab väge ning maksev on Eesti sent" iseloomustas nostalgiat Eesti Vabariigi elu- ja riigikorralduse järele enne Teist maailmasõda. Tagasivaatavalt võiks selle salmi taustal nentida, et kuigi üldiselt saadi iseseisvuse taastamise järel võrdlemisi kiiresti aru, et riigipea roll "kui Päts on president" on võrreldes sõjaeelse ajaga põhimõtteliselt teisenenud, siis riigikaitselise mõtlemise paradigma "Laidoner juhatab väge" lõplik murenemine ja põhiseaduse muutmine võttis aega peaaegu kaks aastakümmet ja sai teoks alles siis, kui Eesti Vabariigi liitumise tõttu eurotsooniga 2011. aasta 1. jaanuaril ei maksnud isegi enam Eesti sent.

Kirjandus

A l m a n n, Lauri 2006. Riigikaitse õiguslik korraldus — põhijooned ja arengud. — *Eesti Päevaleht: Riigi Kaitse*, 2. VI, lk 2

H a l l i k, Sulev 1992. Kolonel Laaneots: Meie rahvas ei ole sissisõjaks valmis. — *Päevaleht*, 31. X, lk 5

H e l m e, Rein 1995. Uus hüsteeria kaitsekontseptsiooni ümber. — *Eesti Aeg*, 30. VIII

[14]Eesti Vabariigi Põhiseaduse muutmise seadus. Vt *Riigi Teataja* I, 27.04.2011, 1. — Seni oli § 127 sõnastatud nii: "Riigikaitse kõrgeimaks juhiks on Vabariigi President. Vabariigi Presidendi juures on nõuandva organina Riigikaitse Nõukogu, kelle koosseisu ja ülesandeid sätestab seadus. *Eesti kaitseväge ja riigikaitseorganisatsioone juhib rahuajal kaitseväe juhataja, sõjaajal kaitseväe ülemjuhataja. Kaitseväe juhataja ja ülemjuhataja nimetab ametisse ning vabastab ametist Riigikogu Vabariigi Presidendi ettepanekul*" (minu rõhutus — *H. L.*).

H e l m e, Rein 2000. Väheseadustatud Riigikaitse. — *Postimees*, 15. I, lk 13

J a r n e, Aivar 1997. Käskkirjade lahing Ööveli ja Kerdi vahel. — *Postimees*, 24. IX, lk 9

K o l g a, Margus 2006. Mis siis ikkagi kaitseväes toimub? — *Eesti Päevaleht*, 7. XI, lk 3

L a a n e o t s, Ants 1996. *Eesti Vabariigi julgeolekukontseptsiooni areng aastail 1991–1996 ja kõrgkoolid: Aulaloeng 8. veebruaril 1996*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

L a a n e o t s, Ants 2011. Eesti Kaitsejõud aastail 1991–2011 = The Estonian military 1991–2011. — Leili Utno (koost.). *Kakskümmend aastat taasiseseisvust Eestis, 1991–2011 = Twenty Years of Restored Statehood in Estonia, 1991–2011*. Tallinn: Välis-Eesti Ühing, Euroinfo Ühing, lk 167–223

L i l l, Hellar 2009. Eesti riigikaitsepoliitika kujunemisest: Esimesed visioonid 1991–1995. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1740–1751

L i l l, Hellar 2014. The constitution and interpretation of the authority dilemma for the leadership of the national defence after Estonia regained its independence. — *Estonian Yearbook of Military History*. No. 4. Viimsi: Eesti Sõjamuuseum; Tallinn: TLÜ Kirjastus, pp. 175–195. Vt publications.tlu.ee/index.php/eymh/article/view/486/369 (2.4.2017)

M a r u s t e, Rait, Anneli A l b i 2003. Eesti Vabariigi põhiseadus Euroopa Liidu õiguskorras. — *Juridica*, nr 1, lk 3–7

M a t t s o n, Toomas 1997. Õiguskantsler möönab pädevusvastuolusid. — *Postimees*, 26. IX, lk 3

P a r m i n g, Tönu 1995. NATO, Eesti ja sõjastrateegilisi küsimusi Läänemere ruumis. — *Pontes novi*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 116–129

P e e p, Viljar (toim.) 1997. *Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee: Koguteos*. Tallinn: Juura

P ä r n a s t e, Eve (koost. ja toim.) 2002. *Põhiseaduse tulek: Kogumik*. Tallinn: SE & JS, Justiitsministeerium,

S a a t p a l u, Vello 1992. Seekord ühest aitab. — *Postimees*, 11. XII, lk 7

S o i d r o, Mart 2002. Kaitseminister Jüri Luik: "Me oleme kaitseväes liialt julgelt kasutanud pika nõukogude-taustaga inimesi." — *KesKus*, nr 10 (okt), lk 12

HELLAR LILL (sünd. 1973) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 2004, ajaloomagister 2008. Töötanud Kaitseministeeriumis mitmel ametikohal 1999–2014, viimati kaitseväeteenistuse osakonna juhataja; Eesti Sõjamuuseumi — kindral Laidoneri muuseumi direktor a-st 2014. *Akadeemias* avaldanud artikli "Eesti riigikaitsepoliitika kujunemisest: Esimesed visioonid 1991–1995" (2009, nr 9, lk 1740–1751).

ANNA RING. Üks päev: 6:45 (2017)

ARMASTAVAD FÜÜSIKUD

Peeter Olesk

Järgnevate lehekülgede lähtekohaks on kahe raamatu laad ja sisu ning probleemid seoses mõlemaga. “Sisu” on arusaadav: kõneks tuleb see, millest raamatud jutustavad ja mida nad edasi annavad. “Laadi” all on mõeldud aga seda, *kuidas*, ja õieti ka, *kelle jaoks* need raamatud on avaldatud. Esimese raamatu (Ginzburg 2016) tekstiosa moodustab Nobeli füüsikapreemia laureaadi (2003) Vitali Ginzburgi (1916–2009) kirjavahetus oma teise abikaasa Nina Jermakovaga (1922). Kirjadele on lisatud 13 fotot, millest ligikaudu kümmekond on legendeeritud. Fotosid täiendavad kolm fragmenti Ginzburgi kirjade autograafidest. Kirjade eest ja vahelt leiab lugeja raamatu koostaja Gennadi Goreliku (1948) saatesõna ja vahepalad. Meie käes on pigemini peatükk ühe abielupaari eluloost kui nendevahelise kirjavahetuse publikatsioon. Raamat on heas mõttes populaarteaduslik, mitte aga “kirjanduslik publitsistika”, milleks teda klassifitseerib trükise venekeelne kataloogitermin.

Teine raamat (Kapitsa 2016) on samuti populaarteaduslik ja samuti biograafiline. Selle pealkirja esitavad raamatu kaas, selg, tiitel ja bibliograafilise kirje lehekülg erinevalt, nii et järgnevat pealkirja tuleb käsitada kokkuleppelisena. See kõlab nii: Anna Kapitsa, *Kapitsa. Mälestused ja kirjad*, koostanud Jelena Kapitsa ja Pavel Rubinin, Moskva: ACT, 2016. Avaldatud on ta vabasarjas “Teaduse klassikud”, osalt kui täiendatud kordustrükk 2005. aastal ilmunud kaheköitelisest teosest *Anna Kapitsa XX sajand*, osalt kui selle jätk. Anna Kapitsa (1903–1996) oli alates 1926. aastast Nobeli füüsikapreemia laureaadi (1978) Pjotr Kapitsa (1894–1984) teine abikaasa. Jelena Kapitsa (1950–2010) oli Pjotr Kapitsa venna Sergei Kapitsa lapselaps. Pavel Rubinin (1925–2006) oli Pjotr Kapitsa isiklik sekretär aastast 1955. Kõik kolm korraldasid

Pjotr Kapitsa pabereid, Rubinin ka Füüsikaprobleemide Instituudi arhiivi. Raamatute pealkirju tuleb mõista õigesti. Esimese raamatu autorina on nimetatud Vitali Ginzburgi ja eesti keelde tõlgituna kannab see pealkirja *Kirjad armsamale*. Tegelikult on seal publitseeritud ka mõned Nina Jermakova kirjad abikaasale, kuid enamik Nina kirju on jäänud avaldamata ja esialgu ei tea me neist palju rohkem kui kuupäevi, mil nad on kirjutatud või adressaadini jõudnud. Kahjuks on kirjad nummerdamata, mistõttu polegi selge, kui palju neid üldse oli või on. Võib vaid oletada, et Vitali Ginzburgi kirju abikaasale on rohkem kui abikaasa kirju temale — ja siiski on neid viimaseid märksa rohkem, kui kõnealuses raamatus on avaldatud.

Pjotr Kapitsa kirjavahetus on väga heterogeenne ning ühtlasi asümmeetriline. Ta ei olnud suisa agraaf nagu Nobeli füüsikapreemia laureaat (1958), sõber Igor Tamm (1895–1971), aga kui kõrvale jätta läkitused parteile ja valitsusele, siis on ta kirjad üldiselt lakoonilised, samuti väldib ta isiklike tunnete avaldamist (erinevalt otsesest kõnest, milles ta võis olla koguni väga temperamentne). Tema hilisemad kirjad on tihtipeale dikteeritud, nii et omakäeline on nendes ainult allkiri.[1] Harilikult dikteeris Pjotr Kapitsa mitu kirja järjest ja võis juhtuda, et ta andis Pavel Rubininile ette üksnes kirja kompositsiooni või koguni ainult adressaadi koos sõnumiga, mitte aga iga sõna. Võimalik, et nõnda saatis ta ka telegramme. Dikteeritud kirjadest oli seega olemas vähemalt kolm redaktsiooni: (1) üleskirjutaja konspekt kiirkirjas, (2) terviklik mustand ja (3) adressaadini jõudnud puhtand, mis läks parteile ja valitsusele tähituna ning mõnikord ka koopiana veel kellelegi. Põhjalikke vastuskirju parteilt ja valitsuselt Kapitsa ilmselt ei oodanud. Ta ootas asjakäiku, mille algatas mingi kirjale lisatud pealdis, mis sisaldas kas korraldust või käsku. Enamasti algas säärane kiri pika põhjendusega, millele oli lisatud ka mõni aupaklik sõna. Kapitsa ise nimetas selliseid kirju *bread and butter*- ehk võileivakirjadeks.

[1] Vt nt faksiimilet Pjotr Kapitsa kirjast 29.07.1971 professor Olli Lounasmaale (Lounasmaa 2008: 166).

Seni on Pjotr Kapitsa ja Vitali Ginzburgi kirju avaldatud temaatiliselt ja peamiselt lugemiseks, mitte uurimistööks. Ajast, mil kirju hakkasid asendama äratrükid või nende korrektuurid, polegi see väga põhimõtteline puudus, sest erialaste kirjade peamiseks sisuks sai asjaajamine (nt parandused artiklite korrektuurides), mitte probleemipüstitus koos põhjenduste ja argumentatsiooniga või mõõtmistulemuste aegread vms. Arheograafiline täpsus on vajalik siis, kui (1) kiri avaldatakse koopia põhjal või kui (2) sõnum sisaldab mitut autograafi või kui (3) sõnum on kirjutatud postkaardile või telegrafeeritud või kui (4) sõnumik on dateerimata või dateeritud eksitavalt. Väga suur arheograafiliselt üksikasjalike publikatsioonide lugejaskond olla ei saa. Siinkirjutaja ei ole seega üldsegi mitte *epistolaria* rahvaväljaannete vastu, eriti kui näiteks daatum kirja lõpul ei näitagi ära kirja kirjutamise protsessi. Liiati ei ole enamik kirju samaväärsed ega nõua ühesuguseid kommentaare. Teatud juhtudel pole hädatarvilik isegi mitte kirja publitseerimine, vaid piisab sellest, kui kiri on refereeritud või koguni ainult annoteeritud. Just seda teed läks Rudolf Põldmäe, kes Teise maailmasõja aegu ärkamisaegseid kirju läbi töötades lisas pärast vangistus- ja Siberi-aastaid koostatud Carl Robert Jakobsoni elu ja tegevuse kronoloogiale (I kd 1961, II kd 1976) annotatsioone neistki kirjadest, mida olid vahetanud kolmandad-neljandad isikud. Niisugustel puhkudel jätkub sellest, kui sääraseid kirju kasutatakse avaldamisele tulevate kirjade kommenteerimisel.

Publitseeritud kirjade ja teiste dokumentide mõistmiseks on kasulik teada järgmist. Üldiselt on kiri "auklikum" kui päevik, iseäranis tööpäevik (vt Nõmmela 2007; Ariste 2005: 211–217). 1950. aastal saatis Vitali Ginzburg oma abikaasale Nižni Novgorodi 30 kirja ja sai vastu paarkümmend. Aasta oli kurnav. Märtsis selgus, et Ginzburgide abielu jääb lastetuks, ja Vitali Ginzburg süüdistas selles abikaasat (Ginzburg 2016: 242). 26. veebruaril otsustas NSVLi Ministrite Nõukogu, et selle juures asuv esimene peavalitsus (ülem kindralpolkovnik Boriss Vannikov, 1897–1962) koos NSVLi TA mõõteriistade laboratooriumiga (varasem nimetus laboratoorium nr 2; juhataja akadeemik Igor Kurtšatov, 1903–1960) ja labori juures asuva konstrueerimisbürooga nr 11

Sarovi linnas (juhataja kindralleitnant Pavel Zernov, 1905–1964) moodustavad töörühma katselise termotuumapommi ehitamiseks ja vastavateks arvutusteks.[2] Õieti oli neid töörühmi palju, sest osa nendest pidi kontrollima teise osa tulemusi. Teooriaalasteks uuringuteks komandeeriti Sarovi ka NSVLi TA Füüsikainstituudi teooriaosakonna juhataja Igor Tamm, kelle kohustusi Moskvas määrati täitma Vitali Ginzburg. Ginzburgi seni avaldatud kirjadest ja vaheraportitest ei selgu, kuidas ta Igor Tammele tööde käigust aru andis, aga aru andma ta pidi, sest seda nõudis režiim (näiteks märkmete loovutamine tööpäeva lõpul). Töörühmad ei tegelnud sugugi mitte kõigega ja nende liikmed tegid vahet, mis on fundamentaalsem ja mis insenerlikum või tehnilisem. Näiteks Lev Landau (1908–1968) ei pidanud Andrei Sahharovi (1921–1989) mitte füüsikuks, vaid just inseneriks (võimalik, et ta oleks oma arvamust muutnud pärast seda, kui Sahharov hakkas tegelema barüonasümmeetriaga, ent siis oli Landau juba töövõimetu). Landau õpilane Isaak Pomerantšuk (eesnime kirjutatakse mitut moodi; 1913–1966), kes ise kuulus samuti pommiteoreetikute hulka, heitis termotuumapommi lööklainete levikut uurinud Landaule ette, et see askeldab tehnilise kribu-krabuga, selle asemel et pühenduda endiselt elementaarosakestele, mida Pomerantšuk pidas tõeliseks füüsikaks.

Teoreetikuna oli Vitali Ginzburg väga laia amplituudiga. Termotuumapommi-asjanduses esitas ta juba 1949. aastaks idee kasutada pommiks vajaliku plasma saamiseks reaktsiooni leelismetalli liitiumi ja raske vesiniku ehk deuteeriumi vahel. Ideeni jõudmiseks tuli lugeda kolleegide aruandeid, neid arutada ja teha omapoolseid arvutusi (Ginzburg polnud tugev ei matemaatikas ega matemaatilises füüsikas). Ent vaja oli ka ümberlülitu-

[2]Jagades termotuuma- ehk vesinikupommi-asjanduse mõtteliselt neljaks, saame järgmised osad: (1) kütus ← maak ja rikastamine; (2) tehnoloogiline konstruktsioon; (3) ehitamine ja rakendamine; (4) toime kalkuleerimine. Teatavate osadega tegeldi autonoomselt, teatavatega sünkroonselt, teatavatega järjestikku. Kõige ülevaatlikuma pildi pommi ajaloost leiab lugeja Venemaa riikliku korporatsiooni Rosatom koduleheküljelt www.biblioatom.ru. Vt ka Gontšarov 1997; Kiseljov 2008.

mist, sest nagu paljud teisedki uuris Ginzburg Teise maailmasõja lõpul ja järel hoopiski raadiolainete levikut ionosfääris. Kui ei oleks teada, et ülijuhtivusega tegeles Ginzburg juba alates 1943. aastast, siis võiks öelda, et koos Lev Landauga tehtud uurimus ülijuhtivuse teooriast, mis valmis 20. aprillil 1950, oli episoodiline kõrvalepõige (Ginzburg, Landau 1950). Seda see siiski polnud. Ginzburgi-Landau teeneks tuleb pidada ülijuhtivuse (1) teoreetilist põhjendamist, (2) seaduspärasuste näitamist ülijuhtivuse parameetrite vahel, (3) ülijuhtivuse kirjeldamist faasilistes muutustes ja (4) ülijuhtivuse dünaamika kirjeldamist sulamites. Lev Landau iseloomu arvestades tekib seejuures küsimus, kelle teene see kõik tegelikult on. Landau ei kirjutanud ise ega armastanud asjaomast kirjandust ka lugeda. Vitali Ginzburg on väitnud, et 1950. aasta uurimuse teema kuulub talle ja Landault pärineb hoopiski teema käsitlemise meetod. Osalt seetõttu eelistaski Ginzburg ise nimetada nende ühise artikli alust mitte Ginzburgi-Landau, vaid Ψ-teooriaks lainefunktsiooni järgi, mille *psii* pärineb Nobeli füüsikapreemia laureaadi (1929) Louis de Broglie (1892–1987) doktoritöö (Broglie 1924) ja samuti Nobeli füüsikapreemia laureaadi (1933) Erwin Schrödingeri (1887–1961) 1926. aasta artikli "Kvantiseerimine kui omaväärtusprobleem" vahelt. Landau oli neid täiendanud tõenäosustiheduse maatriksiga (Landau 1927) ja teooriaga teist järku faasisiirete[3] kohta (Landau 1937). Landau õpilane Arkadi Migdal (1911–1991) kirjutaski otse välja, et *psii*-teooria on õigupoolest ülijuhtivuse kvantmehaaniline teooria (vt nt Migdal 1989).

Miks pöördus Vitali Ginzburg ülijuhtivuse poole aastatel 1948–1949, on enam-vähem arusaadav. Noil ajul oli ülitugevate elektromagnetite konstrueerimine ühtlasi ka pommiprobleem, sest magneteid oli tarvis ülikuuma plasma kooshoidmiseks. Kuid 1943, mil Ginzburg oli hõivatud hoopis muuga, sh optikaga? Ülivoolavusega oli ta seotud alles seekõrval, vahest ka põhjusel, et teatud tingimustel saab ülivoolavust käsitada kui ülijuhtivust. Ent tookord oli tavaline, et füüsikateoreetikud pandi uurima problee-

[3]S.t mitte *tahke keha* → *vedelik*, vaid nt *heelium normis* → *ülivoolav heelium*.

me, mille lahendusi nõudsid stalinlikud sõjajõud kui mitte teisiti, siis eelarvutustena selleks puhuks, kui katsetehnika jõuab kas ette või järele. 1943–1948/1949 töötas Vitali Ginzburg ülivoolavuse kallal suurel määral sahtlisse, kus tema tulemused jäid ootama paremaid aegu. Ajad muutusid, kui Lev Landau sai 1950–1953 ülesandeks arvutada termotuumapommi purustusjõudu pommi konstruktsioonis ja pärast plahvatust. Väljaspool *Teoreetilise füüsika* diplomandi- ja aspirandikursust[4] Landau ülijuhtivusega otseselt siis enam ei tegelnud.

Kõnealuse raamatu aineseks ei ole armastuskirjad ega tundelised puhangud ilma füüsikata. Armastus kuulub selles füüsika juurde, mitte vastupidi, ent füüsikast kirjutatakse seal abikaasale, keda armastatakse, mitte parteile-valitsusele ega lähedasele kolleegile. Kuna eriti Vitali Ginzburg võis kirjutada koguni mitu kirja päevas, võib tema kirju lugeda kui lüürilist päevikut tundmustest ja argiaskeldustest, milles näiteks rahaasjad vahelduvad hellusega. Aastail 1945–1961 töötas Ginzburg kohakaasluse alusel ka Nižni Novgorodi ülikooli raadiofüüsika teaduskonnas elektromagnetiliste lainete leviku kateedri juhatajana. Kuni 1953. aastani andis see ühtlasi võimaluse käia seal esialgu pruudi, pärastpoole abikaasa juures, kes oli sisse kirjutatud teispoole Volgat Okaspuumetsa külla tädi juurde. Kuid Nina Jermakova kõrval (abielus oli ta muidugi Nina Ginzburg) oli Vitali Ginzburgi peamiseks suhtluskaaslaseks Nižni Novgorodis ülikooli raadiofüüsika teaduskonna dekaan akadeemik Aleksandr Andronov (1901–1952), kellega koos käidi jalutamas ning kellega ulatuslikud jutud elust ja maailmast aetigi nende käikude ajal. Andronovi erialaseks päevateemaks nr 1 oli siis nõukogude arvutustehnika loomine andmemassiivide töötlemiseks. Sellest räägiti vähe. Märksa sagedamini oli jutuks raadiolainete levik, veelgi rohkem magnetismi- ja plasmauuringud Sarovis või hoopiski poliitika. Andronovi-Ginzburgi kirjavahetust ei näi eksisteerivat, kirjades abikaasale mainib Ginzburg Andronovit kõigest mõned korrad, nii et ajaloole on jää-

[4]Siin pole mõeldud mitte tema kuulsat teoreetilise füüsika miinimumi eksamit, vaid ennekõike koos Jevgeni Lipschütziga (1915–1985) kirjutatud õppevahendit *Teoreetiline füüsika* (Landau jt 1938–1979).

nud vaid põgusad mälestusmärkmed aastast 1973. Elust Moskvas oli Ginzburgil põhjust kirjutada oma Niinakesele palju pikemalt kui muljetest Nižni Novgorodis.

Pühendumist salastatud teemadele varjas Vitali Ginzburg isegi abikaasa eest. 3. märtsil 1949 esitas ta Boriss Vannikovile aruande liitiumi ja raske vesiniku ühendi kasutamisest termotuumapommi ehituses. Vannikov saatis selle edasi 10. märtsil 1949. Ülijuhtivuse võttis Ginzburg uuesti käsile 11. aprillil samal aastal (Ginzburg 2016: 199). Seda tööd võis teha koduski, sest teema oli avalik. 14. aprillil vestles ta ülijuhtivusest NSVLi TA Füüsikaprobleemide Instituudis Lev Landauga. 2. juunil rääkis ta sealsamas sel teemal Landauga uuesti. 22. märtsil 1950 tegi Ginzburg sealsamas Lev Landau seminaril ülijuhtivusest ettekande, mis oli artikliks valmis juba varem, ent polnud Ginzburgi teada *Eksperimentaalse ja Teoreetilise Füüsika Ajakirjale* veel ära saadetud (saabus toimetusse 20. mail). Niisiis valmis uurimus, mille eest autor sai 2003. aastal kolmandiku Nobeli füüsikapreemiast, umbes aastaga. Kirjad abikaasale kirjeldavad artikli sünniloo isiklikku tausta (lahtised parteilised süüdistused, armukadedushood, pettumus abielu lastetuse pärast), aga erialane aruandlus ülijuhtivuse teooria kohta asub ilmselt Füüsikainstituudi ja Füüsikaprobleemide Instituudi arhiivis, kust see on tänini välja toomata.

Glasnosti ajal ja järel elas Vitali Ginzburg lahtiste purjede all. Pjotr Kapitsa, kes väljaspool laboritööd võis olla väga teravmeelne ja suur naljamees, oli omas ajas märksa kinnisem. Võib-olla seepärast, et ta oli insenerivägede kindrali poeg, võib-olla aga hoopiski seetõttu, et tema teine abikaasa oli laevastikukindrali Aleksei Krõlovi (1863–1945) tütar, kuid vahest ka seepärast, et tema kõige määravamaks õpetajaks oli Nobeli keemiapreemia laureaat (1908) Ernest Rutherford (1871–1937), kel olid uusmeremaalasest farmeripoja kombed (tema isa oli linakasvataja). Põhjusi oli mitu. Talvel 1919–1920 kaotas Kapitsa järjest isa, kaks väikest last ja esimese abikaasa ning äia. Sügavast depressioonist tõi ta välja tema õpetaja, akadeemik Abram Joffe (1880–1960) korraldatud teaduslik reis Saksamaale ja Inglismaale, mille käigus pidanuks Kapitsa jääma mõneks ajaks Hollandisse Leideni ülikooli, kus teoreetilise füüsika professoriks oli venelan-

naga abielus olev Paul Ehrenfest (1880–1933) ning eksperimentaalset füüsikat õpetas ülijuhtivuse avastaja (1911) ja heeliumi veeldaja (1908) Heike Kamerlingh Onnes (1853–1926), kes sai oma avastuse eest 1913. aastal Nobeli füüsikapreemia. Kui Kamerlingh Onnes 1923 emeriteerus, valiti tema järglaseks Willem Hendrik Keesom (1876–1956). Ent hollandlased pelgasid, et Kapitsa, kes poliitikas oli võrreldamatult valgem kui Joffe, hakkab Madalmaades punast propagandat tegema, ega andnud talle viisat — kuigi seda taotles nii suur autoriteet nagu Nobeli füüsikapreemia laureaat aastast 1902, Ehrenfesti eelkäija Leidenis Hendrik Antoon Lorentz (1853–1928). Kapitsat kahtlustas kommunismis ka Rutherford, ent määravaks said Joffe tuntus ning vaieldamatu tõsiasi, et Joffe ise oli Münchenis Wilhelm Conrad Röntgeni (1845–1923; Nobeli füüsikapreemia 1901) edukas doktorant. Eksperimentaalne füüsika tõi Kapitsa aktiivsesse ellu tagasi.

Rutherford oli tuumafüüsik, Kapitsa algul magnetist, hiljem ülimadalate temperatuuride uurija ja asjatundja faasisiirete vallas. Ta oli matemaatikas nõrk ning suhtus teoreetilisse füüsikasse tuntava põlgusega. Katsetes aitasid teda paar mehaanikut: Cambridge'is järvalane Emil Laurmann (1890–1954), Moskvas Sergei Filimonov (1914–1999). Eksperimentaatoreid polnudki palju rohkem, Moskvas ennekõike Nikolai Aleksejevski (1912–1993) ja Aleksandr Šalnikov (1905–1986). Rohkem oli Läänes ja Moskvas teoreetikuid: Niels Bohr (1885–1962; Nobeli füüsikapreemia 1922), James Chadwick (1891–1974; 1935), John Cockroft (1897–1967), armas veidrik Paul Adrien Maurice Dirac (1902–1984; 1933), Vladimir Fok (1898–1974), Jakov Frenkel (1894–1952), Werner Heisenberg (1901–1976; 1932) ja Lev Landau. Publitseerimistöös aitasid Kapitsat Jevgeni Lipschütz ja Andrei Borovik-Romanov (1920–1997), esimene kui *Eksperimentaalse ja Teoreetilise Füüsika Ajakirja* peatoimetaja asetäitja aastast 1946, teine kui 1965. aastast praeguseni ilmuva ajakirja *Kirjad Eksperimentaalse ja Teoreetilise Füüsika Ajakirjale* peatoimetaja. Ent see kõik tuli juba hiljem. Algul ilmusid raja taga need Kapitsa artiklid, mille katseliseks aluseks oli veel Petrogradist kaasa toodud pärand. Ühtaegu sattus Kapitsa Ing-

lismaal kvantmehaanika sünni juurde rööpkülikus Inglismaa — Pariis/Madalmaad — Saksamaa — Kopenhaagen. Sealt leidis ta *oma* uurimisteema, nimelt kiirgusosakeste käitumise ülitugevates magnetväljades. Nende saavutamiseks oli vaja vastavaid seadmeid ja tehnikat, jõudmaks ülimadalate temperatuurideni. Kapitsa ise kujutas ette, et asjaomase aparatuuri, sellega töötamise tehnika ja vaieldamatud katsetulemused saab ta kätte tosinkonna aasta jooksul. Stalinistlik kommunism koos Saksa natsionaalsotsialismiga otsustasid teisiti ja alates 1934. aasta sügisest Kapitsat tema uuringuteks rajatud labori juurde enam ei lubatud ning talle keelduti andmast viisat Nõukogude Venemaalt väljasõiduks üldse. Miks nii, on siiani selgusetu. Väljasõidukeeld akadeemik Aleksei Krõlovile oli kehtestatud juba 1927. aastal. Kapitsale kehtestatud keeld ei laienenud siiski tema abikaasale ega nende poegadele. Sissesõidukeeldu ei rakendatud jällegi mõnedele Pjotr Kapitsa sõpradele, kellest nimekaim oli kindlasti Paul Dirac. Teadaolevad põhjendused viisakeelu absoluutsuse kohta on patoloogilised, pealegi pole meile teada ainsatki argumenteeritud keeldu. Ümberkorraldused Nõukogude julgeolekuteenistuste sees ja vahel puudutasid kõiki, Kapitsa polnud erand. Võib uskuda, et tema peale kaebas keegi ta kolleegidest, kel polnud kasutada selliseid eeliseid nagu Kapitsal, kes oli saanud aparaadiehitusfirmalt Metropolitan-Vickers Ltd. tellida nn suure masina ehk generaatori, mille rootor kaalus 2,5 tonni. Mitte vähem usaldusväärne pole oletus, et väljasõidukeeld Pjotr Kapitsale kehtestati samal ajal, kui aparaadiehitusfirma oli sattunud spionaažiskandaali Inglise elektrimasinaehituses Saksamaa ja Nõukogude Venemaa kasuks. Praegu me ei tea siiski sedagi, kui pikaks ajaks Pjotr Kapitsale väljasõidukeeld kehtestati.

Rutherfordi käe all ja kõrval töötades oli Pjotr Kapitsa võtnud omaks uurimistöö järgmise tsüklilisuse: (1) katse; (2) aine oleku kriitiliste seisundite hulga suurendamine; (3) katseriistade tundlikkuse tõstmine; (4) uus ülesandepüstitus; (5) pöördumine teoreetikute poole; (6) uus katseseade; (7) uus katse. Ligikaudu sedaviisi jõudis Kapitsa teist järku faasisiirete kirjeldamiseni katsetes, mille käigus hakkasid aparaadiehitus ja nähtuse teooria elama omaette elu. Rutherfordi juhtimise aegu arenes

Cavendishi labor Cambridge'is rahvusvaheliseks täppisfüüsikakeskuseks, mille värskeimaks saavutuseks katseseadmete ehitamise vallas oli Charles Thomson Rees Wilsoni (1869–1959) ja Arthur Holly Comptoni (1892–1962) ehitatud ning neile mõlemale 1927. aastal Nobeli füüsikapreemia toonud Wilsoni kamber. Polnud ime, et sellisel taustal sai Rutherford Londoni Kuningliku Seltsi vahendusel tugeva kapitali Kapitsa ideede kontrollimiseks mõeldud uue labori rajamiseks tingimustes, kus labori juht jälgis isiklikult ka tehnoloogiliste nõuete täitmist. Inglastele, üldse nn Läänele oli kujuteldamatu, et ühel päeval ei lubata labori juhti enam oma labori "juurde" ega ligilähedalegi ja pseudonüümne nõukogude ametnik otsustab Inglismaal rohkem kui laborikompleksi tõeline juht. Nii kummatigi läks ja Pjotr Kapitsa kaotas korraga kõik: labori, suhtlemisvabaduse kolleegidega ning perekonna puutumatuse. Tekkis uus depressioon, millest esmalt "aitas" pisut välja Kapitsa jaoks loodud NSVLi TA Füüsikaprobleemide Instituut Moskvas Varesemägedel (Hamovniki jõekääru taga). Edasi järgnes kompromiss stalinistliku nõukogude võimu ja Ernest Rutherfordi vahel. Kompromiss seisnes selles, et Nõukogude Venemaa väliskaubanduse rahvakomissariaat (asjatoimetajaid oli rohkem) pandi soostuma maksma juba valminud Kapitsa külma- ja veeldamislabori sisseseade eest Inglise poolele 30 000 naelsterlingit ning Inglise pool lubas saata Moskvasse ka näiteks Mendelejevi tabeli Kapitsa moodi, s.t keemiliste ainete kogu nende ülipuhtal kujul, mida Kapitsa hoidis erilises kapis. Omal ajal Kapitsa uurimistööks vajaliku labori ehitamiseks ja sisustamiseks oli Rutherford ajanud soodatöösturi Ludwig Mondi pärandist välja 15 000 naelsterlingit. Labori sisseseade müümisel 1935. aastal maksis see niisiis üle kahe korra rohkem (hoone jäi ju paika!). Sisseseade müüdi Nõukogude Venemaale, kuid Kapitsa käsitas seda siiski isikliku varana ega lubanud selle juurde isegi mitte oma hilisemat asetäitjat teaduslikul alal, akadeemik Andrei Borovik-Romanovit.

Aparaadid ja kogu tehniline varustus jõudis Moskvasse mitme vooriga, mille koorma seadsid Pjotr Kapitsa ja tema abilised kokku nõnda, et uurimistöö vedela heeliumi käitumise, iseäranis aga heeliumi termodünaamiliste omaduste kohta jätkus kohe ala-

tes talvest 1935 ning päädis võidujooksuga küsimuses, kes sedastab esimesena ülivoolavuse tehnilise kättesaadavuse. Võõral on seda võidujooksu äärmiselt raske kirjeldada, sest publitseerimata on Pjotr Kapitsa tööpäevik ja me ei teagi, kui täpselt tegi Kapitsa sissekandeid uurimiskäigu logiraamatusse, millesarnast hiljem Igor Kurtšatovi juures nimetati talmudiks. Usaldusväärseks võib pidada Kapitsa enda teateid selle kohta, et ta jõudis instituudis vedela heeliumini 22. veebruaril 1937 ja fikseeris heeliumi ülivoolavuse juunis 1937. Mismoodi oleks Pjotr Kapitsa uurimistöö pidanud jätkuma, ei ole seni avaldatud dokumentidest ühemõtteliselt väljaloetav ja niikuinii muutis kogu elu Teine maailmasõda, mille eel ja ajal pööras Kapitsa Füüsikaprobleemide Instituudi profiili väga selgesti meie mõistes rakenduslikuks. Direktori teemaks nr 1 sai "lisa"-hapniku tootmine võimalikult suures mahus ennekõike metallurgia huvides ja küllaldaselt odavalt. See esmajoones insenerlik ülesanne sobis Pjotr Kapitsa loomule ning sidus teda inimlikult NSVLi TA asepresidendi, metallurg Ivan Bardiniga (1883–1960). Võib-olla nägi Kapitsa ette, kuidas kasvab vajadus ferrimagnetite kaevandamise järele, ja on mõeldav, et Kapitsa ise kujutles, et rauamaagi tööstuslik tootmine Tšerepovetsis tagab loogilise jätku ka tema enda uurimistööle magnetismi vallas. Ent seda "rahuaega" polnud kauem kui üks aasta, sest sõja alguses pandi uue mäetööstuskeskuse ehitamine kavandatud mahus seisma ja see jätkus alles siis, kui Kapitsa oli strateegiliste otsuste elluviimiselt kõrvaldatud, avalikult põlu all ning elas putkas Moskva jõe ääres Odintsovo kandis suvituspaigas nimega Nikolai mägi (Nikolina gora). Seal, Uspenski küla lähedal, oli ta enne Teist maailmasõda saanud parteilt ja valitsuselt poolteist hektarit metsamaad.

Aastaks 1946 oli Pjotr Kapitsa ühtaegu NSVLi TA Füüsikaprobleemide Instituudi direktor, Nõukogude Liidu valitsuse juurde loodud Hapniku [Tootmise] Peavalitsuse (Главкислород) ülem ja nõukogude tuumaprogrammi asjatundjate esinduskogu liige (kui füüsik, kes oli katseliselt uurinud heeliumi isotoope ja faase). Vormiliselt allus ta kolmele institutsioonile, kuid praktiliselt ajas asju otse Stalini kaudu, sest nii oli kõige "operatiivsem". *Operatiivsem* on siin jutumärkides seepärast, et tegelikult oli Sta-

lin kas Kremlist või koguni Moskvast alalõpmata ära, ja ehkki Kapitsa kirju Stalinile ei peetud sekretariaaditsensuuris kinni, oli ikkagi just Lavrenti Beria see, kes oli kohal ka siis, kui Stalin puudus. "Pommigraafikus" püsimist jälgis Beria pidevamalt kui Stalin. Küsimus pole siinkohal selles, kui Noa-eelsed võisid olla Beria teadmised füüsikast või kui palju ta jõudis lugeda välisluure kaudu hangitud ajakirjade ja reprintide sisust kirjutatud referaate. Isikuid, kes niisuguseid publikatsioone oskasid lugeda, oli väga vähe, vahest kümmekond. Keegi Beria meeskonnast (oli muide ka naiskond!) pidi oskama noid publikatsioone analüüsida, kusjuures mitte vabas vormis, vaid sisuldasa. Kapitsa oli meelsasti sarkastiline, aga ta võis olla ka pealekaebaja, ise seda varjamatagi. On täiesti mõeldav, et ta tundis ennast solvatuna, kui mõnel koosolekul tsiteeriti niisugust uurimust, mis Kapitsa meelest oleks pidanud jõudma ka tema lauale või seminarile, ent oli enne sinna jõudmist juba ära võetud. Mida Pjotr Kapitsa ette näha ei osanud, see oli kõige kurja kumulatsioon, mille puhul oleks enam kui naiivne arvata, et Stalin oli inimlikum kui Beria. Puuriuks Kapitsa selja taga — või näo ees — pandi kinni juba 1934. aastal, nii et tagakiusamiste keskel ja äärmise umbusalduse sees tuli tal töötada paarkümmend aastat.

Kapitsa söödi välja järk-järgult. Tema uus nurkasurumine võis alata juba 1942. aastal, kui hakati otsima Nõukogude tuumaprogrammi teaduslikku juhti, kelleks Kapitsa ei saanud. Kapitsa õpetaja akadeemik Abram Joffe ehk Papa Joffe ehk Lev Landau õpilaste keskel akadeemik Žoffe erialane autoriteet ei olnud Kapitsa instituudis vaieldamatu. Ainsana oskas kõrgemate sõjaväelastega asju ajada Igor Kurtšatov. 1946. aastal oli valitsuskomisjonil tarvis vastu võtta Pjotr Kapitsa idee järgi konstrueeritud hapniku veeldamise seade. Idee enda (veeldamine turbodetandri abil) oli Kapitsa esitanud juba 1939. Tõenäoliselt ei olnud terava konflikti põhjuseks mitte seadme tootlikkus (kuni 7000 liitrit veeldatud hapnikku tunnis), vaid hoopis küsimus, kelle printsiip saab veeldatud hapniku tootmisel valitsevaks. Leebelt öeldes osutus ajendiks kadedus, mis rakendus väga jõhkralt: 17. augustil 1946 otsustas ministrite nõukogu võtta Pjotr Kapitsa maha hapnikuasjanduse peavalitsuse ülema ja tehnilise nõukogu esimehe ning

TA Füüsikaprobleemide Instituudi direktori ametikohalt. 20. septembril 1946 täitis TA presiidium TA presidendi, füüsik Sergei Vavilovi (1891–1951) isikus partei ja valitsuse käsu. Beria nõudis Kapitsa vahistamist eeluurimiseks ja arvatavasti ka tema saatmiseks Magadani liiva sööma. Stalin piirdus mahavõtmisega ja keelas Berial Kapitsat rohkem puutumast. Lugedes noilt ajult pärit dokumentide äärmiselt valikulisi publikatsioone, tahaks küsida: kas Kapitsa ikka mõistis, mis toimub GULAGis tegelikult?

Kapitsate väljatõstmine senisest elu- ja töökeskkonnast käis kähku. Nad suvitasid parajasti Nikolai mäel, kui sinna sõitis Kapitsa asetäitja instituudis, elektriinsener Olga Stetskaja (1896–1971) ning teatas partei ja valitsuse otsusest. Kuu-kaks hiljem võeti Kapitsatelt ära kroonu antud teenijad ja veeti nende majast minema mööbel; raamatute all olid lihtsad lauad. Raamatuid ei võetud, lauad küll. Välistati võimalus kasutada teenistusautot ja ilmselt võeti ära ka kõik instituudi uksevõtmed ning ametikohased telefoniühendused ja välispost. Polnud enam ei enda loodud instituuti, kolleege, seadmeid, varustust ega vabadust kasutada kroonupalgalisi isiklikke assistente. Instituuti luues oli Pjotr Kapitsa kujutlenud, et teoreetilise füüsika osakond "teenindab" ennekõike instituudis tehtavaid katseid ja elab iseseisvat elu alles seejärel. Puhtal kujul ei teostunud see kujutelm kuskil. Kui aga Pjotr Kapitsa kõrvaldati Füüsikaprobleemide Instituudi direktori kohalt, siis teooriaosakonna juhataja Lev Landau jätkas oma tööd ning pandi teenindama hoopiski vesinikupommiprogrammi. Kapitsa vajas teoreetikuid, ent jäeti nendestki ilma. Korduvalt avaldatud foto Lev Landau istumisest Pjotr Kapitsa kõrval Nikolai mäe puude keskel ei ava nende vestluse teemat ega kummagi suhtumist teemasse. See tuleb välja foto "tagant". Landau tegi nimelt Kapitsale tarvilikke arvutusi võimalikult jämeda ja tõhusa plasmaköie saamiseks energia ülekandmisel ülimalt kaugele.

Kuni 1950. aastani jäid Kapitsale alles tema loengud üldfüüsikast õppeasutuses, mis praegu kannab nime Moskva Füüsika-Tehnika Instituut ja mille üks rajajaid oli Pjotr Kapitsa ise. Instituut oli mõeldud akadeemilistele füüsikaalastele uurimisasutustele hädavajaliku assistentidest ja laborantidest koosneva personali koolitamiseks nüüdisaegse bakalaureuse tasemel.

"Üldfüüsika" polnud seal mitte füüsika entsüklopeedia tähenduses, vaid sissejuhatus eksperimentaalsesse füüsikasse koos oskustega tulla toime katsetega. Üldfüüsika võis siis olla nii teooria Landau jt moodi ehk paradigmaatiline kui ka seadistusõpetus kõrgemalt vaatekohalt. Et aspektid oleksid selged, lubatagu mulle järgmine eristus. Moodsa füüsika õpikud Nõukogude Venemaal eeldasid 1930. aastate algul, et tudeng valdab trigonomeetriat, diferentsiaal- ja integraalarvutust ning vektoralgebrat. Pjotr Kapitsa koos kolleegidega seevastu eeldas 1945.–1946. aastal, et tudeng on oma valiku füüsika kasuks juba teinud, ent vajab sõja järel vaimse tegevuse taastamist ning peab harjutama katseseadmetega ümberkäimist ja matemaatika tuleb appi näiteks rühmateoorias. Niivõrd/kuivõrd õpetas Kapitsa valitud peatükke, mitte süstemaatikat. Ja Kapitsa peatükiks nr 1 oli tollal gaaside veeldamine, mitte aga näiteks elektriõpetus. 24. jaanuaril 1950 vabastati ta õppejõu kohalt ning vormistati seejärel palgale NSVLi TA Kristallograafia Instituuti kui vanemteadur-konsultant (mis nõukogude ajal tähendas koormust 0,5). Korraldas selle pooleterakoha Sergei Vavilov. Füüsikahütti Nikolai mäel käsitati kui Kapitsa kodust riistakambrit ja töötuba, mida TA-l polnud reeglipärast alust eraldi rahastada.

Kui kaua niisugune patoloogia kestis? Teada on, et umbes 1949. aastal leidis Pjotr Kapitsa endale uurimistööks täiesti uue suuna, nimelt kõrgtemperatuurse plasma saamise püsiva režiimiga kõrgsagedusgeneraatori abil, mis algul "tootis" voolu koguvõimsusega 175 kilovatti. Sellise rakendamine nõudis nn tööstusvoolu, ent krundilt Nikolai mäel võeti elektriühendus üldse ära. Kapitsa sai elektrit pooljuhtpatareidest, mille ta õpetaja Abram Joffe senised kolleegid püstitasid Kapitsate elamise katusele. Tagantjärele võiks väita, et Kapitsa ei tahtnud rohkemat kui laboratoorset keravälku, mis erinevalt spontaansest oleks juhitav ja püsiv. Kapitsa ise arvas, et tema meetod plasma juhtimiseks (tekitada kontrollitavalt stabiilne keravälk) on üheks alternatiiviks Andrei Sahharovi ja Igor Tamme pakutud *tokama-*

ki-põhimõttele[5] ja põhimõttele kütta plasmat vajaliku temperatuurini laserite abil. Seda viimast suunda esindasid Gersch Budker (1918–1977) ja Vladimir Veksler (1907–1966) ning sõnastas selle põhimõtte 1956. aastal Jakiv Fainberg (1918–2005). Mida me tänini ei tea, on see, kuivõrd oli Kapitsa Sahharovi-Tamme töödega üldse kursis ja mida arvasid Kapitsa füüsikatares tehtavast omakorda tema kolleegid kui mitte just Sarovis, siis NSVLi TA Füüsikainstituudis. Kapitsa tekitatud plasmatemperatuur oli esialgu (1952) umbes miljon kraadi Celsiuse järgi heeliumiga täidetud ränikolvis. 1970. aastate keskpaiku oli Kapitsa juhitud labor, mis ei asunud enam saras, suuteline tõstma plasma temperatuuri 50 miljoni kraadini Celsiuse järgi, ent sellest ei piisanud. Füüsikatares Nikolai mäel polnud aga võimalik korrata Sahharovi-Tamme arvutusi ega katseid ja nii pühendus Kapitsa oma putkas hoopiski plasma temperatuuri mõõtmisele olukorras, kus tema silmanägemise järgi oli plasma põhimõtteliselt pööriseline ehk allus turbulentsele konvektsioonile. Kapitsa tegeles sellealaste probleemidega 35 aastat (1949–1984), kuid ei jõudnud sihile. Nüüdseks on see teema juba ammugi sinnapaika jäetud.

Esimene direktiivsete volitustega koosolek Pjotr Kapitsa koduse töö jätkamise asjus toimus 15. mail 1953 TA presidendi Aleksandr Nesmejanovi (1899–1980) juures, niisiis veel Beria võimul olles. Sellest on avaldatud Kapitsa kiri, täpsemalt enamik kirjast, NSVLi Ministrite Nõukogu esimehele Georgi Malenkovile (1902–1988), kirjutatud 22. juulil. Sealt selgub, et varem on Kapitsa tööd uue teema kallal arutatud suvel 1952, mil Kapitsa uuringuid üksmeelselt toetati. Toetusotsus saadeti edasi ministrite nõukogule, kus Kapitsa meelest torpedeeris selle Beria. Siinkirjutaja arvab teisiti. Selle otsuseprojekti "hea" saatuse nurjas kollektiivne ringkaitse, sest neid, kes tahtsid Kapitsale halba ja olidki seda teinud ning sõltusid Beriast, oli palju. Kirjas Malenkovile ei palu Kapitsa midagi enneolematut. Ta

[5] "Tokamak" on lühend venekeelsest väljendist *тороидальная камера с магнитными катушками* ja kujutab endast masinat, millega saab toroidaalse ehk sõõrikukujulise magnetvälja abil sulustada plasmat. *Toim.*

ei nõua Füüsikaprobleemide Instituuti tagasi, sest instituut oli endiselt seotud pommiasjandusega, mille esimest kontrollaega, 12. augustit 1953, võis Pjotr Kapitsa küll teada, ent mitte otseallikast. Tollal oli valitsuse otsusega võimalik luua akadeemiliste instituutide kõrvale selliseid sihtrahastusega laboratooriume, millel olid koordineeriva instituudi volitused. 1945. aastal loodi just nõndamoodi laboratoorium nr 2 ehk aastail 1949–1956 NSVLi TA mõõteriistade laboratoorium Himki veehoidla kandis ja laboratoorium nr 3 (aastail 1949–1958 soojustehnika laboratoorium) Tšerjomuški-Znamenskojes, 1946 raadiotehnika laboratoorium (aastast 1957 NSVLi TA Raadiotehnika Instituut) Hamovnikis ning 1947 hüdrotehnika laboratoorium (aastail 1954–1956 NSVLi TA Tuumaprobleemide Instituut) hilisema nimega Dubnas. Esimest juhtis Igor Kurtšatov, teist akadeemik Abraham Alihhanov (1904–1970), kolmandat Aleksandr Mints (1895–1974), neljandat Georgi Fljorov (1913–1990) ja Vladimir Veksler. Pöördumises Malenkovi poole ei taha Kapitsa oma uuringuteks eespool mainitud laborite analoogi. Tema labori teemaks oleks olnud uurimistöö ja konstrueerimine termotuumareaktorite katsetamiseks keravälgu "alusel".[6] Vastavate arvutusteni ning esimeste katseteni oligi Kapitsa suveks 1952 jõudnud. Siis oli tema eesmärgiks luua suure kasuteguriga ülikõrgsagedusgeneraatoreid ja just selle sageduse parameetreid uurides märkaski Kapitsa ühes katses, kuidas kerajas kolvis tekkis umbes 10 cm pikkune plasmaköis, mis isoleeris end plasmakambri seintest ise. Uude laborisse poleks tulnud katseseadet mõõdus 1 : 1 pikkusega 60 meetrit, vaid selle tähtsaimad osad, millest oleks kokku pandud uurimismakett.

Labori ehitamiseks oli Kapitsa arvates vaja krunti suurusega kuni üks hektar, hoonet mahuga 2000 kuupmeetrit, seadmeid, riigipalgalist koosseisu tosinkonna asjatundjaga ning kogu asjaajamise ja haldamise viimist Füüsikaprobleemide Instituudi alla. Kõige selle eeltingimuseks seadis Pjotr Kapitsa nõude, et NSVLi

[6]Pjotr Kapitsa pidas silmas muidugi laboratoorse keravälgu üldistust, mitte loodusliku keravälgu kinnipüüdmist. Vt nende kohta Smirnov 1990, 1992.

Ministrite Nõukogu otsus 17. augustist 1946 ja NSVLi TA otsus sama aasta 20. septembrist, mis mõlemad olid mäletatavasti Kapitsa-vastased, tunnistataks veaks. Päevapealt seda ei tehtud. Esmalt otsustas TA presiidium 28. augustil 1953, et akadeemia asjaomase osakonna koosseisus luuakse NSVLi TA füüsikalaboratoorium, mida hakkab juhatama Pjotr Kapitsa. Selle otsuse täitmiseks kirjutas Füüsikaprobleemide Instituudi direktori (Kapitsa asemel oli selleks aastail 1946–1955 Anatoli Aleksandrov (1903–1994)) asetäitja Mihhail Malkov (1909–1991?) alla käskkirjale, millega määrati kindlaks Pjotr Kapitsa kuupalk (6000 rubla) ja kinnistati laboratoorium instituudi haldusalasse. Kuskil peab leiduma ka papka laborile eraldi ruumide ehitamiseks. Kuni selle valmimiseni tegutses Kapitsa kui füüsik endiselt Nikolai mäel oma putkas. Otsuse vaadata uuesti üle Kapitsa tööd hapniku veeldamise tehnoloogia vallas langetas NSVLi Ministrite Nõukogu alles 29. mail 1958. NSVLi TA presiidium muutis oma varasemat otsust 16. juunil 1958. Kapitsa rehabiliteerimine kestis seega pool tosinat aastat. Tema asutatud instituudi direktoriks kinnitati ta tagasi alates 1955. aastast. Eriala "Madalate temperatuuride füüsika ja tehnika" loodi Füüsika ja Tehnika Instituudi juures õppeaastal 1955/56. Eriala kandis vastav õppetool, mille juhatajaks sai Pjotr Kapitsa samal, 1955. aastal.

Pjotr Kapitsa ja tema pereliikmete kirjavahetus kestis peaaegu terve 20. sajandi, Ginzburgide armastuskirjad on kirjutatud seitsme aasta kestes. Eespool on korduvalt juba osutatud, et enamik mõlema füüsiku epistolaarsest pärandist on ja ilmselt ka jääb avaldamata, kusjuures mitte üksnes seepärast, et on mahuldasa suur. Kirjad ise ja märkused nende juurde vajaksid nimeregistrit. Võõrkeelsed kirjad nõuaksid originaali publitseerimist koos kakskeelsete kommentaaridega. Osa autograafe, nimelt seadmete ja rajatiste projektid, kuid ka fotod ja piltpostkaardid, ei olegi mõõdus 1 : 1 avaldatavad. Valiku tegemine kogu materjalist on seega möödapääsmatu, iseasi, kas seda tehakse pärast arhiivi korrastamist või töö käigus ja pärituulest sõltuvalt. "Pärituule" all on siin mõeldud olusid, kus saavad kokku soodsad kirjastustingimused, mobiilsed tegijad, tekstikorpuse läbitöötamiseks jõukohane maht ja temaatiline aktuaalsus. Kõik need on väga muutu-

vad, tihtipeale suisa juhuslikud suurused, mis materjalikorpuses kui tervikus võivad olla koguni teisejärgulised. Niihästi Pjotr Kapitsa kui ka Vitali Ginzburg viitavad oma kirjades sageli mingile varasemale vestlusele, millele kiri ise on justkui täiendus. Näiteks on Pjotr Kapitsa kirjutanud 31. mail 1976 NLKP Keskkomitee Poliitbüroo liikmele, KK sekretärile Andrei Kirilenkole (1906–1990), kelle vastutada oli Nõukogude energeetika ja tööstus. Kirilenko ajuverevarustus oli selleks ajaks juba haiglaslik, aga võim hoidis teda paigal. Kirja teemaks olid avariid tuumaelektrijaamades ning üldine tuumaohutus. Käigu pealt oli neil sama küsimus tulnud kõneks võib-olla 8. oktoobril 1975, mil Pjotr Kapitsa esines asjaomase ettekandega. Kirilenkole saadetud kirja põhiosaks ongi tolle ettekande arendus, mille Kapitsa kandis ette 5. mail 1976 Stockholmis. Arenduse avaldamisel tekkis Kapitsal järjekordne konflikt, sest toimetaja ei lasknud läbi autori hoiatust avariide kordumise eest (1975 see aspekt puudus). Pjotr Kapitsa raamatus *Kirjad teadusest. 1930–1980* (Kapitsa 1989: 360–362) on publitseeritud seega tegelikult suurema saadetise kaaskiri, mitte aga probleemi tervikkäsitlus kirjades, telefonikõnedes ja trükki pääsenud redaktsioonides. Ühte väljaandesse see ei mahukski.

Paraku on mis tahes valik alati vaieldav ja tekitab keerulisi küsimusi otsekohe, kui ta ei ole piisavalt põhjendatud ning meile jääb teadmata seegi, kui suurest hulgast on valik tehtud. Kõiges ei ole see maitse asi. Vitali Ginzburg ei saanud saata abikaasale oma uurimuste ja raportite tekste, sest ta ei tohtinud neid töökohalt koju kaasagi võtta. Korduvalt märgib ta kirjades Nižni Novgorodi, et tegi päev läbi instituudis tööd. Säärase märkusega kattis ta kinni tegeliku olukorra, mis "nägi välja" nõnda, et ta sai erihoiuosakonnast kätte arvutusteks vajalikud paberid, millele talle oli ligipääsuõigus, ja pidi need siis laua tagant lahkudes tagasi andma. Unistada teaduslikust väljaandest, milles oleksid publitseeritud ka kõik äsja mainitud paberid, oleks mahavisatud vaev. Ja siiski oleksin ma olnud vastavate armastuskirjade kommenteerimisel praegusest märksa põhjalikum. Kas või niigi palju, et kirjeldada, kuidas tegelikult elas Vitali Ginzburg aastail 1950–1953 õigupoolest kolmikelu: üht abielus ja armastuses, teist tööl, kolmandat vesinikupommi-programmis.

Kujutlegem samast ainestikust — kahe ealt noorepoolse füüsiku armastuskirjad — olemasolevast publikatsioonist erinevat rahvaväljaannet sellel eeldusel, et avaldatud oleksid kõik kirjad, välja arvatud rahakaardid. Mis muutuks? Kõigepealt saatesõnad, mida tuleks kokku kolm. Esimene tutvustaks väljaande põhimõtteid ja struktuuri ning võib-olla sisaldaks ka tänusõnu. Teise sisuks oleks avada ajastu peajooned ning visandada peategelaste portreed. Vitali Ginzburg oli memuaristinagi paljukirjutaja, ent peajoontes on tema mälestuslik publitsistika pühendatud siiski tööle või vanematele kolleegidele, mitte eraelule. Nende inimeste ring, kellega Vitali Ginzburg vestivabu jutte ajas, polnud arvatavasti suurem kui tosinkond. Nižni Novgorodis Aleksandr Andronov, Moskvas Igor Tamm, hilisem NSVLi TA tegevliige Jevgeni Feinberg (1912–2005), veelgi hilisemast ajast võib-olla ka NSVLi TA tegevliige Jevgeni Zavoiski (1907–1976) — kui nimetada üksnes tuntumaid. Kirjavahetusena on see dokumenteerimata ja meil on seni kasutada vaid Ginzburgi tunnistused, aga see näitabki, kui suhteline võib kirjade vahenditus olla. Kolmas kirjeldaks väljaande tekstoloogilist ja editsioonilist profiili: tekstidega tehtud tööd, iseäranis aga nende transkribeerimist, fotomaterjali ning selle paigutust, rahvaväljaande seotust kirjavahetuse teaduslike publikatsioonidega (see on probleemiks Pjotr Kapitsa puhul) jne.

Kõige raskem on nois saatesõnus käsitleda kirjutamisaegset ajajärku ja kirjade dünaamikat. Vitali Ginzburgile sugenes isiklik sekretariaat järk-järgult. Sekretäre Kurtšatovi mõttes, s.o ülisalastatud teema juhi ihukaitsjaid — selliseid oli pidevalt paar —, ei maini Ginzburg ise kuskil. Võib arvata, et suur osa tema mõttekäikudest ja dialoogidest aastail 1950–1956 on üldse dokumenteerimata või siis pole esialgu veel kättesaadavad. Jutud aeti ära kas püstijalu või jalutuskäikudel. Erialastel teemadel kõneldi seminaridel, millest Moskvas oli tuntumaid kolm: Igor Tamme seminar Füüsikainstituudi teooriaosakonnas, kuni 1946. aastani Pjotr Kapitsa seminar tema instituudis ja Lev Landau seminar sealsamas. Kas aastal 1952 või 1956 avas oma seminari Tamme seminari kõrvale Vitali Ginzburg. Kuidas neil esineti ja väideldi, sellest on seni avaldatud peamiselt mälestuspudemeid. On teada, et Vitali Ginz-

burg pidas ise seminari ettekannete kohta "laoseisuraamatut", mis hiljem asendus töövihikuga. Arvet esinejate ja osavõtjate üle pidas seminari sekretär, tavaliselt mõni noor kolleeg. Seminaride teksti avaldamine seminariväliste kirjade rahvaväljaandes oleks liiast, ent nendesamade kirjade kommenteerimisel piisaks täiesti, kui oleksid mainitud Vitali Ginzburgi ettekannete pealkirjad.

Kirjadest Nižni Novgorodi ilmneb, et perekond Ginzburg on korduvalt arutanud kirjutusmasina ostmist. Muidugi mitte selleks, et kirjutada armastuskirju väiksema vaevaga või neid kopeerida. Kirjutusmasinat oli vaja plaaniväliste käsikirjade ümberlöömiseks, sest masinakirjutajale tulnuks selle eest eraldi maksta, kuna palgatöö alla see ei kuulunud. Probleemiks ei olnudki tähestik. Keeruliseks osutus matemaatiline sümboolika, mida mittefüüsikust masinakirjutaja ei vallanud ja mis tuli õigesse kohta kirjutada oma käega. Armastuskirjad on kirjutatud käsitsi üleni. Kuidas kirjutas Vitali Ginzburg palvekirju selleks, et tema abikaasal lubataks elada alaliselt ja koos aktsepteeritud sissekirjutusega Moskvas, ei oska ma ainsatki niisugust palvet koos vastavate pealdistega nägemata öelda. Igor Tamme "kirjutajaks" oli Vitali Ginzburg, Lev Landau juhtivaks kirjutajaks Jevgeni Lipschütz, aga mõlemad kirjutasid teaduslikke töid, mitte erakirju. Landau isiklike kirjade publikatsioonid kinnitavad ühemõtteliselt, kuidas niisuguseid kirju kirjutas ta oma käega.

Papkaväliseid dokumente pärineb noilt ajult (1944–1962, Kapitsa kõrvaldamisest Landau autoõnnetuseni) üldse vähe. Seegi aeg polnud ühetaoline (vt Hall 2008; Ilkajev 2013; Frank 1967; Šafranov 2001). Ühe etapi moodustasid aastad 1944–1947, mille algul sõnastasid Vladimir Veksler ja Jevgeni Feinberg põhimõtte kiirendi väsimuse ergutamiseks, lõpul hakati arendama tuumapolügoni Sarovis. Samal ajal jätkus Gattšinas ning algas Ivankovos kiirendiehitus. Etapi lõpetas külma sõja algus. Teise etapi, aastate 1947–1950 sisuks oli Nõukogude aatomipommi lõhkamine 1949, Ivankovo sünkrotroni valmimine 1949 ja termotuumapommiprogrammi käivitamine arvestusega, et pommi saab lõhata 1953. aasta augustis. Aastatel 1950–1953 töötasidki Igor Tamm ja Andrei Sahharov peamiselt Sarovis (kuhu näiteks Vitali Ginzburgi lubati alles 1955. aastal). Kolmanda etapi (1950–1953) täht-

samateks sündmusteks olid Stalini surm ja Beria mahalaskmine, kuid ka vesinikupommi lõhkamine 12. augustil 1953. Igor Tamm, Lev Landau, Vitali Ginzburg, Nikolai Bogoljubov (1909–1992) ja Isaak Pomerantšuk väljusid pommiprogrammist kohe pärast seda. Samal aastal hakati Pjotr Kapitsat rehabiliteerima (vt eespool) ning lõdvendati suhtlemist Lääne- ja Ida-Berliini vahel. Abram Joffe lähedane kolleeg ning vana sõber Max Born (1882–1970; Nobeli füüsikapreemia 1954) reageeris sellele kiiresti südamliku kirjaga. 1952. aastal hakati Ivankovos ehitama sünkrofasotroni. 1954. aastal, järgmise etapi algul, loodi NSVLi TA Pooljuhtide Instituut, mida hakkas juhtima Abram Joffe, kes kui "kosmopoliit" oli 1950. aastal maha võetud NSVLi TA Füüsika-Tehnika Instituudi direktori kohalt. Alates 1955. aastast hakkasid välismaised füüsikud pääsema taas Moskvasse ja nõukogude füüsikuid lubati lääne poole raudset eesriiet. Tõsi küll, rihma otsas, mitte vabalt.

1950. aastate esimest poolt nõukogude füüsikas võiks nimetada ülivoolavuse, kuid ka heeliumi füüsika ajajärguks, ent vale poleks nimetada seda teisitigi, nimelt füüsikaks, mis uurib aine käitumist kriitilistes oludes — teoorias muutustena aine olekus ja viisina neid muutusi kirjeldada, eksperimendis muutuste esilekutsumisena elementaarosakeste seisundis näiteks ülitugevas magnetväljas või ülimadalal temperatuuril. Milleks oli seda teemaringi tarvis? Paljude ühendite kohta puudusid tollal hädavajalikudki parameetrid. Paremal juhul jõuti vähemasti arvutuseeskirjadeni selliste parameetrite leidmiseks, halvemal juhul (ja enamasti) olid need eeskirjad ikkagi väga ligikaudsed, mistõttu otsustavat katset ennustuse õigsuse kohta tuli veel oodata. Kolmas võimalus ajajärgu iseloomustamiseks oli/on tuua välja dünaamika kahesuguse uurimissuuna vahel. Ühe sisuks oli käsitleda näiteks nn ideaalset kiirendit — mis on õigupoolest teoreetiline mudel, teise eesmärgiks oli arvutada ja konstrueerida üksikuid kiirenditüüpe. Tollal oli ideaalse kiirendi peamiseks tunnuseks töötamine aeglastel neutronitel, mis andis võimaluse vähendada sõltuvust loodusliku uraani rikastamisest kui väga kulukast protseduurist. Kiirenditüüpidest pöörati Nõukogude Liidus peamist tähelepanu heterogeensetele kiirenditele, milles autonoomsed uraanivardad

paigutati aukudesse aeglustajate sees. Tuumaelektrijaam Obninskis Moskva ja Kaluga vahel (lasti käiku 1954) kasutas just heterogeenset kiirendit.[7] Ühelt poolt niisiis kiirendite täiustamine, teiselt poolt kiirendite rakendamine uurimistöhe.

Vitali Ginzburg ei olnud kiirendi- ega sedakaudu ka tuumafüüsik. Ta ei vahetanud uurimissuunda, nagu tegi Kapitsa, vaid täiendas olemasolevaid astrofüüsikaga, kus seoses raadioteleskoopide hoogsa ehitamisega oli vaja jõuda tunnetusliku tasakaaluni spekulatiivsete kaalutluste ja empiiriliste andmete vahel. Pealegi polnud teema Ginzburgile päris uus. Ta oli uurinud Päikese krooni ja pidanud mõtlema prootoni stabiilsusest (ma ei ole märganud, et ta oleks edendanud prootoni lagunemist sedastavate katseseadmete teooriat) ning barüonilisest asümmeetriast. Kindlasti tundis Ginzburg seniseid uurimusi neutrontähtede kohta. Ta oli avaldanud mitu artiklit üldrelatiivsusteooria õigsuse katselisest kontrollist — teemast, mis on uuesti päevakorral ühenduses musta augu füüsikaga. Need teemad ei olnud aga aastail 1953–1957, ülemal kirjeldatud ajajärgu viimasel etapil, Nõukogude Liidu füüsikute esimeste sõjajärgsete rahvusvaheliste konverentside ja rahuotstarbeliste tuumafoorumite põhiprobleemideks. Peamiselt kõneldi tollal tuumauuringutest ja reaktoriehitusest. Kuidas Vitali Ginzburg astrofüüsikasse jõudis, see armastuskirjadest ei ilmne. Et Ginzburg võttis astrofüüsika käsile vähemasti kümmekond aastat enne akadeemik Jakov Zeldovitšit (1914–1987) ja Andrei Sahharovi, tuleb välja juba tema tööst Päikese radiokiirguse kohta (Ginzburg 1947, 1988). Olulise tõuke suunavahetuseks andis osavõtt 1947. aasta uurimisreisist Brasiiliasse jälgima täielikku päikesevarjutust. Üldiselt jätavad tema kirjad mulje, et erinevalt näiteks Pjotr Kapitsast polnud teema leidmine meie elu vaevarikkal rajal talle probleemiks.

Kui rikkalikult on see aeg — 1905–2008 — vahenditute dokumentidega kirjeldatud? Ajajärgu alguseks olen võtnud Abram Joffe promotsiooni Münchenis filosoofiadoktoriks, lõpuks aga Sergei Kapitsa (1928–2012) teose *Minu mälestused* (2008) käsi-

[7]Sellise kiirendi kirjeldusi ja skeeme vrd Riikoja 1963: 160–173; Tuumareaktori... 2016.

kirja loovutamise kirjastusele. Jagame kõnealuse perioodi umbkaudu neljaks kihiks: (a) kvantfüüsika ja relativistlik füüsika; (b) tuumauuringud; (c) kosmoseuuringud ja (d) energiauuringud. Nendel kihtidel on järgmised parameetrid: 1) mõisted; 2) matemaatiline kirjeldus; 3) katseseadmed; 4) arengutee esmakordsest õnnestunud katsest seerialisuseni; 5) olemise füüsikalise pildi muutumine; 6) tehnoloogilised rakendused. Kõigest sellest on siinkohal välja nopitud miinimum kahe füüsiku armastuskirjade mõistmiseks sõltumata sellest, kui palju läheb noppeist vaja konkreetsete kirjade kommenteerimisel.

Mälestused on vahenditud väga harva. Nad võivad olla usaldusväärsemad siis, kui autor on nende andmestikku või teksti kontrollinud. Tänini on teised mälestanud Vitali Ginzburgi märksa vähem, kui ta seda ise tegi, mingi suurema käsikirjani siiski jõudmata. Kuid ka Ginzburgi enda need mälestusartiklid, mis ilmusid ta eluajal, käsitlevad peamiselt mõnd episoodi ja pigemini resümeerivad kui kirjutavad etapi lahti. Võib-olla oli see paratamatu, sest enamik ta asjaomaseid kirjutisi on kirjutatud sisemise toimetaja surve ja nõukogude tsensuuri diktatuuri all. Nii jäid ridade vahele näiteks Ginzburgi suhted Lev Landauga, kelle arvamusest Ginzburgi kohta on teada vahest pool tosinat kildu, pooled neist Ginzburgi sõnastuses. Ginzburg ei olnud Landau õpilane nõnda, nagu tema neid defineeris, sest ta polnud sooritanud Landaule teoreetilise füüsika kümmekonda eksamit. Teatud mõttes olid nad konkurendid ja antipoodid — ning ometi andis nende kahe ainuke ühine uurimus[8] Nobeli füüsikapreemia mõlemale, tõsi, 40-aastase vahega. Pjotr Kapitsa seevastu kirjutas teistest haruharva, võrreldamatult harvemini, kui on mälestatud Kapitsat. Õieti oli Ernest Rutherford ainuke, keda Kapitsa lähemalt portreteeris.

Fotode usaldusväärsuses lubatagu kahelda. Oma instituudi ehituslugu, sisemist arhitektuuri ja seadmesaali sisu kirjeldas Pjotr Kapitsa akadeemilisele avalikkusele juba 1937. aastal. Hilisema kohta leiab üksikasju Füüsikaprobleemide Instituudi oma-

[8] Vt selle kohta Ginzburg 1968, 1969, 2000, 2004; Maksimov 2010; Halatnikov 2012: 78–81.

aegsete töötajate mälestustest, aga meil ei ole fotosid näiteks kapitsalikust korrast ja neid ei saa teha ka tagantjärele, sest ainuüksi juba ehitiste hulk krundil on võrreldes algsega suurenenud ning seadmesaal profileeritud uuteks uurimissuundadeks. Võrrelgem Pjotr Kapitsa konstrueeritud aparaatidest tehtud fotosid, sõnalisi kirjeldusi, skeeme ja projekte! Viimaseid ei ole kunagi avaldatud. Mustvalged päevapildid on selgesti kõige nirumad, sõnalised kirjeldused aga kõige üksikasjalisemad, ehkki neid lugedes peab võõras kogu aeg meeles pidama, et Kapitsa oskussõnavara oli küllaltki eripärane, kaevurlikule sõnapruugile märksa lähemal kui rahvusvahelisele nomenklatuurile. Kunagi kirjutas keegi ajakirjanik, et Kapitsa paigutas uurimisseadmed kirjutuslaua nurgalt suurde tsehhi. Kapitsa ei teinud seda sugugi üksi, aga mis peaasi — tegelikult olid Kapitsa seadmed võrdlemisi filigraansed, s.t mõõtmetelt mitte nii väga masinavärklikud. Tolleaegsed fotod annavad neid iseärasusi edasi enam kui üldpildiliselt ja see, et nooremana oli Kapitsa piibumees, ei kuulu katselisse füüsikasse mitte kuidagi.

Korralikke fotosid Vitali Ginzburgist hakati tegema alles siis, kui ta juba vananes, ent need ei näita, kuidas Ginzburg töötas. Eestlastest on tema viimast korterit näinud seestpoolt üksnes dotsent Ivar Piir (1929–2017). See ei olnud kodumaja nagu inglise kotedž, millesarnaseid oli Moskvas Pjotr Kapitsal ja Igor Kurtšatovil — kelle kahekorruselist maja kutsuti metsavahihütiks. See oli elamine kortermajas, millele eelnesid varasemad kodud ühisköögiga korterites, mille ainsaks eeliseks oli see, et nad lubasid inimest Moskvasse sisse kirjutada. Mitte ainuski ülesvõte ei jäädvusta näiteks Vitali Ginzburgi kodust raamatukogu ega seda, kuidas Ginzburg laua otsas või põlve peal raamatute keskel tööd tegi. Kas üldse leidubki päevapilti, millelt võiks näha neid ruume, kus Ginzburg 1940. aastatel tegi tööd instituudis olles? Kirjelduste järgi otsustades töötas ta seal kõikjal, kus leidus niisugust tühja ja vaba ruumi, kuhu tal oli õigus siseneda. Kui vaba aga oli kõigest koridor, tehti tööd seal, töö vormiks keskustelu akna all.

On teada, et päevikut pidas Igor Tamm. Kaua ta seda tegi, ei oska ma öelda ja tervikuna on see avaldamata. Võib vaid arvata, et aastail 1967–1971, mil ta oli paratamatult *moriturus*, oli

meditsiiniline kalender tema kohta pidevam kui ta omakäelised märkmed. NSVLi TA liikmed pidid juhtkonnale esitama tegevusraporti eelmisest kalendriaastast. Isikupärased raportid on "veerandpäevikud", mis liginevad "poolpäevikule" eriti siis, kui neid lugeda teemaga tegelemise kestuse järgi. Eelnevaga on tahetud öelda, et päevaraamatu funktsiooni fikseerida päeva lõpul töine päevakaja saab täita mitmeti, nii et kui klassikalises päevaraamatus on tekkinud auk või pole päevik ehedal kujul avalikkusele kättesaadav, siis ei tähenda see mitte iga kord sugugi seda, et päevad olidki tühjad. Ja kas päevik ise olekski kõige tundetihedam? Aasta võis olla 1952 või 1953, kui Igor Tamm tsiteeris Vitali Ginzburgile 'Omar Khayyāmi nelikvärssi, milles lüüriline mina pöördub Allahi poole järgmise küsimusega: kuidas siis nii, et tegelikkuses on joogitass tühi ja puuduvad laulud ning armastus, ent eluraamatus lähevad ka niisugused päevad täie ette? Võib-olla andis Igor Tamm oma sisetunded edasi pärast seda, kui hakkas otsima enesele pommivaba teemat. Võimalik, et ta kasutas Khayyāmi värsse vahetult enne järjekordset komandeeringut Sarovi, kuid võib-olla ütles ta nii hoopiski mingi viljatuks osutunud teoreetilise arutluskäigu järel. Kõik on võimalik, ent mõtles Tamm siiski tervele ajastule, mitte ainult halbadele päevadele.

Mitut päevikut pidas Pjotr Kapitsa. Üks fotosid, mis avaldati juba ta eluajal, näitabki, kuidas ta seda tegi. Kirjutuslaua taga istub vana mees, kes kirjutab ilmselt oma kabinetis Füüsikaprobleemide Instituudi peakorpuse teisel korrusel midagi nn lauakalendrisse. Mida, see jääb kaamera eest varjatuks, ent kuigi pikk tekst see olla ei saanud, sest lauakalendri formaadile mahuvad ainult märksõnad ja tähtajad, mitte aga päeva kokkuvõte. Analoogilist ülesvõtet Igor Kurtšatovist meil ei ole, on üksnes paar mälestuskildu sellest, kuidas ta oma kolleegi jaoks sobivat jutuaega otsides üht oma päevikutest lehitses ja laskis teisel kolleegil näidata kolmandale talmudit. Mitu päevikut pidi olema ka Lev Landaul. Tema õpilastele oli hinnalisim taskuraamat, kuhu ta märkis nende nimed, kes olid talle sooritanud nõutavad eksamid teoreetilises füüsikas, ning kuupäevad, mil eksam toimus. Viimane, kes tegi selle takistusjooksu läbi ainult Landaule, oli Semjon Gerštein (1929) aastail 1951–1953, viimane, kes

läbis distantsi veel Landau terve olles, oli Aleksandr Andrejev (1939) aastaks 1959. Ühtekokku hõlmab Landau taskuraamat koos märkmetega selle põhjal aastaid 1933–1961. Landau eksamipäevikuliste märkmete kvintessentsi avaldas Boriss Gorobets (1942–2015; 2006: 271–272), faksiimile autograafist Venemaa TA Füüsikainstituudi teadusliku sekretariaadi juhtivinsener Valentina Berezanskaja (2016: lisa 8). Ginzburgi loengukursuste märkmed on veel avaldamata ega ole neid ka keegi kirjeldanud. Nii on seni publitseeritud päevikutest kõige süstematiseeritumad ja rikkalikult kommenteeritud loodusteadlase akadeemik Vladimir Vernadski (1863–1945) omad aastate 1917–1941 kohta. Füüsikaga on need seotud niivõrd, kuivõrd Vernadski tegeles loodusliku uraani leidumusega. 2012. aastal avaldati Moskvas Sergei Vavilovi päevikud aastaist 1909–1951. Ilmusid need kahes köites, millest esimesest tehti 2016. aastal kordustrükk.

Lev Landau rõhutas korduvalt, kuidas füüsikas määrab kõike kui mitte just eksperiment, siis igal juhul loodus newtonlikus mõttes ise. Seda kordust tuleb mõista ajas. Poliitilistel kaalutlustel oli Landaul vaja kaitsta oma materialistlikkust. Ta ise ei olnud eksperimentaator, vaid väga tugeva matemaatilise põhjaga teoreetik, kes eelistas laborile diivanit. Kuid ta uurimused on võrdlemisi harva eksperimendijärgsed. Üldiselt kirjeldavad nad mingit väga konkreetset situatsiooni (nt koos Aleksei Abrikossovi (1928) ja Isaak Halatnikoviga (1919) kirjutatud käsitlus elektroni massist kvantelektrodünaamikas 1954) või protsessi (nt neutrontähtede kujunemislugu 1932 või Fermi-vedeliku teooria 1956), mille sisu peaks eksperimendis leidma kinnitust (harilikult oli Landau ses suhtes optimist). Ligi paarkümmend ta uurimustest on pühendatud heeliumi ülivoolavusele ja tingimustele, mis seda mõjutavad. Teatav koherentsus teooria ja eksperimendi vahel tekkis heeliumi uurimise varasemas järgus Füüsikaprobleemide Instituudis väga lühikeseks ajaks, kõigest paariks aastaks. Muil ajul sündisid Landau asjaomased uurimused Kapitsa katsetest lahus, nii et nende sisu määras pigemini teooria arenemine kui katsete võimalikkus. Andmeid Landau kui teoreetiku töö intensiivsuse kohta võiksime leida tema trükis ilmunud artiklite sabast, kus on märgitud ka kuupäev, mil käsikiri toimetusse saabus. Oma loenguid

pidas Lev Landau aga peast, nende tekstist on säilinud kuulajate konspekte, mille alusel valmis kaks kolmandikku *Teoreetilisest füüsikast*. Vähesed päevapildid Landaust kriiditahvli ees näitavad pigemini Landau kehahoiakut kui ettekande teemat. Lev Landau käitumisest oma seminaris ja aruteludes väljaspool seda saab mõnesuguse ettekujutuse üksikutest mälestusteadetest.

Pjotr Kapitsa kirjutas/esines ennekõike nagu novellist, mitte kui monograaf. Need novellid on kõik pika ekspositsiooniga ja kirjeldavad kas uurimisseadme ehitust või üldjoontes katse käiku (mitte aga näiteks katsete arvu ega katsetulemuste üksikasjalist mõõtmist). Teemasid — Kapitsa ise nimetas neid probleemideks — oli tal konkreetselt kolm: ülitugevad magnetväljad, gaaside veeldamine ja heeliumi ülivoolavus ning termotuumareaktsioonid "maapealses" plasmas. Võib öelda ka täpsemini: (1) ülitugevate magnetväljade püsivus; (2) veeldamisseadmete kasuteguri suurendamine ja heeliumi isotoopide ning faaside voolavus tingimustes, kus hõõrdejõud väheneb nullilähedaseks, ja (3) plasma "pikaajaline põletamine" võimalikult kõrgel temperatuuril. Neist kõige kauem tegeles Kapitsa probleemiga nr 3, kõige intensiivsemalt probleemiga nr 2. See oligi ennekõike tema probleem. Kirjadest abikaasale jäi see välja, ehkki pole kahtlust, et erinevalt Vitali Ginzburgist ei varjanud Pjotr Kapitsa abikaasa eest midagi. Lihtsalt sellal, kui Kapitsa probleemi nr 2 lahendas, polnud põhjust sel teemal kirju vahetada, kuna abikaasad olid kogu aeg koos. Nõndasamuti nagu olid koos Ginzburgid ajal, mil Vitali Ginzburg laiendas oma uurimisvälja ülijuhtivuse teooriast astrofüüsikale.

Eespool on mainitud, et Pjotr Kapitsa ei varjanud abikaasa eest midagi. Kuid oli võimalik varjata Kapitsa enda eest. Aastail 1963–1964 otsustasid mitu tema instituudi teooriaosakonna teadurit, et on otstarbekas luua selle osakonna põhjal iseseisev teoreetilise füüsika keskus. Säärase moodustamist oli Kapitsa ise soovitanud Lev Landaule juba 1950. aastate teisel poolel, ent Landau oli keeldunud. Nüüd oli olukord tervenisti muutunud, sest Landau oli alates jaanuarist 1962 parandamatult haige, mistõttu ta kaotas töövõime. Ühena vähestest uskus töövõime taastumist Jevgeni Lipschütz, Landau kaasautor *Teoreetilise füüsika* kirjutamisel ja kursuse peaautor teose lõpetamisel. Saa-

maks katust, pöördusid asjaosalised Kapitsa elupõlise sõbra, põlemisfüüsiku Nikolai Semjonovi (1896–1986) poole, kelle juhitud NSVLi TA Keemilise Füüsika Instituuti hakati 1956. aastal arendama teaduslinnakus nimega Tšernogolovka (60 km Moskva südalinnast). Semjonov nõustuski — kes teab, vahest ka seetõttu, et oma plasmauuringuteks Kapitsa tervet osakonda ei vajanud ja teoreetiline füüsika Landau moodi hakkas kaduma. Sügiseks 1964 seati Kapitsa NSVLi TA Teoreetilise Füüsika Instituudi suhtes "lihtsalt" fakti ette. Uut instituuti hakkas juhatama Lev Landau õpilane Isaak Halatnikov, "vana" instituudi teooriaosakonna etteotsa kutsuti pärast Landau surma tema teine õpilane, Ilja Lipschütz (1917–1982).

Pjotr Kapitsast avaldatud fotode järgi on täiesti võimatu lõplikult tõestada, kes olid tema lähimad ja kestvad sõbrad ning kes olid tema kolleegid ja õpilased. Kohtumistest Igor Kurtšatoviga on avaldatud paar ülesvõtet. Ühel neist seisab piltniku ees Kapitsa kõrval neli tõsise näoga pommiasjameest, Kurtšatov nende hulgas. Foto pärineb talvest 1959 ja võiks olla tehtud puude keskel ümber Kapitsa hüti. Teisel on Kapitsa ise külas Kurtšatovil 3. või 4. veebruaril 1960, paar päeva enne Kurtšatovi surma pingil kodumaja ees. Mehed istuvad sohval teineteise kõrval ja naeravad mõnusasti. Mõlemad tunnevad end hubaselt. Ent oleks ennatu järeldada sellest, et koos istuvad püsivad südamesõbrad. Kapitsa võis oma sõprustunnetes olla enam kui funktsionaalne ja tegelikult arutati ka Kurtšatovi juures töiseid probleeme, nimelt niisuguste magnetpüüdurite talitlemist, mille rakendamiseks oli vaja ülitühja vaakumit (valitses aeg, mil Isaak Pomerantšuk soovitas oma ülemusel Abraham Alihhanovil osta kokku pumpasid, sest kogu kiirendiasja tuumaks peetigi vaakumit).

Pavel Rubinini arvates olid Kapitsa suhted Juli Haritoniga (1904–1996) samasugused nagu Diraciga (Rubinin 1999; vt ka Frenkel 1987). Kindlasti olid need pikaajalised. Nad said alguse 1920. aastal tollases Petrogradis ja kestsid 64 aastat kuni Kapitsa surmani. Kõigist seni publitseeritud fotodest illustreerib nende lähedust kõigest mõni. Üks kujutab kahte väga vana head tuttavat jalutamas puude all. Tõenäoliselt on pilt võetud Kapitsa kodus Nikolai mäel: Haritonil oli Moskva kesklinnas Tveri täna-

val majas nr 9 küll korter (71), kuid mitte õueaiamaaga eramut. Et Haritoni kirjades Kapitsale puudub noorpõlvelik südamlikkus peaaegu täiesti, seda ei tasu pidada tõendiks kahe kolleegi sõbrasuhete ühepoolsuse kohta, sest vaoshoitud näikse Hariton olevat olnud üldse, igas suhtes. Ei mingit "Petjat" ega "Jašat" nagu kirjavahetuses Jakov Frenkeliga või "Koljat" nagu suhetes Nikolai Semjonoviga. Märksa rohkem kui kirjad on isiklikud Kapitsa (ja Semjonovi) pereliikmete mälestused. Kuid ka neis jääb varjatuks, kuidas suhtus Beria poolt tagakiusatud Pjotr Kapitsa Juli Haritoni ajal, mil too sai vesinikupommi-kindraliks tänu sellelesamale Beriale.

Pjotr Kapitsa kirju, kirjavahetusi ja muid dokumente on avaldatud pooles tosinas raamatus ning paljudes artiklites (vt nt Kapitsa 1994). Nende tekstikriitiline tase on väga erinev. Kuid kõigepealt on raamatu *Mälestused ja kirjad* sisuks ühe iseseisva naise ja abikaasa vaimne pärand, selle mistsellid ja *paralipomena*. Kapitsate abielu kestis ligi 60 aastat, Anna Kapitsa elu 93 aastat (1903–2006), millest tema mälestustega on kaetud 85. Need algavad lapsepõlvekodust ja perekondlikest seikadest ning jätkuvad kooliaastatega. Siis tuleb abielu insenerist füüsikuga ja elamine Cambridge'is. Anna Kapitsale oli tema mees ennekõike loov füüsik (Kapitsa konstrueeris hulga uurimisriistu, ent ei armastanud rutiinseid katseid) ja mitte perekonnaisa või papa, kes tuleb lõunaks koju. Vabadusele Cavendishi laboris tuli lõpp 1934. aastal. Paar aastat pidi Anna Kapitsa seisma oma abikaasa, perekonna ja intellektuaalse vabaduse eest, peamisteks liitlasteks inglastest sõbrad eesotsas Paul Diraciga. *Pidi* mitte tähenduses "oli sunnitud", vaid tähenduses "tundis südame ja kasvatuse poolest kohustatud olevat". Kõige vahetumalt on aastad 1934–1936 dokumenteeritud abikaasade kirjavahetuses. Hilisemad kirjad on juba episoodilised, hilisemat aega aga kirjeldavad rohkem mälestused, millest omakorda jäävad välja aastad 1955–1984, mil Pjotr Kapitsa askeldas võimalikult suurema osa tööpäevast oma laboris või korraldas maailma asju. Anna Kapitsa ei õpeta kuskil, kuidas olla kallistatud või mismoodi armastada füüsikut. Ta oli vaoshoitult rabatud, kui karuse olemisega Rutherford teda nende viimasel kohtumisel 24. detsembril 1935 Cambridge'is suudles (lk 206).

Margit (1904–2002) ja Paul Diraciga olid Kapitsad viimati koos 27. juunil 1979 Londoni rajoonis nimega Erith. Pjotr Kapitsa oli siis 84-, Paul Dirac 77-, tema abikaasa 75-, Anna Kapitsa 76-aastane. Dirac küsis, kas ta tohib proua Kapitsat suudelda, ja kasutas nõusolekut kohe (lk 253). Vähese jutuga ning pigemini muhelev kui naerev Dirac tuli oma voodri vahelt välja võrdlemisi harva. Kapitsate läheduses tegi ta seda sageli.

Järeltulevad põlved pääsevad nii eripalgelise olnu juurde peamiselt just mälestuste kaudu. Probleem seisneb selles, et Anna Kapitsa muretses ennekõike mälestuste fikseerimise, mitte otsekohe nende avaldamise pärast. Nõnda polnud raamatu *Mälestused ja kirjad* tegijatel kasutada olnud materjal mitte ühetaoline, vaid just vastupidi, äärmiselt heterogeenne: Anna Kapitsa päevikud, abikaasade kirjavahetus, nende kirjad kolmandatele isikutele, Pjotr Kapitsa päevikud, Anna Kapitsa suuliste memuaaride helilindistused ja nende litereeringud ning fotod, millest lugejale jääb selgusetuks, kes need tegi. Avaldamiseks valitud kirjakohad on järjestatud selliselt, et piki Anna Kapitsa elukaart esitatud ainestikku seovad mitmesugused kommentaarid nii üksikute puutekohtade algul kui ka ringjoone sees. Täiesti väljaspool füüsikat on neile lk 351–406 lisatud Anna Kapitsa kirjavahetus isikliku kauase perekonnasõbra, teatrikunstnik Valentina Hodassevitšiga (1894–1970), kes oli luuletaja ja Puškini-uurija Vladislav Hodassevitši (1886–1939) vennatütar. Niisiis lähtub kõnealune raamat esmajoones Anna Kapitsa maailmast, mille keskel toimis ülitugeva magnetina tema füüsikust abikaasa. Instituudis oli Pjotr Kapitsa võrdlemisi autoritaarne ja isepäine (nagu sealsamas ka tema väheseid distsiplinaarseid õpilasi Nikolai Aleksejevski). Abikaasa meelest vajas Kapitsa tasakaalustajat ja Anna Kapitsa uskus, et tema ongi see "õige".

Eluajal (1966) tsiteeris Pjotr Kapitsa mõnd Ernest Rutherfordi kirja temale ja tänu Anna Kapitsa tõhusale abile sai kirjanik Daniil Danin (1914–2000) loa avaldada oma raamatus *Rutherford* (1967, ilmunud faktiliselt 1968) hulga väljavõtteid (lk 504–519) Pjotr Kapitsa kirjadest emale, lastele rahvaluulet tutvustanud Olga Kapitsale (1866–1937). Alates 1985. aastast on enamik poja kirju emale siin ja seal publitseeritud. Peamiselt kirjelda-

vad need töist elu Cambridge'is. Tuleb ainult kahetseda, et täni-ni pole avaldatud Kapitsa hilisemaid kirju papa Joffele, v.a üks tervitustelegramm aastast 1955. Need aitaksid täpsustada eriti füüsika arengut nii Rutherfordi juures kui ka Nõukogude Venemaal. Uurijate laiemale ringile on kättesaamatu ka Jakov Frenkeli perekonnasisene kirjavahetus. Mitme asjassepuutuva kirjavahetuseni pole uurijad aga veel jõudnudki. Yale'i ülikooli omanduses asub Ernest Rutherfordi kirjavahetus Ameerika radiokeemiku Bertram Borden Boltwoodiga (1870–1927). Kirjad pärinevad aastaist 1904–1924, nii et viimastes kirjades võiks Kapitsa töö algus Cavendishi laboris juba kajastuda. Oleks lihtsameelsus jääda ootama, millal kunagi pärast veeuputust publitseeritakse niisugusedki kirjad, ent pole palju tahetud, kui kas või ka raamatu *Mälestused ja kirjad* saatesõnus oleks korralikult esile toodud kogu seni avaldatud materjal. See poleks nõudnud rohkem ruumi kui paar lehekülge.

Pjotr Kapitsa ellu kuulus kolm naist: ema, esimene abikaasa Nadežda Tšernosvitova ja Anna Kapitsa. Anna Kapitsa ellu kuulusid tema isa ja ema Jelizaveta (1868–1948; neiuna Dranitsõna), tema füüsikust abikaasa ning nende kaks poega, Sergei ja Andrei (1931–2011). Ülejäänud olid sugulased, mehe sõbrad ning vanemad/nooremad kolleegid, ühised perekonnasõbrad ja isiklikult lähedased inimesed. Raamat *Mälestused ja kirjad* illustreerib tervet ringi, mille keskmeks on siiski kaks punkti, nimelt võitlus selle eest, et Pjotr Kapitsa saaks raudsest eesriidest idamal oma tööd jätkata (ja perekond taas kokku), ning eneseksjäämine Nikolai mäel. Anna Kapitsa ei jumaldanud oma abikaasat ega olnud allaheitlik, kuid ta oli mehele ja tema pürgimustele truu. Osalt sellega seletabki minusugune, miks raamatus puudub sentimentaalne dramaatilisus.

Vitali Ginzburgi ellu kuulus kolm naist: esimene abikaasa Olga Zamša (sünd. 1915), tütar Irina (1939; abielus Dorman) esimesest abielust ja teine abikaasa. Neile tuleb lisada kauaseim ja lähedasim sõber Jevgeni Feinberg, perekonnasõbrad ja mõned kolleegid. *Kirjades armsamale* on aga esikohal üksildus, sest ei töö ega Moskva kolleegid asendanud abikaasat. Põlu alla mõistetud Kapitsa oli lükatud küll avatud teaduse ääremaile, ent tal oli kogu

aeg keegi kõrval, abikaasa, pojad ja ustavad kolleegid. Ginzburg sai uurimistööd jätkata, Kapitsa pidi ümber häälestuma. Esimesele sellest ei piisanud, teine tuli toime. Just lahutatus armastatud inimesest annab Ginzburgi kirjadele isikliku tundelise pinge, mis oli seda suurem, et stalinismi lõppfaasis oli Moskva süda inimlikest suhetest tühi. Peale Jevgeni Feinbergi olid Ginzburgil Moskvas üksnes kolleegid.

Näikse nõnda, et Kapitsatest ja Vitali Ginzburgist kirjutavad inimesed alles õpivad, kuidas sellest kõigest kirjutada.

VIITED

Eelnevaid ridu kirjutades olen pidevalt mõelnud tollest võimalikust lugejast, kellele distsiplinaarne füüsika on täiesti võõras. Niisugune võib ju olla humanitaar, kuid ka näiteks aednik. Artikkel ei ole kirjutatud spetsiaalselt neile ega kujuta endast sissejuhatust üldfüüsikasse. Minu käsitlus rajaneb kahel raamatul ja küsimustel, mis kummagi lugemisel tekivad. Pjotr Kapitsa tähetunniks füüsikas oli pühendumine (heeliumi) ülivoolavusele, Vitali Ginzburgi olulisim artikkel keskendus ülijuhtivusele (tema kaasautor Lev Landau pidas küll olulisimaks hoopis teist artiklit). Mõlemad tegelesid oma väga pikal eluteel vastavate nähtustega võrdlemisi lühikest aega. Mõlema õpetlase erialane resonants on olnud võrreldamatult pikem. Saamaks sellest aru, peab lugeja süvenema küsimusse, mis on ülivoolavus ja mis on ülijuhtivus.

Vaid üks metoodiline juhatus. Niihästi ülivoolavuse kui ka ülijuhtivuse mõistmiseks on möödapääsmatu teada, mida tähendavad ülimadalad temperatuurid ja mida ülitugevad magnetväljad. Esimesi mõõdetakse kelvinites (K) ja selle suurusjärkudes, teisi örstedites (Oe; saab kasutada ka muid ühikuid). Ülimadalad on temperatuurid, mis jäävad Kelvini skaalal absoluutse nulli ja 1 K vahele. Madalad on temperatuurid, millest algab gaaside veeldumine. Nõrgad on niisugused magnetväljad, mille tugevus on kuni 0,5 kiloörstedit, keskmiste magnetväljade tugevus on kuni 40 kiloörstedit ja ülitugevad on niisugused, mille tugevus on kuni 1 megaörsted. Nii “kange kraad” saadakse impulssidena. Pjotr Kapitsa jõudis Cavendishi laboris väljani tugevusega 320 ki-

loörstedit. Andrei Sahharov, Aleksandr Pavlovski (1927–1993) jt jõudsid 1960. aastate keskpaiku vasktorus pikkusega 30 cm magnetväljani tugevusega 510^6 örstedit. Sääraste impulsside kestust mõõdetakse millisekundites (tuhandiksekundites). Pulsarites on magnetvälja tugevuseks hinnanguliselt kuni 106 megaörstedit.

Kirjandus

A r i s t e, Paul 2005. *Vadja päevikud 1942–1980*. (Litteraria: Eesti kultuuriloo allikmaterjale, 22.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum

B e r e z a n s k a j a 2016 = Березанская, Валентина Михайловна. *Беседы о Ландау: Человек вне стереотипа*. Москва: Ленанд

B r o g l i e, Louis de 1924. *Recherches sur la théorie des quanta*. Paris: Masson et Cie

D a n i n 1966 = Данин, Даниил Семёнович. *Резерфорд*. — Москва: Молодая гвардия

F a y e r 2016 = Файер, Майкл. Как квантовая теория объясняет наш мир. Санкт-Петербург: Питер

F r a n k 1967 = Франк, Илья Михайлович. Начало исследований по ядерной физике в ФИАН и некоторые современные проблемы строения атомных ядер. — *Успехи физических наук*, но. 1, стр. 11–27

F r e n k e l 1987 = Френкель, Виктор Яковлевич. Профессор Дирак и советские физики. — *Успехи физических наук*, но. 9, стр. 173–186

G i n z b u r g 1947 = Гинзбург, Виталий Лазаревич. Радиоизлучение Солнца и галактики. — *Успехи физических наук*, но. 5, стр. 26–53

G i n z b u r g 1968 = Гинзбург, Виталий Лазаревич. Лев Давидович Ландау. (К шестидесятилетию со дня рождения.) — *Успехи физических наук*, но. 1, стр. 181–184

G i n z b u r g 1969 = Гинзбург, Виталий Лазаревич. Сверхтекучесть и сверхпроводимость во Вселенной. — *Успехи физических наук*, но. 4, стр. 601–619

G i n z b u r g 1988 = Гинзбург, Виталий Лазаревич. Астрофизические аспекты исследования космических лучей. (Первые

75 лет и перспективы на будущее). — *Успехи физических наук*, но. 6, стр. 185–218

Ginzburg 2000 = Гинзбург, Виталий Лазаревич. Сверхпроводимость: позавчера, вчера, сегодня, завтра. — *Успехи физических наук*, но. 6, стр. 619–630

Ginzburg 2004 = Гинзбург, Виталий Лазаревич. О сверхпроводимости и сверхтекучести (что мне удалось сделать, а что не удалось), а также о "физическом минимуме" на начало XXI веке. — *Успехи физических наук*, но. 11, стр. 1240–1255

Ginzburg 2016 = Гинзбург, Виталий Лазаревич. *Письма к любимой.* Москва: Время

Ginzburg, Landau 1950 = Гинзбург, Виталий Лазаревич, Ландау, Лев Давидович. К теории сверхпроводимости. — *Журнал экспериментальной и теоретической физики*, но. 20, стр. 1064–1081

Gontšarov 1997 = Гончаров, Герман Арсеньевич. К истории создания советской водородной бомбы. — *Успехи физических наук*, но. 8, стр. 903–912

Gorobets 2006 = Горобец, Борис Соломонович. *Круг Ландау.* Москва — Санкт-Петербург: Летний сад

Halatnikov 2012 = Халатников, Исаак Маркович. *Дау, Кентавр и другие. (Top nonsecret.)* Москва: Физматлит, стр. 78–81

Hall, Karl 2008. The Schooling of Lev Landau: The European Context of Postrevolutionary Soviet theoretical Physics. — *Osiris*, No. 23, pp. 230–259

Ilkajev 2013 = Илькаев, Радий Иванович. Основные этапы Атомного проекта. — *Успехи физических наук*, но. 5, стр. 528–534

Kapitsa 2016 = Капица, Анна Алексеевна. *Капица. Воспоминания и письма.* Сост. Павел Рубинин, Елена Капица. Москва: АСТ

Kapitsa 1989 = Капица, Пётр Леонидович. *Письма о науке. 1930–1980.* Москва: Московский рабочий

Kapitsa 1994 = Капица, Пётр Леонидович. Отчеты о научной деятельности за 1946–1955 гг. — *Успехи физических наук*, но. 12, стр. 1269–1277

Kapitsa 2008 = Капица, Сергей Петрович. *Мои воспоминания.* Москва: Российская политическая энциклопедия

K i s e l j o v 2008 = Киселев, Геннадий Владимирович. Участие Л. Д. Ландау в советском Атомном проекте (в документах). — *Успехи физических наук*, но. 9, стр. 947–990

L a n d a u, Lev 1927. Das Dämpfungsproblem in der Wellenmechanik. — *Zeitschrift für Physik*, B. 45, Nr. 5–6, S. 430–441

L a n d a u 1937 = Ландау, Лев Давидович. К теории фазовых переходов. — *Журнал экспериментальной и теоретической физики*, но. 7, стр. 19–32, 627–631

L a n d a u jt 2014 = Ландау, Лев Давидович, Ахиезер, Александр Ильич, Лифшиц, Евгений Михайлович. *Курс общей физики: Механика и молекулярная физика.* Москва: Интеллект, стр. 183–211

L a n d a u jt 1938–1979 = Ландау, Лев Давидович, Лифшиц, Евгений Михайлович, Берестецкий, Владимир Борисович, Питаевский, Лев Петрович. *Теоретическая физика.* Т. 1–10. Москва

L o u n a s m a a, Olli 2008. *Täällä ei näperrellä: Kylmäfyysikon kuumat paikat*. Helsinki: Suomen Tiedeseura

M a k s i m o v 2010 = Максимов, Евгений Григорьевич. О Гинзбурге-Ландау и немного о других. — *Успехи физических наук*, но. 11, стр. 1231–1237

M i g d a l 1989 = Мигдал, Аркадий Бенедиктович. *Квантовая физика для больших и маленьких.* (Библиотечка “Квант”, 75.) Москва: Наука

N õ m m e l a, Marleen 2007. *Etnograafiks kujunemine: Gustav Ränga välitööpraktika 1920. aastatel*. (Studia ethnologica et folkloristica Tartuensia, 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

P õ l d m ä e, Rudolf 1961. C. R. Jakobsoni elu ja tegevuse kronoloogia I (1841–1871). — Mart Lepik, Erna Normann, Rudolf Põldmäe (toim.). *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed: Uurimusi ja materjale II*. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, lk 360–402

P õ l d m ä e, Rudolf 1976. C. R. Jakobsoni eluloo ja tegevuse kronoloogia II (1871–1878). — Meelik Kahu (toim.). *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed: Uurimusi ja materjale IX*. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, lk 38–77

R i i k o j a, Helmut 1963. *Elektri sünd*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

R u b i n i n 1999 = Рубинин, Павел Евгеньевич. Харитон и Капица: история дружбы в письмах и документах. — Михай-

лов, В. Н. (гл. ред.) *Человек столетия: Юлий Борисович Харитон.* Москва: ИздАТ, 597–625. Www.e-lib.biblioatom.ru

S c h r ö d i n g e r, Erwin 1926. Quantisierung als Eigenwertproblem I–IV. — *Annalen der Physik*, B. 384, Nr. 4, S. 361–376; B. 384, Nr. 6, S. 489–527; B. 385, Nr. 13, S. 437–490; B. 386, Nr. 18, S. 109–139

S i v u h h i n 2008 = Сивухин, Дмитрий Васильевич. *Общий курс физики. Том V: Атомная и ядерная физика.* Москва: Физматлит, стр. 636–682

S m i r n o v 1990 = Смирнов, Борис Михайлович. Физика шаровой молнии. — *Успехи физических наук*, но. 4, стр. 1–45

S m i r n o v 1992 = Смирнов, Борис Михайлович. Наблюдательные свойства шаровой молнии. — *Успехи физических наук*, но. 8, стр. 43–81

Š a f r a n o v 2001 = Шафранов, Виталий Дмитриевич. Первый период истории термоядерных исследований в Курчатовском институте. — *Успехи физических наук*, но. 8, стр. 877–886

T u u m a r e a k t o r i sees. 2016. *Miks ja Kuidas*, nr 4, lk 042–043

PEETER OLESK (sünd 1953) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogina 1977; töötanud õpetajana Tallinna 21. keskkoolis 1977–1978, toimetajana kirjastuses Eesti Raamat 1978–1980, Kirjandusmuuseumi vanemteadurina 1980–1987 ja direktorina 1990–1993, Eesti Vabariigi rahvastikuministrina 1993–1994 ning kultuuri- ja haridusministrina 1994–1995, TÜ raamatukogu direktorina 1995–1999; Riigikogu IX koosseisu liige 1999–2003; TÜ õppejõud 1980–1993 ja 1995–1999; praegu Eesti Maaülikooli rektori nõunik. *Akadeemias* on temalt ilmunud kirjutised "Füüsika õpetamisest" (2005, nr 7, lk 1460–1470), "Toimetav õpetaja" (2005, nr 12, lk 2557–2570) ja "Didaktika ja metoodika" (2006, nr 4, lk 723–735), humoristlik dialoog "Kaks meest on rohkem kui kaks meest" (2002, nr 11, lk 2361–2363), arvustused raamatusarja "Tartu ülikooli ajaloo küsimusi" kohta (2002, nr 12, lk 2683–2693), Ivar Piiri raamatu *Füüsika ajalugu: Õpik kõrgkoolidele* kohta (2014, nr 4, lk 733–753) ning Raymond Floodi ja Robin Wilsoni raamatu *Kuulsad matemaatikud: Universumi mõistatuste lahendajad* kohta (2014, nr 8, lk 1495–1513) kohta ning väitlus Vello Helgi ja Jaan Isotammega (2001, nr 6, lk 1301–1304).

ANNA RING. Üks päev: 7:15 (2017)

HILDEBRANDI LAUL

Tõlkinud Erki Lind

1. Ma kuulsin räägitavat seda,[1]
2. et kaks sõdalast olevat üksi astunud vastu:
3. Hildebrand ja Hadubrand kahe väe vahel,[2]
4. poeg ja isa[3] sättisid oma turvist,
5. seadsid korda oma rüüd, panid mõõgad vööle,
6. sangarid, rõngassärgi peale, kui nad lahingusse ratsutasid.
7. Hildebrand, Heribrandi poeg, ütles — tema oli vanem mees,
8. elukogenum —, tema hakkas küsima,[4]
9. väheste sõnadega: Kes olevat ta isa
10. elavatest rahva seas.
11. "Või millisest soost sa pärined?

Hildebrandslied. — *Althochdeutsche Literatur: mit Proben aus dem Altniederdeutschen. Ausgewählte Texte mit Übertragungen und Anmerkungen*. Hrsg., übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Horst Dieter Schlosser. Frankfurt am Main: Fischer Bücherei, 1970, S. 264 jj. Vt teksti www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/08Jh/Hildebrand/hil_lied.html.

[1]Algusvormel, mis peab andma loole usutavust, näidates, et tegu on tõese looga, mitte lauliku väljamõeldisega.

[2]S.t kahest vastamisi seisvast sõjaväest.

[3]Sõna *Sunufatarungo* tõstatab filoloogidele palju küsimusi (vt nt Corin 1922). Arthur Thomas Hatto järgi näitab see liitsõna isa-poja sideme olulisust germaani ühiskonnas. Tähelepanuväärne on aga, et kohe laulu alguses pannakse kuulaja jaoks olukord ainult mõne sõnaga paika. On selge, et läheb võitluseks, ja on selge, et tegu on isa ja pojaga (Hatto 2010).

[4]Nii nagu oli kombeks (Hatto 2010).

12. Kui sa mulle ühe ütled, siis teist ma tean.
13. Lapsed kuningriigis[5], teada on mul kogu maailma inimesed."
14. Hadubrand, Hildebrandi poeg, ütles:
15. "Seda ütlesid mulle mu omad,
16. vanad ja targad, kes juba varem olemas olid,
17. et Hildebrand oli mu isa, mina olen Hadubrand.
18. Kunagi idasse ta lahkus, pages Odoakeri viha eest
19. sinna Theoderichi ja paljude tema meestega.
20. Ta jättis maale maha poja,
21. pruudi[6] majas[7] ja väikese lapse
22. ilma pärandist: ta ratsutas itta.
23. Sellest ajast[8] Theoderichile hädas seisis [abiks]
24. minu isa, ta oli üks armutu mees.
25. Ta oli Odoakeri peale piiritult vihane.
26. Theoderichile kaaskonnast armsaim,
27. ta oli alati väe eesotsas, talle oli alati võitlus armas.
28. Tuntud oli ta vapraimate meeste seas.
29. Ei usu ma, et ta elus on."
30. "Sa tead, Jumal," [ütles Hildebrand] "ülal taevas,
31. et sa kunagi sellises suguluses mehi
32. pole [sellisesse] olukorda toonud!"
33. Ta keeras kätelt maha sinna kinnitatud võrud,
34. keiserlikust kullast tehtud, nagu talle kuningas andis,
35. hunnide valitseja: "Selle annan sulle soosingu märgiks."[9]

---

[5]Teine võimalus on, et tegu on üttega: "laps, kuningriigis teada on..." (Werbow 1959).

[6]Sellega ütleb Hadubrand, et kuigi tal isa ei ole, on ta seaduslik poeg.

[7]Hatto (2010) ütleb, et "bur" pole maja, vaid magamiskamber, ja selle toonitamine näitab Hildebrandi naise truudust, mis läheb kokku eelmise allmärkusega.

[8]Wilfrid Perrett ütleb (1936), et siin on tähendus "pärast" ja mõte on, et pärast seda, kui kedagi peale Hildebrandi polnud jäänud Dietrichile.

[9]See näitab, kuidas suhtlemine käis: side luuakse kingituste abil.

36. Hadubrand, Hildebrandi poeg, ütles:
37. “Odaga tuleb kingitusi vastu võtta,
38. tera tera vastu.
39. Sa, vana hunn, oled piiritult kaval,
40. meelitad mind oma sõnadega, tahad siis mind odaga visata.[10]
41. Oled selline vana mees, kes alati pettust plaanib.[11]
42. Seda rääkisid mulle meremehed
43. Läänes, üle ookeani, et teda võitlus võttis,[12]
44. surnud on Hildebrand, Heribrandi poeg.”
45. Hildebrand, Heribrandi poeg, ütles:
46. “Näen selgelt su turvisest,
47. et sul on kodus hea isand,
48. et sind sest riigist eales pagendusse pole aetud.”
49. “Nüüd, hoidku Jumal,” ütles Hildebrand, “õnnetus sünnib.
50. Ma rändan kuuskümmend suve ja talve[13] maalt väljas,
51. kus mind alati sõdalaseks väkke pandi.
52. Siis mulle ühegi linnuse juures surma ei toodud.
53. Nüüd peab mind mu oma laps mõõgaga [maha] lööma,
54. lõikama oma teraga; või mina tema tapjaks saan.
55. Sa võid ju kerge vaevaga, kui sul selleks jõudu on,
56. nii vanalt mehelt rüü võita,
57. saagi võtta, kui sul sellele mingi õigus on.”
58. “See oleks ju kõige arem,” ütles idarahva Hildebrand,[14]

---

[10]Hadubrand vastab kingituse pakkumisele solvanguga. See ei jäta muud võimalust kui võidelda, isegi kui kumbki ei tahaks.

[11]Enamikus tõlgetes on rida “pist also gialtet man, so du ewin inwit fortos” tõlgitud: “oled pettusega vanaks elanud”. Kaldun arvama, et partitsiip *gialtet* siin on pigem omadussõna tähenduses.

[12]Või: “võitlust kuulda oli”.

[13]S.o 30 aastat, mitte 60. Sel ajal arvestati aega nii, et loeti suvesid ja talvesid eraldi.

[14]Või: “see oleks idarahvast kõige arem”.

59. "kes nüüd sinuga võitlemast keelduks, kui sa seda nii himustad[15].
60. Ühises võitluses, näis, kes saab,
61. kumb täna rüüst loobuma peab
62. ja kumb mõlema turviseid kasutama hakkab."
63. Siis lasid nad kõigepealt odad käiku
64. ägedas heitluses, nii et kilpidesse kinni jäid.
65. Siis lõid korraga, kilbiäared kajasid,
66. lõid ohtlikult valgete kilpide pihta,
67. kuni nende pärna[kilbid] tükkideks läksid,
68. võitlesid relvadega.[16]

SAATEKS

Hildebrandi laul on ainuke Saksa aladel kirja pandud germaani kangelaslaul (Borries, Borries 2006: 22). Laul räägib isa ja poja, Hildebrandi ja Hadubrandi vahelisest võitlusest, kui kaks sõjaväge asuvad võitlusse ja nad on nende eesotsas.

Laulu tekst on kirjutatud 9. sajandi algusest pärineva teoloogilise koodeksi (sisaldab tekste "Sapientia Salomonis" ja "Jesus Sirach") tühjale esi- ja tagalehele. Kogu laul ei mahtunud aga kahele lehele ära ja nii on Hildebrandi laulu tekst poolik.[17] Koodeks pärineb tõenäoliselt Fulda kloostrist tänapäeva Hesseni liidumaal ning asub Kasseli ülikooli raamatukogus (2° Ms. theol. 54). Käesoleva tõlke aluseks on võetud 1970. aasta transkriptsioon, mis on ilmunud raamatus *Althochdeutsche Literatur* ja veebis loetav *Bibliotheca Augustana* digitaalses raamatukogus. Teise maailmasõja ajal läks koodeks kaduma: ta oli viidud USAsse, kus see hiljem taasavastati, kui seda üritati maha müüa, ja toodi

[15]See rida näitab veel kord, et sõdalase eetika kohustab võitlema, isegi kui Hildebrand seda ei taha, sest teab, et teine on ta oma poeg.

[16]Arthur T. Hatto kirjutab, et vene, pärsia ja iiri lugude eeskujul oleks loogiline järjekord selline, et kui kilbid on kasutud, lõpetatakse maadeldes (Hatto 2010: 837).

[17]Alan Renoir oletab, et kirjutajad jätsid teksti teadlikult pooleli, sest praegu lõpeb laul kulminatsiooniga — isa ja poeg astuvad vastamisi (tsit. Classen 1995: 8).

1955. aastal tagasi Kasselisse. Paraku oli üks kahest laulu sisaldavast lehest ära lõigatud ja juba edasi müüdud. Puuduv leht leiti üles ning tagastati alles 1972. aastal (Popa 2003).

Hildebrandi laul on kirjutatud vanaülemsaksa keeles. Kuna selle-aegseid kirjalikke allikaid vanaülemsaksa keelest on vähe, on keeruline loo keele kohta midagi täpsemat öelda ja ka tõlkides tuleb palju oletada. Üldiselt lähtutakse sellest, et tegu on vanabaieri keele (Sonderegger 2003: 85) või murdega.

Nii laulu päritolu kui ka manuskripti ajaloo juures tekitab küsimusi, et tekstis on elemente alamsaksa keelest. Saksa keeleruum jaguneb alamsaksa murreteks põhjas ja ülemsaksa murreteks lõunas, millest viimased on saanud tänapäeva saksa kirjakeele aluseks. Varakeskaja kontekstis tähendab alamsaksa keel saksi keelt. Saksi või tekkivast alamsaksa keelest on olemas kirjalik allikas umbes Hildebrandi laulu ajast, germaani eepose vormis Jeesuse elulugu "Heliand" ehk "Lunastaja".

Selle põhjuseks on pakutud, et teksti kirja pannud munk või mungad olid saksid, kes ei vallanud ülemsaksa keelt korrektselt, kuid kirjavigade tõttu võib arvata ka seda, et säilinud Hildebrandi-lauluteksti kirja pannud mungad tegid seda juba olemasoleva koopia põhjal (Classen 1995: 4). Tõenäolisem seletus on aga hoopiski, et tegu on briti ehk anglosaksi mõjudega, sest peale keeleliste mõjude kasutatakse tekstis *w*-hääliku jaoks vanainglise tähestikust pärit Wynn-ruuni p. Anglid ja saksid asusid Britanniasse 5.–7. sajandil, seega 9. sajandi alguseks polnud saartel räägitav keel mandril räägitavast veel kuigi palju lahknenud. Fulda klooster, kus Hildebrandi laul kirja pandi, oli ka üks tähtsamaid Saksi alade ristiusustamise keskusi ja misjoniga tegelesid seal suurelt jaolt anglosaksi misjonärid.

Hildebrandi laul on germaani algriimis nii nagu ka teised varased germaani laulud, nt *Vanem Edda* ja *Beowulf*. Värsivormiks on pikkvärss, mis koosneb kahest poolvärsist, kummaski kaks rõhku. Alliteratsiooni kasutatakse rõhuliste silpide esiletõstmiseks ja kokkusidumiseks. Sealjuures jäetakse sidumata teise poolvärsi teine ehk pikkvärsi viimane rõhk. Hea stiilinäide on Hildebrandi laulu kolmas värss:

***H**ıltıbrant entı **H**adubrant — untar **h**erıun tuem.*[18]

[18]Vanaülemsaksa keele häälduse eri rekonstruktsioonid, nagu näiteks Jost Trier klipis www.youtube.com/watch?v=i-Aj_OfluNg, häältdavad "tuem" (kahe) üheks silbiks, aga vanaülemsaksa keeles ei tohiks olla diftongi *ue*. Minu oletus on, et see käändelõpp häältdub eraldi silbina nagu ka moodsas saksa keeles "zweien". Värsivormi see aga ei mõjuta, sest loevad rõhulised silbid. Omaette küsimus on, miks on Hildebrandi

Hildebrandi laul algab sellega, et vaenuvägede eesotsas saavad enne lahingut kokku kaks sangarit: Hildebrand ja Hadubrand. Hildebrand on gootide kuninga Theoderichi saatjaskonnast ja ta on viibinud 30 aastat eksiilis. Hadubrand omakorda on Hildebrandi poeg, ja kui Hadubrand end kombekohaselt tutvustab, saab ka Hildebrand sellest aru. Ta üritab võitlust ära hoida ja pakub pojale ka kingitusi, ent viimane lükkab need tagasi. Selle juurde lisab ta solvanguid, et sundida vastast võitlusse astuma. Hildebrandil ei jää selleaegsete käitumisnormide tõttu muud võimalust. Ta kurdab oma saatust ja alustab võitlust.

Siinkohal lõpeb tekst ja pole teada, millega lõppes võitlus. Nii kangelaslaulu loogika, paralleelid teiste indoeuroopa rahvaste lauludega kui ka Skandinaavia allikad nagu *Ásmundar Saga Kappabana*[19] ja *Taanlaste vägiteod* (Gesta Danorum)[20] lasevad aga oletada, et võitlus lõpeb sellega, et Hildebrand tapab oma poja Hadubrandi. On küll ka allikaid, mille järgi tunnevad võitlejad teineteist ära ning tragöödia jääb toimumata. Üks selliseid on noorem Hildebrandi laul, kõrgkeskaegne poeem samal Hildebrandi ja Hadubrandi lahingu teemal.[21] Kõrgkeskaegne õukonnakultuur erines tunduvalt varakeskaegsest kangelaseetosest ja rüütlilaulude eesmärgiks sai rüütliideaali kujutamine. Nooremas Hildebrandi laulus Hildebrand ja Hadubrand küll võitlevad, aga kumbki ei tapa teist. Pärast võitlust lepivad nad ära ja tähistavad seda suure peoga (Borries, Borries 2006: 24).

Hildebrandi laul on osa nn Dietrichi saaga tsüklist, mis hõlmab suurt osa germaani kangelaslugudest. Näiteks kuulub sellesse ka kuulsaim saksa kõrgkeskaegne eepos *Nibelungide laul*, milles on kokku pandud Dietrichi ja Siegfriedi tsüklid. Tsükli keskse tegelase Berni Dietrichi ajalooline prototüüp on gootide kuningas Theoderich (450ndad – 526), kes valitses Ida-Rooma keisri nimel Itaaliat ja Põhja-Balkanit hõlmavat riiki. Berni all ei ole mõeldud mitte Šveitsi linna, vaid Veronat Itaalias. Hildebrand oli Dietrichi tsüklis Dietrichi lähimaid kaaskondlasi ja tema relvasepp. 13. sajandist pärit Skandinaavia *Thidreki saa-*

---

laulus sõna "kaks" "tu", mitte "zwi", nagu vanaülemsaksa keeles tavaliselt.

[19]Kakskeelsena (koos George Hardmani tõlkega inglise keelde) vt www.germanicmythology.com/FORNALDARSAGAS/Asmund[-]ChampionSlayerHardman.html.

[20]Eesti keeles ilmunud osaliselt "Loomingu raamatukogu" sarjas 2011. aastal Anu Saluääre tõlkes (Saxo Grammaticus 2011).

[21]Nooremat Hildebrandi laulu vt homepages.uni-tuebingen.de/henrike.laehnemann/hildebrandslieder.htm#Jüngeres.

ga (Þiðrekssaga) järgi, mis on omamoodi kokkuvõte erinevatest Saksa allikatest, oli Hildebrand juba Theoderichi/Dietrichi isa kaaskondlane ja Dietrichi kasvataja.

Hildebrandi laulu sündmustik paigutub seega rahvasterännu aega. Millal ja kuidas selleaegsetest valitsejatest ja väejuhtidest tänapäeva Saksa alade legendide sangarid said, pole täpselt teada. Georg Baesecke ja Willy Krogmann sidusid Hildebrandi laulu langobardidega, väites, et laul on neilt pärit ja langobardidega üsna lähedases suguluses olevate baierlaste esivanemate poolt Lõuna-Saksamaal üle võetud. Langobardid valitsesid suuremat osa Itaaliast 6. sajandist kuni 774. aastani, mil nende kuningriigi alistas Karl Suur ja liitis selle Frangi riigiga. Seega on selle teooria järgi Hildebrandi laul pärit Itaaliast ja aja jooksul sealt põhja poole liikunud. See arvamus ei ole aga leidnud üldist tunnustust ja Hildebrandi laulus kasutatud keel tõstatab rohkem küsimusi kui vastab (Classen 1995: 5). Samuti ei seleta see ülejäänud Dietrichi saagat, mis keerleb Theoderichi, Odoakeri ja hunnide Attila ümber.

Kuigi laulu tegevus on paigutatud ajaloolisesse aega, ei ole tegu ajalooallikaga. Märkimist väärib siiski, et kõige vanema säilinud allikana on Hildebrandi laul ainuke Dietrichi-tsüklist, kus Theoderichi vastaseks on tema ajalooline vastane Odoaker. Hilisemates tekstides on selleks 4. sajandi gootide valitseja Ermanarich, kes ei olnud Theoderichi kaasaegne. Hildebrandi laulus kirjeldatud Odoakeri ja Theoderichi vahekord erineb siiski ajaloolisest. Hildebrandi laulust on aru saada, et Theoderich põgenes Odoakeri eest Itaaliast hunnide juurde. Tegelikus ajaloos liikus Theoderich Itaaliasse gootide eesotsas Pannooniast Ida-Rooma keisri ülesandel. Seal pidas ta Itaalias võimul olnud Odoakeriga mitu lahingut ning mõrvas viimase mõni päev pärast sõlmitud rahulepingut, tulles nii ise Itaalias võimule.

Ajalooliselt ebatäpne on ka nende sündmuste seostamine hunnide ja Attilaga. Attilat pole küll otseselt Hildebrandi laulus mainitud, küll aga tuleb Hildebrandi ja Hadubrandi dialoogist välja, et Hildebrand oli hunnide väe eesotsas. Samuti mängib Attila keskset rolli Dietrichi saaga ülejäänud osades. Seos hunnidega võib olla tekkinud Pannoonia kaudu või sulandusid lihtsalt gootid ja hunnid keskaegses teadvuses kokku. Lühiealises ja paljurahvuselises hunnide impeeriumis oli gootidel tähtis osa.[22]

[22]Peter Heatheri (2006) järgi oli hunnide impeeriumis gooti keel *lingua franca*.

Kuigi Hildebrandi laul on lühike ja sellestki on säilinud ainult osa, pakub ta hulga informatsiooni varakeskaegse germaani kultuuri ja ühiskonna ning kangelaslaulude temaatika kohta.

Pojatapu motiiv esineb ka teistes indoeuroopa kangelaslugudes, tuntuimad näited poja tapnud indoeuroopa sangaritest on iiri Cú Chulainn, pärsia Rostam ja vene Ilja Muromets. Sarnasused lähevad paiguti kaugemalegi. Nagu Hildebrandi ja Hadubrandi puhul oli Cú Chulainni ja ta poja Connla või Conlaochi kahevõitluse põhjuseks võimetus öelda oma nimi ning Rostam võitles oma poja Sohrabiga kahevõitluses kahe sõjaväe vahel. Seega võib oletada, et kuigi Hildebrandi laulu tegevustik on paigutatud ajalooliste sündmuste keskele, on sellel mütoloogiline põhi.

Teiselt poolt on laul tihedasti seotud germaani sõdalaskultuuri ja poliitilise süsteemiga. See on nii selleks kontekstiks, milles tegevustik aset leiab, kui ka selleks, milles laulu tõenäoliselt ette kanti (Borries, Borries 2006: 24). Rahvasterännu- ja varakeskaegne ühiskonnakorraldus tugines isiklikele sidemetele. Riiki asendas kaaskond, *Gefolgschaft*, mis oli isiklikest sidemetest koosnev võrgustik, ühe sõjapealiku järgijaskond. Hiljem asendas selle läänil põhinev feodaalsüsteem, mis võttis vanemast korraldusest palju üle. Peamine erinevus *Gefolgschaft*'i ja feodaalsüsteemi vahel oli see, et feodaalsüsteemi puhul oli tegu sõltvussuhetega, germaani järglaskond koosnes aga vabadest meestest. Seda ei saa aga pidada ühiskonnakorralduseks, sest süsteem reguleeris ainult teatud tüüpi suhteid. Rööbiti eksisteeris mitu süsteemi ja inimene kuulus mitmesse sidemete võrgustikku. Nii oli konflikt, kus erinevad lojaalsused ja erinevad sidemed vastuollu lähevad, tõenäoliselt kerge tekkima ja üks selline on ka Hildebrandi laulu põhiteemaks. Konflikt peresidemete ja isandale truuduse vahel viib siin tragöödiani lahinguväljal.

Gefolgschaft'i süsteem põhines ühelt poolt vabatahtlikkusel, s.t puudus siduv leping koos sõltuvussuhtega nagu läänisüsteemi puhul, teiselt poolt aga allus see kindlatele käitumisnormidele ja struktuuridele. Nagu juba öeldud, põhines võrgustik isiklikel sidemetel. Kõige selgem viis neid luua, määratleda ja säilitada oli kingituste kaudu.[23]

Hildebrandi laulus tuleb see esile mitmes kohas. Näiteks kommenteerib Hildebrand Hadubrandi varustust: "Näen selgelt su turvisest / Et sul on kodus hea isand." Suured ja väärtuslikud kingitused nagu turvis osutavad ka Hadubrandi lähedusele valitsejaga (keda Hildebrandi lau-

[23]Vt Curta 2006 varakeskaja kohta ning Mauss 2015 (1924) kinkimise ja sotsiaalsete sidemete kohta.

lus ei mainita, aga kontekstist võib aimata, et selleks on Odoaker, kelle vastu Theoderich läheb) ja tema kõrgele positsioonile.

Sellele episoodile eelneb vahetult teine koht, kus on kinkimisest juttu. Kui Hildebrand sai aru, et ta vastas seisab tema enda poeg, pakkus ta Hadubrandile kullast rõngaid. See on laulu üks otsustavaid sündmusi, mis näitab konflikti lahendamatust, ja sellest hetkest hakkab sündmustik liikuma peatumatult kulminatsioonini. Kingituste andmine ja vastuvõtmine ei näita ainult inimestevaheliste sidemete olemasolu, vaid ka nende hierarhiat. Pakkudes Hadubrandile kullast rõngaid, ei paku Hildebrand talle mitte ainult uut sidet nende vahele (õigemini vana sidet, sugulussidet), vaid seab ühtlasi kahtluse alla Hadubrandi positsiooni, sest kingi andja on kõrgemal kui saaja. Hadubrandil ei ole võimalik kingitust vastu võtta ning säilitada oma kohta ja seisust ühiskonnas (Classen 1995: 9) ja väe eesotsas. Enamgi veel, talle andide pakkumine on praeguse seisuse juures talle alandav (samas: 7) ja ainuke väljapääs Hadubrandile sellest olukorrast on võitlus. Nii et vältimatu võitluseni ei vii mitte alles see, et Hadubrand sõnaliselt Hildebrandi solvab, vaid olukord muutub tagasipöördumatuks juba sel hetkel, kui Hildebrand Hadubrandile kingitust pakub.

Ainus olukord, milles kingituste pakkumine Hadubrandile oleks olnud vastuvõetav, oligi see, kui Hildebrand on Hadubrandi isa, sest sel viisil ei oleks kingitus olnud mitte uue sideme ja hierarhia loomine, vaid juba olemasoleva kinnitamine. Samasugune olukord, aga nüüd juba teises kontekstis ja tagajärgedega, tuleb esile ka nooremas Hildebrandi laulus. Nagu öeldud, saavad selles variandis Hildebrand ja Hadubrand teada, et nad on isa ja poeg. Hadubrand viib oma isa koju ja paneb ta laua otsa aukohale istuma. Tema ema, Hildebrandi naine, kes meest ära ei tunne, kurjustab Hadubrandiga, et see ei lähe auga kokku, et ta vangi laua otsa istuma paneb.

Kui vanemas Hildebrandi laulus oleks Hadubrand Hildebrandi oma isaks tunnistanud, poleks ta au küll kannatanud, aga oma senisest identiteedist oleks ta pidanud siiski loobuma. Samas tuleb Hildebrandi laulust välja ka see, et identiteet ja au käisid koos. Kui Hildebrand solvas Hadubrandi oma tegevusega, siis Hadubrand vastas teadliku sõnalise solvanguga, et sundida Hildebrandi võitlusse asuma ja niimoodi taastama muu hulgas ka esialgsed võrdsed positsioonid. Ja kuigi Hildebrand ilmselt ei soovi poja vastu võidelda, on ta selleks nüüd oma au tõttu sunnitud. Nii tekib identiteedi ja au suletud ring, milles tuleb ühest kinni hoida, et säilitada teist.

Sealjuures hakkab silma, et sellest hetkest peale ei püüagi Hildebrand enam midagi Hadubrandile seletada, vaid peab ainult monoloogi ja pöördub jumala poole. Tänapäeva lugejale võib tunduda, et kui Hilde-

brand seda teadis, oleks ju vaja olnud see vaid selgelt välja öelda. Keskaegsetes lugudes ja lauludes võib aga tähele panna, et see motiiv esineb küllalt tihti ja see, mis jääb välja ütlemata, võib olla niisama kõnekas kui see, mis öeldud (Classen 1995). See lisab juba niigi keerukasse varakeskaegsesse käitumisnormide süsteemi veel ühe teguri ja igas uues olukorras pidi varakeskaja inimene teadma, mida rääkida, kuidas rääkida, kellega rääkida ja kas üldsegi rääkida. Rääkimine oli keeruline ja vaikimine oluline.

Niisiis oli varakeskaegses ühiskonnas ka selle liikmetel keeruline orienteeruda. Rolli mängisid erinevad lojaalsused ja sidemete võrgustikud, sellised kategooriad nagu au ja vaprus ning neile lisandus veel tähendusrikas asjade ütlemata jätmine. Nende teemade kohta on Hildebrandi laul väärtuslik ajalooallikas, aga nende kaudu tuleb ühtlasi esile selle laulu kirjanduslik väärtus. Mõnekümne värsireaga avatakse nii olukorra traagilisus kui ka tegelaskujude keerukus. Jutustatav loo sündmustik on küll traagiline, aga mitte paratamatu. See ei ole kuri saatus, mis Hildebrandi ja Hadubrandi sellesse olukorda on toonud, vaid nende mõlema elu jooksul tehtud otsused olukordades, kus on keeruline orienteeruda.

Hildebrandi jaoks pole võitlus Hadubrandiga esimene kord, kui pere- ja lojaalsussidemed vastuollu lähevad, vaid see juhtus ka juba 30 aastat varem, kui ta Theoderichile järgnes ja noore naise koos väikse pojaga maha jättis. Hildebrandi laulu võib mõista ka nii, et sedapidi otsustamine ja pere maha jätmine ei pruukinud olla tingimata iseenesestmõistetav. Hildebrandi laulus ütleb Hadubrand oma isast rääkides, et "ta oli alati väe eesotsas, talle oli alati võitlus armas". See kõlab nagu lihtne kirjeldus või nii, nagu oleks lausa uhkusega öeldud, aga Wilfrid Perrett (1936) on pakkunud, et see võis olla öeldud ka etteheitega. Hadubrandi isa ei olnud sunnitud minema mitte ainult Dietrichi pärast, vaid jättis naise-lapse, sest talle oli "võitlus armas". See sobib kokku ka Skandinaavia Thidriki saagaga hilisemast ajast, milles Hildebrand ei tapa oma poega mitte traagiliste asjaolude kokkulangemise tagajärjel, vaid berserkerina, s.o transilaadses raevus sõdalasena. See võib olla lihtsalt hilisem skandinaaviapärane lisand, aga ka oluline mosaiigitükk pildis Hildebrandi kohta, kes paistab eri lauludes (nt *Nibelungide laulus*) silma ägeduse ja võitlushimuga.

Kirjandus

B o r r i e s, Erika von, Ernst von B o r r i e s 2006 (1991). *Deutsche Literaturgeschichte.* Bd. 1: *Mittelalter, Humanismus, Reformzeit, Barock.* München: Deutscher Taschenbuch-Verlag

C l a s s e n, Albrecht 1995. Why do their words fail?: Communicative strategies in the "Hildebrandslied". — *Modern Philology*, Vol. 93, No. 1 (Aug.), pp. 1–22

C o r i n, A. L. 1922. Versuch einer neuen Deutung von "Sunu Fatarungo" im Hildebrandslied. — *The Journal of English and Germanic Philology*, Vol. 21, No. 1 (Jan.), pp. 153–159

C u r t a, Florin 2006. Merovingian and Carolingian gift giving. — *Speculum*, Vol. 81, No. 3 (July), pp. 671–699

H a t t o, Arthur Thomas 2010 (1980). On the excellence of the "Hildebrandslied": A comparative study in dynamics. — A. T. Hatto. *Essays on Medieval German and Other Poetry.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 93–116

H e a t h e r, Peter 2006. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians.* Oxford — New York: Oxford University Press

M a u s s, Marcel 2015 (1924). *Essee kingist: Vahetustegevuse vorm ja mõte arhailistes ühiskondades.* (Bibliotheca anthropologica.) Tlk. Anti Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

P e r r e t t, Wilfrid 1936. On the "Hildebrandslied". — *The Modern Language Review*, Vol. 31, No. 4 (Oct.), pp. 532–538

P o p a, Opritsa D. 2003. *Bibliophiles and Bibliothieves: The Search for the Hildebrandslied and the Willehalm Codex.* Berlin — New York: Walter de Gruyter

S a x o G r a m m a t i c u s 2011. *Taanlaste vägiteod: Katkendeid.* (Loomingu raamatukogu 8/10.) Tlk Anu Saluäär. Tallinn: Kultuurileht

S o n d e r e g g e r, Stefan 2003. *Althochdeutsche Sprache und Literatur: Eine Einführung in das Älteste Deutsch. Darstellung und Grammatik.* Berlin — New York: Walter de Gruyter

W e r b o w, Stanley Newman 1959. Hildebrandslied 13a — chind in chunincriche. — *Modern Language Notes*, Vol. 74, pp. 531–532

E. L.

ANNA RING. Üks päev: 15:00 (2017)

KHARĀDŽ-MAKSU RAAMAT

Abū Yūsuf

Tõlkinud Üllar Peterson

[VAENLASE KÄEST VÕETUD SAAGI JAGAMINE]

Lausus Abū Yūsuf:[1] Aga selle kohta, mida sa küsisid,[2] oo Usklike Käskija,[3] nimelt vaenlaselt saadud saagi kohta ja kuidas se-

---

Ya'qūb ibn Ibrāhīm Abū Yūsuf. *Kitāb al-kharāj*. al-Qāhira: al-Matba'a al-Salafīya wa-Maktabatuhā, 1382/1962.

Vt ka: Üllar Peterson. Islamiriik ja mittemuslimid: Abū Yūsufi *Kitāb al-kharādž*'i näitel. — *Akadeemia*, 2016, nr 3, lk 447–485; nr 4, lk 673–707.

[1]Nurksulgudes olen märkinud vahepealkirjad, mida pole ei käsikirjas ega vanemates töödes, kuid mis on selguse mõttes lisatud tänapäevastes töödes, sh ka minu kasutatud tekstiväljaandes. Nurksulge kasutan ka selleks, et säilitada tõlke täpsust, samas aga püüdes sellist keskaegset teksti tänapäevasele lugejale arusaadavaks teha. Ma pole aga tõlkega püüdnud kaotada araabiakeelse teksti teatavat kohmakust, mis tuleneb asjaolust, et see töö kujutab endast araabia-islami tsivilisatsiooni ühte esimest katset vaadeldavaid teemasid veel väljakujunemata juriidilises keelekasutuses väljendada. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

[2]Töö on kirjutatud autori (Abū Yūsufi) poolt nõuandva pöördumise vormis kaliif Harūn al-Rashīdile.

[3]*Amīr al-mu'minīn* — sõjavägede ülemjuhataja tiitel alates teisest kaliifist 'Umarist (634–644), võimalik, et selline tiitel on tuletatud Koraani ajaadist 5.59; see jäi kaliifi tiitliks kuni Kalifaadi likvideerimiseni 1924. aastal, ent eri võimukeskuste tekkel islamimaailmas alates 9. sajandist kasutasid seda ka mitmed kohalikud valitsejad.

da jagada, selle kohta on Kõikvõimas ja Suur[4] Allah ilmutanud selgituse oma Raamatus.[5] Ning lausub [Allah] selles, mis ta ilmutas oma Saadikule (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu):[6] "Ning teadke, et kui te saagiks miskit võtsite, siis Allahile sellest viiendik,[7] ning Saadikule ja sugulastele ja orbudele, ja vaestele, ja [Allahi] teed käijale[8] — kui uskunud olete Allahisse ning sellesse, mis me ilmutanud oleme oma orjale Eraldamise päeval,[9]

---

[4]Allahi mainimisel tekstis sageli järgneb vagaduseväljend *'azza wa djall* 'Kõikvõimas ja Suur'.

[5]Sõltuvalt kontekstist *kitāb* 'Raamat' ja *kitābahu* 'Tema Raamat' märgivad Koraani.

[6]*Rasūl* 'saadik' märgib teoloogilistes tekstides Allahi Saadikut — prohvet Muhamedi; teda mainides lausub tõsiuskne muslim *salla llāhu 'alayhi wa sallam* 'olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu'; see on ka tõlkena ära toodud, kui selline ütlus on araabiakeelses tekstis pikalt välja öeldud, vahel aga kasutatakse araabiakeelsetes tekstides sulgudes olevat akronüümi, sellisel juhul on mul see ütlus sulgudes.

[7]*Khums* 'viiendik', juba Koraanis märgib see tehnilist terminit "sõjasaagiviiendik", nagu see siin ajaadis 8.41 on määratletud; sunnas pühendatakse sellele lausa terveid raamatuid — vt nt sellele pühendatud 64 *hadith*'ist koosnev *Kitāb fard al-khums* (Muhammad al-Bukhārī, *The Translation of the Meanings of Sahih Al-Bukhari*. Arabic-English. Tr. Dr. M. M. Khan. 9 vols. Riyadh: Darussalam, 1997; 4. kd, lk 200–240, *hadith*'id nr 3091–3155).

[8]*Ibn sabīl* — võib tõlkida ka lihtsalt "teekäija", kuid tuleb silmas pidada, et koraaniväljendid *fī sabīl allāh* 'Allahi teel' või vahel lihtsalt ka *sabīl* 'tee' märgivad üldjuhul džihaadi pidamist ja on sünonüümid väljendeile "pingutama" (*jāhada*), "pingutus" (*jihād*), "pingutaja" (*mudjāhid*); sageli esineb see liitväljendina "pingutama Allahi teel", mis tähendab "Allahi teel džihaadi pidama", vt nt Koraan 2.218; vt ka *sabīl*'i tähendust: *Encyclopaedia of Islam*, 12 vols. Leiden: E. J. Brill, 1960–2005 (edaspidi EI), VIII, 679; *Encyclopaedia of the Qur'ān*, 5 vols, plus index. Leiden: E. J. Brill, 2001–2006 (edaspidi EQ), IV, 30.

[9]*Yawm al-furqān* — sellist Koraanis 8.41 esinevat terminit "Selginemise/eraldamise päev" seletavad koraanikommentaarid viitena muslimite esimesele suurele võidule mittemuslimite üle Badri lahingus 624. aastal, mil muslimite u 300-meheline vägi ründas paganlike mekalaste 1000-mehelist karavani kaitseväge ja rüüstas rikkaliku Süüriast naasva kaubakaravani — kõigis islami peamistes ajalooallikates

päeval, mil kohtusid kaks hulka; ning on Allah kõikvõimas igas asjas."[10*]

Ning see [ajaat] — kuid Allah teab paremini[11] — käib selle kohta, mida saavad muslimid uskmatu rahva[12] sõjaväelt ning mida nad [vaenlased] sinna [laagrisse] kokku on toonud asjadest, relvadest ja hobustest. Sellest viiendik neile, keda Kõikvõimas Allah on maininud oma Kallis Raamatus,[13] ning neli viiendikku nendele, kes said selle [sõjasaagi], nii *dīwān*'i rahvale[14] kui teis-

---

on sellele islami suurele võidule Badri lahingus pühendatud kümneid või lausa sadu lehekülgi; vt termini kohta EI, II, 949–950.

[10]See on ajaat 8.41 suurast "Sõjasaak"; seda ajaati peavad koraanikommentaatorid alates vanimatest kuni tänapäevasteni Badri lahingule viitavaks ja sõjasaagiviiendiku-institutsiooni alguseks, vt 'Abd Allāh Ibn al-'Abbās, *Tanwīr al-miqbās min tafsīr Ibn 'Abbās*. Bayrūt: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1992, lk 192 jj; Ismā'īl ibn 'Umar Ibn Kathīr, *Tafsīr al-Qur'ān al-'azīm*, 8 vols. al-Riyād, al-Mamlakah al-'Arabīyah al-Sa'ūdīyah: Dār Tībah, 1997, 4. kd, lk 58–66.

[*]Eestikeelses koraanitõlkes: "Teadke, et saagist, mille te sõjas (võitsite), kuulub viies osa Jumalale, sõnumitoojale, (teie vaestele) sugulastele, orbudele, vaestele ja ränduritele, kui te vaid usute Jumalat ja seda, mille oleme läkitanud oma sulasele tõe valest eristamise päeval, päeval, kui vastamisi sattus kaks malevat. Jumal suudab kõiki asju." *Toim.*

[11]*Wa allāhu 'alam* — sagedane ütlus oma arvamuse väljendamisel, sest Allah teab paremini ekslikust inimesest.

[12]*Ahl al-shirk* 'uskmatu rahvas' tähendab varajases islamis sageli uskmatust üldises tähenduses nii *shirk* kui ka *kufr*, mis hiljem sageli on mõisteliselt eraldatud tähenduses 'paganlus' ja 'uskmatus', kuid vahel ka tänapäevani toimivad siiski sünonüümidena — seda enam, et nagu siit selgub, räägitakse üldistest saagijagamise põhimõtetest, mis kehtivad nii paganate kui monoteistlike uskmatute suhtes.

[13]*Kitābahu 'azīz* (Tema Kallis Raamat) — veel üks Koraani epiteete.

[14]*Ahl al-diwān* — võib ka tõlkida "*diwān*-nimekirja rahvas"; *diwān* kujutas endast islami algusaegadel riiklikku registrit, kuhu olid kantud riigi ülalpidamisel olevad isikud, kelleks olid prohvet Muhamedi jüngrid, suurtest vallutustest osavõtjad, väljapaistvad islamitegelased ja paljud teised tekkiva islamiriigi poolt püsiva sissetulekuga tänustatud isikud oma panuse eest islamiriigi rajamisse ja toimimisse; selle *diwān*'i peamine sissetulekuallikas oli alguses mittemuslimitelt võetav sõjasaak, hiljem nendelt saadavad maksud.

tele; ratsanik nendest saab kolm osa: kaks osa ratsule, ühe osa endale, sest kuulub ju jalamehele määral, nagu see nähtub *hadith*'ides ja [islami]pärimuses;[15] ega tehta ühel ratsul vahet teisega [headuse poolest].

[Järgneb arvukalt *hadith*'e, mis selgitavad neid ülaltoodud saagijagamise põhimõtteid, koos pika aruteluga selle üle, mis saab pärast prohvet Muhamedi surma tema varandusest, sest ajaloost on teada, et selle üle puhkesid vihased vaidlused tema naiste ja jüngrite vahel.]

[JAGAMISELE KUULUVA SÕJASAAGI LIIGID]

Lausus Abū Yūsuf: Ning toimub selliselt võetud sõjasaagi jagamine ning selle [jagamine], mille said muslimid uskmatutest rahva sõjaväelt, ning selle [jagamine], mille nad kaasa toovad nende asjadest, relvadest, hobustest ja muust sellisest; ning sama moodi kõige selle [jagamine], mida saadakse kulla, hõbeda ja vase, raua ja tina leiukohtadest — kõigest sellest võetakse viiendik, asugu see araablaste või mittearaablaste alal; ning sellest [sõjasaagist] saadav viiendik on aluseks *sadaqah*'le.[16] Ning sellest, mis välja tuuakse merest kallitest asjadest ja merevaigust — ka sellest võetav sõjasaagi viiendik on aluseks [*sadaqah*'le], nagu ütleb Kõikvõimas ja Suur Allah oma raamatus: "Ning teadke, et kui te saagiks miskit võtsite, siis Allahile sellest viiendik, ning Saadikule ja sugulastele ja orbudele, ja vaestele, ja [Allahi] teed käijale."

---

[15]Peamistes sunnakogumikes on põhjalikud selgitused sõjasaagi jagamise põhimõtetest, vt al-Bukhārī, *op. cit.*, rmt 57: *Fard khums* (Viiendiku kohustus sõjasaagist), lk 200–240, *hadith*'id nr 3091–3155); vt ka põhimõtted jalamehe ja ratsamehe saagijagamissuhtest, IV, 84, nr 2863.

[16]*Sadaqah* tehnilise terminina märgib vabatahtlikku armuandi muslimitelt puudusekannatajatele, islamis igati õhutatakse muslimeid andma sellist armuandi lisaks riiklikult kogutavale kohustuslikule *zakāt*-maksule, mis moodustab 2,5% aastas olemasolevalt varalt, samas pole *sadaqah*' suurus määratud ja sõltub andja võimalustest, vt EI, 708–715. Käesoleval juhul tähendab väljend "ning sellest [sõjasaagist] saadav viiendik on aluseks *sadaqah*'le" seda, et viiendiku andmine sõjasaagist seotakse samasuguse ülla tegevusega, nagu seda on vabatahtliku *sadaqah*' andmine üllasteks eesmärkideks.

[MAAVARAD, KULD JA HÕBE SÕJASAAGINA]

Lausus Abū Yūsuf: Kõigest, mida saadakse kaevandustest, olgu seda vähe või palju, võetakse viiendik. Isegi kui keegi saab kaevandusest vähem kui kahesaja dirhami[17] eest hõbedat või vähem kui kahekümne dinaari[18] ulatuses kulda — ikka võetakse sellest viiendik. Ning ei käsitata seda [kaevandusesaadust] kui *zakāt*'i,[19] vaid vaadeldakse seda sõjasaagina ega ole miskit [võetavat maksu] selle [kaevanduse] pinnaselt,[20] sest võetakse see viiendik puhtalt kullalt ja puhtalt hõbedalt ning raualt, vaselt ja tinalt ega arvestata selle kulutustelt, kes neid [maake] ammutab, maha mitte miskit.

[Järgneb autori kohmakas ja mõnevõrra selgusetu lause, mille sisuks on soovitus, et olukorras, kus kaevandusest saadav kasum võib kujuneda niivõrd väikeseks, et sealt saadava metalli pealt veel sõjasaagiviiendiku võtmine ettevõtja sootumaks kahjumisse ajab, siis tuleks

---

[17] Kreeka *drahm*'ist tulenev kaaluühiku nimetus islamimaailmas, tänapäeval on see u 3,13 grammi; keskajal oli *dirham* 2,95-grammine hõberahaühik.

[18] *Mithqāl*, sünonüüm väärismetalli kaalu- ja rahaühikule *dīnār*, 4,25-grammisele u 98–99% kullasisaldusega islamimaailma peamisele rahaühikule, mis olenevalt ajajärgust jagunes 12–30 kuni 40 hõbedirhamiks.

[19] *Zakāt* — muslimi varale seatud aastane maks suuruses 2,5% vara väärtusest, *zakāt*-maks on üks islamiusu aluseid ja muslimiks olemise tunnus; juba Koraanis esineb see termin üle kolmekümne korra, selle maksmisest keeldumist on islami ajaloos ikka tõlgendatud avaliku mässuna keskvõimu vastu; juriidilises mõttes *zakāt* puhastab muslimi käes oleva varanduse Allahi ees; kogutud *zakāt*-maksu on islami ajaloos kasutatud riigistruktuuride ülalpidamiseks, sotsiaalhoolekandeks, ühiskondlike ehitiste rajamiseks ja džihaadi pidamiseks; põhjalik sissejuhatav käsitlus koos maksumäärade näidistega vt EI, XI, 406–422.

[20] *Wa laysa fī turāb zālik shayy'*, sellest väljendist võib aru saada mitut moodi: et kaevanduse puhul maksustatakse selle maagist sulatamisel saadud puhas metall, mitte maaki ennast; teise võimalusena, et ei maksustata kaevanduse ala selle pindala või mahu järgi, vaid maksustatakse saadud väärismaak; kolmas võimalus, et ei maksustata seda omatava maa pindalana, nagu *zakāt* klassikalises tähenduses.

arvesse võtta metalli hankimisega kaasnevaid kulutusi ja alles seejärel arvestada sealt maha kohustuslik sõjasaagiviiendik.]

Mida aga tuuakse välja kaevandustest kivimitena erinevat sellest [väärismetallidest], nagu rubiinid, türkiis, antimon, elavhõbe, väävel või ooker — miskist sellisest ei võeta viiendikku, sest kuuluvad ju need savi ja pinnase hulka.

Lausus [jutustaja]: Ning kui see, kes sai [kaevandusest] kätte miskit kulda või hõbedat, rauda, tina või vaske, kuid tal lasusid rasked võlad, ei vabasta see [võlgnevus] teda viiendikukohustusest.

Lausus [jutustaja]: sest on ju väärismaak — nimelt kuld ja hõbe ehk see, mille Kõikvõimas Allah lõi maapinnasesse loomispäeval — maksustatav viiendikuga. Sest kes saavad kätte varanduse, mis ei kuulu mitte kellelegi, ning seal [hulgas] on kulda või hõbedat, või vääriskive ja [uhkeid] rõivaid — kehtib ju selle suhtes viiendik ning neli viiendikku kuulub selle leidjale, sest seda käsitatakse sõjasaagina, mille rahvas on saagiks võtnud, sellest eraldatakse viiendik ja neile jääb ülejääk.

[SEADUS USUST LAHTIÜTLEJATEST, KUI NAD SÕDIVAD JA KAITSEVAD OMA KODU]

Lausus Abū Yūsuf: Kui aga usust lahtiütlejad[21] kaitsevad oma

[21]*Al-murtadīn* 'usust loobujad', ains. *murtadd*; usust lahtiütlemine — *irtidād*. Usust loobumine on islamis suurimaid kuritegusid; juba Meka perioodil Muhamed sõitleb seda 16.107–108, aga suures hädaohus on see lubatud (16.106); Mediina perioodil jääb püsima põhimõte, et välja arvatud erandolukordades suure ohu korral muslimi elule, on vabatahtlik islamist loobumine surmaga karistatav kuritegu — nii vähemalt on aru saada ja hiljem on koraanikommentaatorid arvukaid koraanikohti nii käsitanud: 2.217, 2.161, 3.86–91, 4.137, 5.54, 9.74, 47.34; islamist loobumise karistusest vt EI, VII, 635–636; QE, I, 199–122. Sunnas on veelgi selgemini määratletud islamist loobuja surmaga karistamine temaatilistes raamatutes — vt *Kitāb al-istitābah wa al-murtadīn*, al-Bukhārī, *op. cit.*, 9. kd, lk 42–57. Kõige täpsemalt on see määratletud islami õiguse kogumikes, *al-Hidaya* ja *'Umdat al-sālik* sätestavad üldised põhimõtted islamiusust loobunu suhtes: kui usust lahtiütlemi-

ne toimub enesele teost aru andes ja vabatahtlikult, siis võib lahtiütlejat kolm päeva vangistuses veenda, kuid võib ka kohe hukata, sest ütleb ju Koraan, et uskmatutega tuleb tapelda ning tappa need, kes oma usku muudavad, ilma et kolme päeva mainitaks. Ei tehta vahet ususst loobunud vabal inimesel ja orjal (vt ka Ü. Peterson, Islamiriik ja mittemuslimid: Abū Yūsufi *Kitāb al-kharādž*'i näitel. — *Akadeemia*, 2016, nr 3). Usust loobunu kahetsus oma teguviisi üle või vahepeal võetud uuest usust avalik lahtiütlemine on piisav tõend jälle muslimiks olemisest, mis päästab ta hukkamisest. On taunitav, kui keegi tapab usust loobuja enne, kui talle islamiusku selgitatakse ja teda veenda püütakse, kuid sellist tapjat ei karistata mitte mingil moel. Islamiusust loobunud naist ei hukata, vaid hoitakse vangis seni, kuni ta usu tagasi võtab, sest prohvet Muhamed keelas naiste tapmise, tegemata vahet uskmatutel ja usust loobujatel; ent Shāfi'ī õiguskoolkonna arvates tuleb nendega käituda samamoodi nagu meestega ja naised hukata, kui nad keelduvad usku tagasi pöördumast, teised koolkonnad aga arvavad, et usust loobuja naine tuleb sundida tagasi usku veenmise ja peksu abil, teda vangistuses hoides (Muhammad bin Ahmad Badr al-Dīn al-'Aynī, *al-Bināya fī sharh al-hidāya*, 12 vols. Bayrūt: Dār al-Fikr, 1990; 6. kd, lk 697–734; Shihāb al-Dīn Abū al-'Abbās Ahmad ibn al-Naqīb al-Misrī, *'Umdat al-sālik wa 'uddat al-nāsik*, Qatar, 1982, lk 233). Sellised põhimõtted kehtivad ka tänapäeva islami õiguses ja neid rakendatakse šariaadikorraldusega riikides, kus islamist lahtiütleja hukatakse võimude poolt ning harilikult jäetakse karistamata isikud, kes enne võimude sekkumist on usust lahtiütleja omakäeliselt tapnud.

ala[22] ning sõdivad[23] [muslimite vastu], siis vangistatakse nende naised ja lapsed ning nad sunnitakse tagasi islamisse[24] — täpselt nii, nagu vangistas Abū Bakr[25] — olgu temaga Allahi rahulolu![26] — araablastest usust lahtiütlejate lapsed Banū Hanīfah'[27]

---

[22]*Dār* — üldises tähenduses piiritletud või ka müüriga kaitstud elu- või asuala; ent see on ka paljude teo-poliitiliste terminite osa: *dār al-harb* 'sõja-ala, islamist väljapoole jääv ala'; *dār al-islām* 'ala, kus valitseb/kehtib islam'; *dār al-sulh* 'islamimaailmaga rahu sõlminud ala'; *dār al-'ahd* 'islamiga piirnevad ajutise vaherahuga alad'; kuid sageli märgib *dār* ka tegevusvaldkondi või institutsioone — *dār al-darb* 'mündikoda'; *dār al-hikma* 'akadeemia, ülikoolilaadne õppeasutus'; *dār al-'ilm* 'raamatukogu ja õpetlaste kogunemiskoht'; sageli märgib *dār* ka kohanime osa — nt Dar es Salaam (Dār as-Salām).

[23]*Hāraba* 'sõda pidama, võitlema' ja *harb* 'sõda' on islami riigiteoorias sünonüümiks terminile "džihaad"; teoreetiliselt võib islamis sõdida vaid islamiusu nimel šariaadi kehtimapanekuks, kõigi islamiriigile allumatute mittemuslimitega eksisteerib permanentne sõjaseisukord ning see maailma osa, kus islam veel ei valitse, kannab nimetust *dār al-harb* 'sõja-ala'; teoreetiliselt ka islami ülemvõimu vastu võitlevad muslimid käivad sõja kategooria alla (EI, III, 180–181). Praktikas oli sõdimine eri muslimite jõudude ja valitsejate vahel muidugi sama tavaline nagu teistes kultuurides ja tsivilisatsioonides, ent kui tegu polnud just islamist loobumise või islami seisukohast mitteislamlike sektidega, ei käsitatud sellist üksteise vastu sõdimist üldjuhul džihaadina, kuid samas omavaheliste sõdade kirjeldamisel kasutatakse keskaegsetes allikates sageli sama terminoloogiat nagu džihaadi puhul.

[24]*Udjbirū 'ala al-islām*: siin avaldub tühistamise ja asendamise põhimõte: Koraani 2.256 "pole sundi religioonis" on tühistatud hiljem ilmutatud koraanipõhimõtetega (vt joonealune nr 21, põhjalikumalt vt Peterson, *op. cit.*, nr 3, lk 451–462).

[25]Abū Bakr (u 570. aastad – 634), pärast Muhamedi surma tema järglane *khalīfah* ehk islamiriigi valitseja tiitliga kaliif aastail 632–634.

[26]*Radī allāhu 'anhu* — vagadust väljendav lausung, kui mainitakse Muhamedi jüngreid, esimesi kaliife jt islami algusaja väärikaid tegelasi; vahel kirjutatakse see tekstis pikalt välja, sellisel juhul esitan ka mina selle täielikult, vahel aga araabiakeelsetes tekstides kasutatakse sulgudes peenes kirjas nime kohal — sellisel juhul on see tõlkes samuti sulgudes.

[27]Banū Hanīfah, suur araablaste hõim Araabia poolsaare keskosas; siin viidatakse kohe pärast prohvet Muhamedi surma 632. a puhkenud

hõimu ja nagu [käituti] teiste puhul; samamoodi nagu vangistas ʻAlī bin Abī Tālib[28] — ülendagu Allah tema palet[29] — Banū Nādjiyah[30] hõimu, ega kehtestata nende suhtes *al-kharādž*'i [maksu].[31]

Ning kui nemad islamisse [tagasi] astuvad enne taplust ja enne seda, kui nendest üle ollakse, hoidutakse nende verd valamast ja [hoidutakse] nende varast ning puutumatuks jäävad nende lapsed.

Kui aga nendest [lahingus] üle ollakse ja [seejärel] nemad islami tagasi võtavad, hoidutakse nende verd valamast, kuid raken-

---

ülearaabialisele islamivastasele mässule (mis islami allikates kannab nimetust *al-riddah* (usust lahtiütlemine) või *Hurūb al-riddah* (Usust loobumise sõjad)), kui vihaseimaks islami ülemvõimu vastustajaks sai just Banū Hanīfah' hõim, mida juhtis Muhamedi rivaal-prohvet Musaylimah, kelle liikumise muslimid 633. a veriselt maha surusid.

[28] ʻAlī bin Abī Tālib (7. sajandi algus – 661) oli prohvet Muhamedi kasupoeg ja tema väimees, neljas kaliif aastatel 656–661, kelle poolehoidjatest, araabiakeelse terminiga *shīʻah ʻAlī* (ʻAlī rühmitus) kujuneb šiiitide usulahk, mis võrreldes tavamuslimite (sunniitidega) väidab, et prohvet Muhamed tegelikult tahtis ʻAlīd oma võimu- ja vaimujärglaseks teha; ʻAlī ja tema abikaasa, Muhamedi tütre Fātima meessoost järglasi peavad šiiidid inimkonna eksimatuteks juhtideks imaamidena; sunniidid tunnistavad ʻAlīd kaliifina, kuid ei tunnista šiiitide poolt temale ja tema järglastele omistatavat teo-poliitilise võimu prerogatiivi ega mingit nende erilist sidet Muhamedi ega Allahiga.

[29] *Karrama allāhu wadjhahu* — sellist vaga lausungit kasutatakse vahel kaliif ʻAlī mainimisel, mõned tänapäeva sunniitlikud õpetlased on sellise lausungi kasutamise vastu, väites, et see komme on šiiitlik liialdus ja ʻAlī mainimisel peaks kasutama samasugust lausungit nagu teiste puhul (*radī allāhu ʻanhu*), kuid paistab, et tõsimeelne sunniit Abū Yūsuf ei näe oma 8. sajandi tekstis sellise lausungi kasutamises probleemi.

[30] Kristlike araablaste hõim, kes u 630. aastatel võttis vastu islami, aga ʻAlī ajal puhkenud islami esimese kodusõja ajal (657–661) pöördus tagasi kristlusse ning kelle väe ʻAlī purustas ja nad islamisse tagasi sundis.

[31] S.t ei suhtunud nendesse kui uskmatutesse, kellelt toona võeti omandimaksu *al-kharādž*, vaid sundis nad islamisse tagasi ja kohtles neid kui muslimeid, kellelt toona ei võetud omandimaksu.

datakse õiguslikku põhimõtet[32] nende laste ja naiste vangistamisest. Mis aga nende mehi puutub — nad vabastatakse ega orjastata neid.

Ning lasi ju Allahi Saadik (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) [vaenlasel] välja lunastada sõjavange Badri lahingu päeval[33] ega tehtud neid [muslimite] orjadeks, ning lasi vabaks Abū

---

[32]*Hukm* — sageli esinev termin nii keskaegsetes kui ka tänapäevastes õigus- ja riigialastes tekstides, mida võib tõlkida "õiguslik põhimõte", "määrus", "seadusega sätestatu", ent mõnes kontekstis ka "kohtuotsus", vt eri tähendustest EI, III, 549–551.

[33]Viide esimesele suuremale muslimite sõjavõidule Badri lahingus aprillis 624, mis kujutas endast ohtlikku ettevõtmist Mediina muslimite poolt Muhamediga eesotsas, kui kuuldes suure mekalaste kaubakaravani saabumisest Süüriast, otsustati seda rünnata, kuid karavanile appi tõtanud mekalaste enam kui 1000-meheline kaitsesalk ületas tunduvalt toonaste relvakandjatest muslimite (u 300 jalameest) arvu. Sellest hoolimata otsustati lahingusse astuda. Toona vaesuses vaevlevaid muslimeid ajendas sellele sõjakäigule loodetav rikkalik sõjasaak, nagu see ilmneb Ibn Hišāmi ja al-Tabarī kirjeldusest: "Saabus karavan [---] Süüriast mööda rannikuäärset teed. Ning kui kuulis nende kohta Allahi Saadik (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu), kutsus ta kokku oma jüngrid, teatades neile [kuraišiitidega kaasas] olevatest varadest ning nende [karavanisaatjate] väiksest arvukusest. Ning nad väljusid [sõjakäigule], soovimata midagi muud kui [rünnata] Abū Sufyāni ja temaga kaasas olevaid ratsanikke. Nad nägid selles vaid saaki enestele ega arvanud, et tuleb suur lahing neid kohates" (Muhammad ibn Jarīr al-Tabarī, *Ta'rīkh al-rusul wa-al-mulūk = Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammad ibn Djarir al-Tabari*. Ed. by M. J. de Goeje. Vol. 1–12. Lugd. Bat.: E. J. Brill, 1879–1901, vol. 3, lk 1284). Veelgi selgesõnalisemalt kirjeldab kogu ettevõtmise motiive Ibn Hišām: "Asusid ju muslimid [linnast] välja neile [kuraišiitidele] vastu vaid sõjasaagisoovist kantuna" ('Abd al-Malik Ibn Hišām, Muhammad Ibn Ishāq, Ferdinand Wüstenfeld, *Kitāb sīrat rasūl Allāh*. Göttingen, 1858–1860, 1. kd, lk 476). Pärast Meka paganate purustamist Badri lahingus langes muslimite kätte vangi kümneid Meka aristokraate; Muhamed lasi nendest hukata mõned oma isiklikud vaenlased, teised aga lubas mekalastel välja osta. Ibn Hišām käsitleb Badri lahingut ja sellega kaasnevat rohkem kui sajal leheküljel: lk 427–539, vangivõetute nimestik lk 513–515; vangide väljaostmine mekalaste poolt lk 463–465; Muhamedi otsesel käsul mõnede vangide hukkamine lk 458; kuulsaks on saanud prohvet Muhamedi

Bakr — olgu temaga Allahi rahulolu! — al-Ash‘ath bin Qaysi[34] ja ‘Uyaīnah bin Hisni,[35] ega saanud nemad kaks orjadeks ega saanud need kaks *mawālī*'deks[36] sellele, kes säästis nende vere.

Meka päevil solvanud naabri ‘Uqba bin Abū Mu‘ayti hukkamise lugu, kes Badri lahingus muslimite kätte vangi langenuna palub oma elu eest, öeldes Muhamedile, et kui ta tapetakse, kes siis tema laste järele vaatab, mille peale Muhamed vastab, et küll põrgutuli nende eest hoolt kannab, ja laseb ta hukata (lk 458). Badri lahingust saadud sõjasaak kindlustas islamikogukonda ja Mediinas, hiljem ka mujal, algasid Muhamedi solvajate, naeruvääristajate ja tema prohvetluses kahtlejate hukkamised, mis kõik detailselt on tema biograafias jt ajalootöödes ära toodud. Tänapäeva islamiapoloogid on lasknud käibele pseudoteadusliku legendi, justkui olnuks muslimitel moraalne õigus rünnata mekalaste karavani, saamaks kompensatsiooni nende varade eest, mis muslimid olid jätnud Mekasse sealt 622. aastal põgenedes ("Kuus kuud pärast nende väljaajamist [Mekast] otsustati, et nad ründavad Mediina lähedalt mööduvaid mekalaste karavane, et võtta tagasi võrdselt selles mahus asju, mis neilt ära võeti Mekas." Tariq Ramadan, *In the Footsteps of the Prophet: Lessons from the Life of Muhammad*. Oxford & New York: Oxford University Press, 2007, lk 97), sellisest "kompenseerivast" rünnakumotiivist aga mitte üheski islami allikas juttu pole.

[34]Al-Ash‘ath bin Qays (u 599–661) oli üks Araabia poolsaare lõunaosa hõimujuhte, kes 631. aastal küll võttis vastu islami, kuid suure islamivastase ülestõusu ajal 632–633 loobus sellest; tema pooldajad purustati muslimite poolt, ta toodi vangina Mediinasse kaliif Abū Bakri ette, kus ta kuulutas oma kuulekust ja islami tagasivõttu ning sai täielikult armu ja isegi kosis kaliifi õe; järgnevatel kümnenditel osales ta araablaste suurtes vallutustes ja sai Aserbaidžaani alade asevalitsejaks (EI, I, 696–697).

[35]‘Uyaīnah bin Hisn (srn u 650. aastad) oli üks paganlike araablaste hõimujuhte, kes 620. aastatel sõdis prohvet Muhamedi vastu, u 630 võttis vastu islami, kuid islamivastase ülestõusu ajal loobus islamist ja liitus "valeprohvet" Tulayhaga, kelle purustamise järel 633 vandus jälle truudust kaliif Abū Bakrile (EI, X, 659–660). Selliste näidetega Abū Yūsuf ilmestab asjaolu, et islamivastased mässajad saavad kahetsuse ja kuulekuse korral jälle täieõiguslikeks ja edukateks islamikogukonna liikmeteks.

[36]*Mawālī*, ains. *mawlah*, on laia tähendusega alates islamieelsest tähendusest ‘sõjavang’ lõpetades kalifaadiaegse määratlusega mitte-araablasest muslimi kohta, kes on araablasest muslimi isanda kaitse all;

Kuid pole islami vastu ülestõusnud rahva meeste ega puuslikekummardajate[37] [meeste] suhtes ei vangivõtmist ega *džizyah*-maksu — sest seal on [valikuks] vaid taplus või islam;[38] ning kõigi nende puhul, kellel oli [valikuks] taplus või islam, kui saab võitu imaam[39] nende ala üle, vangistatakse naised-lapsed ning tapetakse mehed, sõjasaak aga jagatakse vastavalt jagamise tavale: viiendik nendele, keda on nimetanud Allah oma Raamatus, neli viiendikku aga nendele muslimitest, kes võtsid osa kokkupõrkest — nagu see on sätestatud [seadusega].

Kui aga imaam hoidub nende vangistamisest, laseb nad vabaks, andestab neile, jätab neile nende maa ja varad — on temal selleks [selline] voli, ka see on seaduslik ja lubatud. Sellisel juhul on nende maa *'ushr*'iga maksustatav ega ole see *al-kharādž*'iga maksustatava maa sarnane, sest sellise [maa] kohta käibiv õiguspõhimõte on erinev *al-kharādž*'i suhtes käibivast.[40]

---

siinkohal tähenduses 'sõjavang'; termini kujunemisest ja tähendusest eri aegadel vt EI, VI, 874–882.

[37] *'Abdah al-awthān* 'puuslikekummardajad'. Kuigi tõlget sissejuhatavas artiklis märkisin, et üldine termin *mushrikūn* võib tähendada nii 'ebajumalakummardajaid' kui ka 'uskmatuid', on siin tegu konkreetsema terminiga, mis märgib vaid paganlike uskude järgijaid, kelle iseloomulikuks jooneks islamieelses Araabias oli kõikvõimalike jumalakujude, puuslike ja loodusobjektide kummardamine.

[38] *Al-qitāl aw al-islām*, võib ka tõlkida "mahatapmine või islam". Siit selgub, et paganlikud araablased, puuslikekummardajad ega islamist loobujad ei saa kasutada uskmatutele (kristlased, juudid jt) jäävat võimalust säilitada oma religioon ja alluda muslimitele maksualuste *dhimmi*'dena tasudes kuulekusemaksu *al-džizyah*'t.

[39] *Al-imām* on keskaegsetes islami tekstides, eriti õigustöödes, tähenduses 'islamiriigi valitseja, kogukonnajuht ja sõjaväejuht', sisuliselt termini "kaliif" sünonüüm; sõna *al-imām* teine tähendus on islamikoguduse/mošee juht ja palvuste läbiviija; šiiitidel võib *al-imām* lisaks kahele eelmisele märkida ka kogukondlikke juhte kaliif 'Alī 12 eksimatu järglasena, kelle kaudu püsib Allahi ja inimkonna vaheline side ja kes inimkonda õigel teel hoiavad.

[40] *'Ushr* 'kümnendik' on mõnevõrra selgusetu termin varajases islamis, mida sageli samastatakse *kharādž*'i ja/või *sadaqah*'ga (annetusega), kuid teistest tekstidest selgub, et see siiski erineb nendest; algsetes

Vallutas ju Allahi Saadik (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) rohkem kui ühe ala paganlikelt araablastelt,[41] kuid jättis need [alad] nii, nagu need olid [selle valdajatele], nagu näiteks al-Bahrāni[42] ja al-Yamāmah'[43] [alad], ning mitmeid Ghatafāni[44] ja Tamīmi[45] maid. Ent mida [sõjasaagist] kokku toodi [muslimite] sõjalaagrisse — seda ei jäetud nii, nagu see oli [selle valdajatele] ning [sellest kuulub] neli viiendikku nendele, kes selle saagiks

---

õigustöödes tähendab see maksu, mida kas muslimid maksid oma maadelt aastas u kümnendiku ulatuses, ja seega on see sama mis *kharādž*, teiseks käibis see maksunimetusena, märkides kümneprotsendilist maksu uskmatute aladelt toodud kaupadelt (EI, X, 917 jj).

[41]*Mushrikī al-'arab* kõigi araablaste suhtes, kes islamit vastu ei võtnud ja polnud raamatuusksed (*ahl al-kitāb*), kehtis Muhamedi ja esimeste kaliifide ajal valik: kas islam või surm; arvukalt araablasi, eriti tänapäeva Iraagi ja Süüria aladel, olid islami sünniajaks juba sajandeid olnud kristlased.

[42]Tekstis *al-Bahrān*, silmas peetakse ajaloolist piirkonda Bahrayni, mis toona kuulus kas Sassaniididele või nende mõjusfääri ja kus elas nii paganlikke araablasi, kristlasi, juute kui zoroastriste; u 630 saatis Muhamed sinna oma saadikud, kellele kohalikud kogukonnad truudust vandusid, paganlikud araablased võtsid vastu islami, teised hakkasid alluma *dhimmi*'dena, 632–633 islamivastane ülestõus suruti ka siin veriselt maha, vt Ahmad ibn Yahyā al-Balādhurī, *The Origins of the Islamic State*. Tr. P. K. Hitti. New York: Columbia University Press, 1916–1924, lk 120–131.

[43]Al-Yamāmah — Araabia poolsaare keskosas asuv ajalooline piirkond, osa suuremast piirkonnast nimega al-Nadžd, mis prohvet Muhamedi elu lõpuaastatel liideti islamiriigiga, kuid mis sai pärast tema surma islamivastase ülestõusu keskuseks ja taasliideti islamiriigiga 633. aasta lõpuks.

[44]Ghatafān — suur hõimuliit Mediinast põhja pool, millega Mediina islamiriik sõdis 620. aastatel ja allutas selle hõimu endale u 630. aastaks.

[45]Tamīm oli islami tekke ajal suur hõim Araabia poolsaare kesk- ja idaosas ning Iraagi aladel, kelle alad samuti u 630. aastaks islamiriigile allutati; araablaste suurte vallutustega kaasneva suure araabia hõimude rände tulemusel elab Tamīmi hõimu liikmeid nii Indias, Kesk-Aasias kui ka Marokos.

võtsid, viiendik nendele, keda on nimetanud Allah oma Raamatus.[46]

Ning sõjaväe võetud saak on erinev sellest, mille Allah on *faī'* sõjasaagina andnud asulate elanike näol,[47] ega ole selle kohta käiv õiguspõhimõte sama sõjasaagi kohta käiva õiguspõhimõttega: ühesuguselt selle paganatelt, puuslikekummardajatelt araablastelt ja mittearaablastelt, ning raamaturahvalt võetud sõjasaagist viiendik nendele, keda on nimetanud Ülendatud Allah oma Raamatus, neli viiendikku aga nendele, kes taplesid selle pärast ja selle saagiks said.[48]

[ASULATE, MAADE JA LINNADE USKMATU RAHVA NING SEAL OLEVA KOHTA]

Mis aga puutub asulate, maade ja linnade rahvast ning seal olevat, siis selles asjas on imaamil valik: Kui ta soovib, jätab ta nad nende maadele, aladele ja elamutesse ning jätab neile alles nende vara ning paneb neile peale *al-džizyah*' ja *al-kharādž*'i, kuid kindlasti välja arvatud puuslike kummardajatest meessoost araablaste suh-

---

[46]Lause nn "õiguslik sisu" on põhimõte, et mittemuslimitest araablased ei kuulu raamatuusksete kategooria alla ja peavad vastu võtma islami, ja islami vastuvõtmise korral sõjategevuse tulemusena jäid nende maad neile alles, kuid nendelt võetud sõjasaagi kohta kehtisid üldised saagijagamispõhimõtted.

[47]*Faī'* — uskmatutelt vallutatud maa, linnad või kinnisvara, mida ei jagatud vallutajate vahel, vaid millest sai islamiriigi valdus — esmalt prohvet Muhamedi valdusena, seejärel kaliifide hallatav, kuid mitte nende omandisse kuuluv, millelt saadavat sissetulekut kasutati islamiriigi hüveks.

[48]Kogu lõigu mõte näib kajastavat peagi pärast Muhamedi surma puhkenud ägedat vaidlust selle üle, kellele kuulub see *faī'* — Muhamedi naised ja sugulased tahtsid seda endale saada pärandusosana, Muhamedi jüngrid aga, kes polnud temaga suguluses ja kel seega midagi saada polnud, ehkki nad olid pingutanud ja verd valanud nende alade vallutamise nimel, väitsid selle jagamisele mittekuuluvaks islamiriigi omandiks, see seisukoht ka võitis.

tes,[49] sest ei võeta neilt vastu *al-džizyah*'-maksu, sest vaid islam või taplus [kehtib nende puhul].

Ning ei võeta viiendikku sellest, mille Allah on *faī*' sõjasaagina andnud [muslimitele] asulate elanike näol, sest kas sa siis ei näe Kõikvõimsa Allahi ütlust Tema Raamatus: "Mille Allah on *faī*' sõjasaagina andnud asulate elanike näol — see on Allahile ja Tema Saadikule ning lähedastele ja orbudele ja vaestele ning teekäijale"[50]; ning seejärel ju lausus Kõigekõrgem[51]: "Vaestele, kes on *hidjrah*' ette võtnud,[52] kes on välja aetud oma aladelt ja [ilma jäetud] oma varadest"[53]; ning seejärel Ta lausus: "Ning neile, kes on kindlustunud omal alal[54] ning usus enne neid"[55]; seejärel lausus Kõigekõrgem: "Ning neid, kes tulid pärast neid"[56]. Ning

[49]Paganlikel araablastel oli valida vaid mõõga ja islami vahel.

[50]Koraan 59.7 algus. [Eestikeelses koraanitõlkes: "See, mis Jumal andis oma saadikule sõjasaagiks (Banu Nadiri) küladest, on Jumala, tema sõnumitooja ja tema pererahva, orbude ja rändurite oma". *Toim.*]

[51]*Ta'ālā* — üks Allahi epiteetidest Koraanis.

[52]*Al-muhādjirūn* 'väljarändajad', tuleb sõnast *hidjrah* 'väljaränne'; üks keskseid islami termineid: Muhamedi põgenemine 622. a suvel Mekast Mediinasse kannab nimetust *al-hidjrah* ning sellega algab uus, islamlik ajaarvamine — sellise ajaarvamise võtsid muslimid kasutusele esimeste kaliifide ajal või veidi hiljem. Muhamediga koos välja rännanud jüngrid said nimetuse *al-muhādjirūn* ning nemad said tekkiva islamiriigi peamiseks jõuks koos Mediinas islami vastu võtnud Muhamediga liitunud "abistajatega" (ar k *al-ansār*). Mediina perioodi Koraan õhutab korduvalt Mekasse jäänud muslimeid välja rändama islami alale (toona peeti sellega silmas Mediinat ja mediina muslimitele alluvaid valdusi) ning ka tänapäeva islamiäärmuslikud liikumised õhutavad muslimeid ümber asuma uskmatute võimu alt tõelise islamiga aladele, näiteks Euroopast Islamiriigi valdustesse.

[53]Koraan 59.8 algus. [Eestikeelses koraanitõlkes: "(Saak kuulub ka) vaestele ränduritele, kes pagendati oma kodudest ja jäid ilma varast". *Toim.*]

[54]Silmas peetakse Mediinasse asunud muslimeid, et neid toetatakse selle *faī*' sõjasaagiga.

[55]Koraan 59.9 algus. [Eestikeelses koraanitõlkes: "Ent need, kes asusid elama (Mediinasse) enne neid ja võtsid omaks usu". *Toim.*]

[56]Koraan 59.10 algus. [Eestikeelses koraanitõlkes: "Need, kes tulevad ilmale pärast neid". *Toim.*]

käivad kõik need üheskoos [mõiste] asula[elanikud] alla[57] ning see ei kuulu sõjasaagi hulka,[58] sest jättis ju Allahi Saadik (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) osa külasid [sõjasaagina] jaotamata. Ta ju alistas Meka jõudu kasutades,[59] selles olid varad, kuid neid ta sõjasaagina ei jaganud; ta alistas [Banū] Qurayzah'[60] ja [Banū] al-Nadhīri,[61] ning mitte ainult ühe ala araablaste aladest — kuid ei jaganud [sõjasaagina] mitte midagi nendest maadest, välja arvatud Khaybar.[62] Seega on imaam valiku ees: kui ta jagab need maad, nagu jagas Allahi Saadik (olgu Temaga Allahi

[57]Siin viidatakse ajaat 59.7 alguses esinenud lausungile "Mille Allah on *faī'* sõjasaagina andnud asulate elanike näol", vt ülal.

[58]Siin selgitatakse, et *faī'* ehk riigile minev sõjasaak on midagi muud kui lahingus osalejate poolt võetud sõjasaak *ghanīmah*, millest neli viiendikku läheb sõduritele, üks viiendik riigile/valitsejale.

[59]Viidatakse Meka ründamisele Muhamedi poolt 630. aasta jaanuaris; väljend "jõudu kasutades" on oluline, sest sõltuvalt sellest, kuidas mingi ala liideti islamiriigiga, arvestati ka selle juriidilist staatust, alistatute õigusi, nende makse ja kõike muud; siin on rõhutus, et kuigi Meka vallutati jõudu kasutades, ei läinud selles leiduvad varad ja uskmatud sõjasaagina võitlejate vahel jaotamisele.

[60]Banū Qurayzah oli üks peamisi, suuremaid ja tugevamaid Mediina juudihõime, kes on islamis saanud juutide pahelisuse sümboliks, samas ka islami võiduka tõe sümboliks. Allahi tahte vastu astunud Banū Qurayzah' hõimu juutide täisealiste meeste tapmine ning naiste ja laste orjastamine muslimite poolt on sage motiiv alates keskaegsetest koraanikommentaaridest, Muhamedi elulugudest ja muudest islami keskaegsetest allikatest, lõpetades tänapäevaste käsitlustega. Vt põhjalikku kirjeldust Ibn Hišām jt, *op. cit.*, lk 684–713; tänapäevased käsitlused nendest järgivad neid keskaegseid nii vaimult kui vormilt. Vt nt Egiptuse juhtiva islamiõpetlase ja ülemmufti Muhammad Tantāwī tööd, *Banū Isrā'īl fī al-Qur' ān wa al-sunna* (Banū Isrā'īl Koraanis ja sunnas), Dār al-shurūq, 1420/2000, lk 264–330, mis suhtumiselt ei erine islamiäärmuslaste käsitlusest, vt nt Abū Yahyā al-Lībī, *Quraydha wa amrīkā: murta'a ghadr wa munb'a sharr* (Qurayza ja Ameerika: Reetlikkuse taimelava ja kurjuse allikas), Markaz al-fadjr li-i'lām, 1431/2010.

[61]Banū al-Nadhīr oli teine suur Mediina juudihõim, mis Muhamedi poolt 625. aastal Mediinast välja aeti ja kelle varad muslimid omastasid.

[62]Khaybar oli Mediinast u 250 km põhja pool asuv rikas juutide kindlustatud asula, mida muslimid ründasid 628. aastal ja mis pärast paarinädalast piiramist alistus tingimusel, et juudid jäävad sinna ela-

õnnistus ja rahulolu), siis nii on hea, kui ta aga jätab need nii, nagu jättis Allahi Saadik (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu), välja arvatud Khaybari, siis [ka] nii on hea.

Sest jättis ju [kaliif] ‘Umar — olgu temaga Allahi rahulolu! — al-Sawādi[63] [sõjasaagina jagamata], ning al-Shāmi [64] ja Egiptuses asuvad maad ta ju vallutas jõuga,[65] ning toimus rahulepingute

---

ma, kuid poole peamiselt maaharimisest saadavast sissetulekust annavad edaspidi ära muslimitele; ent pärast Muhamedi surma aeti juudid sealt kaliif ‘Umari ajal välja. Khaybari vallutamisega omandatud sissetulekust pool läks Muhamedi valdusse *faī’* ehk riiklikku omandisse kuuluva sõjasaagina, teine pool jagati sõjakäigust osavõtvate muslimite vahel — seega oli see pretsedenti loov juhtum: kogu uskmatutelt vallutatud maa ei läinud mitte riikliku sõjasaagi hulka, vaid jagati ka võitlejate vahel. Teiste juudihõimude alistamisel said sõjakäigust osavõtjad vaid neile kuuluva neli viiendikku, maad ja hooned aga läksid tekkivale islamiriigile. Khaybari vallutamine oli pretsedenti loov ka sealse tapetud juudipealiku naise kosimise tõttu Muhamedi poolt, kuigi see naine kuulus “sõjasaagina” kellegi teise muslimi valdusse (kes naise vangistas), ent kes nähes Muhamedi soovi selle naise järele, juuditari kohe prohvetile loovutas. Sellest pretsedendist kujunes islamiriigi juhil/väepealikul eriõigus sõjasaagist endale midagi meelepärast välja valida. Khaybari vallutamisest kujuneb võiduka islami üks põhisümboleid Badri lahingu ja Banū Qurayzah’ alistamise loo kõrval, mida põhjalikult kajastavad islami ajalooallikad (Ibn Hišām jt, *op. cit.*, lk 756–776; al-Tabarī, *op. cit.*, lk 1575–1591), seda kirjeldavad kümned *hādith*’id sunnas ning selle vallutamise asjaolud omandavad tähtsa koha pretsedendina islami õiguses ning ka tänapäeval on selle vallutamisega seonduv islami teoloogilises ja poliitilises kirjanduses sage teema.

[63]*Al-Sawād* — tänapäevase Iraagi lõunaosa keskaegne nimetus; muslimid vallutasid selle Sassaniididelt 630. aastate keskel.

[64]*Al-Shām* — ajalooline piirkond, mis tänapäeval hõlmab Süüriat, Liibanoni, Iisraeli, Palestiinat, Türgile kuuluvat Hattay piirkonda ja osa Jordaaniast, ehk siis Suur-Süüria.

[65]*Iftatahā ‘anwa* ‘vallutas jõuga’. *Al-Shām*’i alade vastu hakkas prohvet Muhamed sõjakäike saatma juba oma elu viimastel aastatel; valdavalt vallutasid araablased selle lahingutegevuse käigus Bütsantsilt 633–640, Egiptuse 640. aastate alguses; siin peetakse terminiga “vallutas jõuga” silmas seda, et nende alade allutamine toimus relvastatud võitlusega lahinguväljal või nende linnu piirates sõjategevuse käigus ja

sõlmimine nendel [aladel] vaid kindlustatud kohtade rahvaga,[66] mis aga maid puutub, siis need saadi ja võeti oma võimusesse jõuga — kuid jättis ‘Umar need [maad] toonaste muslimite ühiskasutusse,[67] ning neile [muslimitele], kes hiljem tulevad, ning nägi selles [teguviisis] hüvet. Samamoodi, lähtudes oma valikus hoolitsusest muslimite ja religiooni eest, käitub imaam oma arvamusele tuginedes.

---

neid vallutades, mitte aga näiteks sõjaväega kohale ilmudes ja vastasega ilma lahingusse astumata neid rahulepingut sõlmima mõjutades.

[66]Islami ajalooallikate järgi purustasid araablased/muslimid Bütsantsi väed mitmes suures välilahingus 630. aastatel, kuid olid jõuetud piiramisega vallutama kindlusi ja linnu, mille elanikkond, nähes Bütsantsi vägede lüüasaamist ning saades aru, et abi neile saabumas pole, sõlmisid vallutajatega rahulepingud, mille järgi nad küll maksustati, kuid valdavalt jäid linnas asuvad hooned ja valdused edasi nende käsutusse; pärast, islami võimu kindlustudes ja vallutatud alade elanike aina suurema islamisse pöördumisega, tugevnes vallutatud linnades üha enam ka muslimite võim ja hakati piirama rahulepinguga alistunute õigusi ning nende valdusi ja kinnisvara üle võtma. Damaskuse, Jeruusalemma, Aleksandria jt alistunud linnade alistumislepingute tekstid said islami õiguses pretsedentideks suhtluses islamiriigile alistunud *dhimmi*’dega (vt märkust 68) ja selliseid lepingutekste on mitmeid väidetavalt säilinud, kuid tänapäeva teadus arvab pigem, et sellised islami allikates ära toodud alistumislepingud on hilisemate sajandite looming ja neis ei kajastu 630.–640. aastate olud, sest eri aegade islamiallikates tuuakse erineva sisuga lepingutekste samade sündmuste kohta, mida kõiki hiljem samastati “‘Umari lepinguga”, mille väidetavalt need alad kaliif ‘Umariga olevat sõlminud. Muslimitele alistumise asjaolusid ja selle “‘Umari lepingu” kohta suuresti seniajani käibivaid seisukohti vt: Arthur Stanley Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects: A Critical Study of the Covenant of ‘Umar*. Frank Cass, 1930. Ülevaadet tänapäevastest erinevatest arvamustest ja peamistest uurimustest vt: Mark Cohen, What was the pact of Umar? A literary-historical study. — *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Vol. 23 (1999), lk 100–157.

[67]S.t riigimaadeks *al-faī*’.

[KELLEL LASUB *AL-DŽIZYAH*' KOHUSTUS, SELLE MÄÄR JA SELLEGA KAASNEV]

Lausus Abū Yūsuf: *Džizyah* on kohustuslik kogu *dhimmi*'de rahva[68] suhtes, kes on al-Sawādis või mujal, näiteks Hira[69] rahva

[68]*Ahl al-dhimmah — dhimmi*'d, islamile alluvad teiseusulised; *dhimmi*-süsteemi olemusest on kõige enam tänapäeval kirjutanud Batt Ye'or oma töödes, vt *The Decline of Eastern Christianity under Islam: From Jihad to Dhimmitude: Seventh—Twentieth Century*, Madison, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 1996, *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide*, Fairleigh Dickinson University Press, 2001, ja *The Dhimmi: Jews and Christians Under Islam*, Fairleigh Dickinson University Press, 1985. Äramärkimist väärib ka artiklikogumik *The Legacy of Jihad: Islamic Holy War and the Fate of Non-Muslims*, toim. A. G. Bostom, Prometheus Books, 2005. *Dhimmi*-temaatika on tänapäeval tundlik ja "islamit solvav" teema, see on seotud islamimaailmas tänapäeval aina suurema teiseusksete tagakiusamisega, seega paljud väärikad kirjastused käsitlevad seda teemat praegu väga ettevaatlikult, vt nt üks viimaseid, sisult islami-apologeetiline: Anver M. Emon, *Religious Pluralism and Islamic Law: Dhimmis and Others in the Empire of Law*, Oxford University Press, 2012; ka EI käsitlus on tuntavalt sõnu valiv ja negatiivseid nüansse vältiv: EI, vol. II, 227–231 (*dhimma*, Claude Cahen).

[69]Iraagi lõunaosas Eufrati ääres asuv al-Hīrah' (Hira) linn oli araablaste Lahmiidide riigi pealinn, islamieelsete araablaste üks peamisi kultuurikeskusi ja nestoriaanluse tugipunkt, mis 633 vallutati araablaste poolt ja järgnevatel sajanditel hääbus; see, et autor siin nimelt Hirat välja toob, näitab, et varasem pärimus Hirast kui suurest kristlike araablaste linnast oli veel käibel ja sobis 8. sajandi lõpu õigusalastesse töödesse pretsedendina.

suhtes ning kõikide teiste maade juutide,[70] kristlaste,[71] zoroastristide,[72] saabalaste,[73] samaarialaste suhtes,[74] aga kindlasti mitte

---

[70]*Al-yahūd* — muslimite termin juutide kohta; kuigi islami alustekstide suurimaks vaenlaseks ja pahelisuse sümboliks on just juudid, ei kujunenudki pärast muslimite suuri vallutusi islamis suhtumine nendesse nii halvaks, nagu oleks võinud arvata 620. aastate Mediina sündmuste põhjal, mil prohvet Muhamed juudid kas hukkas või Araabiast välja ajas. Selline järgnev juutide olukorra stabiliseerumine muslimite ülemvõimu all oli tingitud asjaolust, et juutidel ei kujunenud toona oma riiki, nende kogukonnad allusid kuulekalt muslimitele ning muslimid ei näinud juutides poliitilist ohtu, seega lubati neil oma religiooni praktiseerida juhul, kui nad on tagasihoidlikud ja austavad muslimite ülemvõimu ning maksavad korralikult *al-džizyah*'t: sellisel juhul olid nad riiklikult kaitstud, kuigi teise sordi kodanikud. Islami riigiteoorias käivad islamiriigile alluvad juudid seega *dhimmi*'de alla, teoloogilises plaanis on nad monoteistliku sõnumiga uskmatud (*ahl al-kitāb*), kes küll usuvad sama jumalat keda muslimidki, ent ei tunnista prohvet Muhamedi, ning islamiõpetlaste arvates on juutide religioonikäsitlus omaenda usumeeste, rabide poolt rikutud. Sissejuhatavalt juutidest islamiga seoses vt EI, XI, 239–242; QE, III, 21–34. Põhjalikumalt islamile omasest juudivastasusest vt Camilla Adang, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible: From Ibn Rabban to Ibn Hazm*. Leiden: E. J. Brill, 1996; Bernard Lewis, *The Jews of Islam*. Princeton: Princeton University Press, 1984; eriti aga Jacques Waardenburg, *Muslim Perceptions of Other Religions: A Historical Survey*. Oxford: Oxford University Press, 1999, lk 143–180.

[71]*Al-nasārā* (ains. *al-nasrānī*) — kristlased; vastupidi juutidele — kuigi islami alustekstid mõnevõrra vähem siunavad kristlasi ega olnud Muhamedil ka nendega nii veriseid kokkupõrkeid kui juutidega — tingis sõjaliselt võimsa ja kultuuriliselt sajandeid islamist ees oleva Bütsantsi naabrus keskaegses islamis palju kristlusevastaseid kirjutisi mitmes žanris, kus neid süüdistati nagu juutegi algse monoteismi rikkumises ja pidevas muslimite äraeksitamises õigest religioonist — islamist; kuid islamiriigile allumise korral tunnistati kristlasi *al-džizyah*'t maksvate *dhimmi*'dena ja *ahl al-kitāb*'i hulka kuuluvaks. Kristluse ja islami suhetest on kirjutatud väga palju ja väga erinevalt. Sissejuhatuseks vt EI, VII, 970–973; QE, U, 307–316; Waardenburg, *op. cit.*, lk 105–121.

[72]*Al-madjūs* — zoroastriste märkiv termin islamis; muslimid purustasid zoroastristliku Sassaniidide impeeriumi täielikult 640.–650. aastatel ning pärast lühikest taastärkamist 10. sajandil zoroastrism hääbus

peaaegu täielikult; nagu Abū Yūsufi tekstist allpool selgub, kuulusid islamiriigi käsitluses zoroastristid ka *ahl al-kitāb*'i hulka, aga neid peeti juutidest ja kristlastest vähem monoteistideks ja nendega suhtlemises oli muslimitel rohkem piiranguid, kuid tulenevalt zoroastrismi täielikust lüüasaamisest ja igasuguste poliitiliste ambitsioonide minetamisest ei kujunenud keskaegses islamis selle vastu nii selgelt väljendatud vaenu kui juutide või kristlaste suhtes. Sissejuhatavalt zoroastristidest islamis vt EI, V, 1110–1121; Waardenburg, *op. cit.*, lk 202–212.

[73]*Al-sābi'ūn* — Koraanis kolm korda esinev "saabalased" (2.62, 5.69 ja 22.17), kelle kohta ei keskaegne ega tänapäevane teadus midagi täpselt öelda ei oska; nimetatud koraanikohtadest selgub, et tegu oli *ahl al-kitāb*'i hulka kuuluva rahvaga; võimalik, et nendeks oli üks või mitu kogukonda, mis järgisid erinevaid judeo-kristlikke traditsioone, aga võimalik ka, et nendeks olid kreeka-rooma hellenistlikud kogukonnad; on pakutud ka manilasi ja kõikvõimalikke teisi kogukondi (EI, VIII, 675–678; QE, V, 511–513). Abū Yūsufi tekstis midagi nende kohta konkreetselt ei selgu, kuid nagu ka teised islamiõpetlased, liigitab ta nad *dhimmi*-süsteemi ja *ahl al-kitāb*'i alla.

[74]*Al-sāmirah*, (tänapäevaselt *al-sāmarīūn*), samaarialased, iidne judaismisarnane, antiigis väga arvukas, nüüdseks vaid paarisajaliikmeline religioon, millele ka Koraanist viiteid leiab (20.85–95), ning võimalik, et nemad nägid vallutajaid araablasi Bütsantsi võimu alt vabastajaina (QE, 5, 525); keskaegses islamis tunti neid hästi, peeti *ahl al-kitāb*'i hulka kuuluvaks ja riigiõiguslikult *al-džizyah*'t maksva *dhimmi*-süsteemi osaks.

Banū Taghlibi kristlaste[75] ega Nadjrāni[76] rahva suhtes.

Al-džizyah't nõutakse sisse meestelt, mitte naistelt ega lastelt: jõukatelt nelikümmend kaheksa dirhamit, keskmikelt kakskümmend neli, puudusekannatajailt — oma kätega maa harijatelt — kaksteist dirhamit. Seda võetakse nendelt igal aastal, ning kui nad tulevad ja seda pakuvad, võetakse neilt seda vastu ka kariloomade, vallasvara[77] vms kujul — ning võetakse need [asjad] vastavalt nende hinnale.[78] Ent ei võeta nendelt *al-džizyah*' maksu lõpnud

---

[75]*Nasārā Banī Taghlib* 'Banū Taghlibi kristlased', Banū Taghlib oli suur araablaste hõim Araabia poolsaare idaosas ja Mesopotaamia aladel, mis valdavalt oli islami eel vastu võtnud kristluse; nad võitlesid muslimitest araablaste vastu 630. aastatel, islamiriigi laienedes säilitasid esialgu kristluse, kuid alates 8. sajandist pöördusid pikapeale poliitilistel põhjustel islamisse. Arvatavasti on põhjuseks, miks Abū Yūsuf siin rõhutab, et Banū Taghlib ei tasunud *džizyah*'t, hõimu kokkulepe muslimitega 630. aastatel, et nad säilitavad oma religiooni, kuid nendelt võetav maks ei kanna nimetust *al-džizyah*, mida peeti alandavaks, vaid nad maksavad samas mahus, mida tulnuks maksta *al-džizyah*' puhul, muslimitelt võetava koormise *sadaqah*' nime all ning hilisemates muslimite sõdades võitlesid nad hoolimata oma kristlikust religioonist kõrvuti nii suuri vallutusi korraldavate muslimitega kui ka nende omavahelistes sõdades (EI, X, 91 jj).

[76]*Ahl al-nadjrān*; Mekast lõuna poole jääv, praeguse Saudi Araabia ja Jeemeni piiril asuv iidne Nadjrāni linn oli kristluse keskus Araabia poolsaarel; islami allikad räägivad Nadjrāni kristlaste delegatsiooni saabumisest prohvet Muhamedi juurde 630. aastal sõlmimaks *dhimmi*-lepingut (põhjalik kirjeldus sõlmitud lepingust ja järgnevast Nadjrāni rahva saatusest vt al-Balādhurī, *op. cit.*, lk 98–105); kuid täites Muhamedi surmaeelset soovi, et Araabia poolsaarel ei tohi olla ühtegi teist religiooni peale islami, küüditas teine kaliif 'Umar Nadjrāni kristlased oma valitsemisajal Iraaki; siiski vähesel määral jäi kristlasi Nadjrāni veel kuni 10. sajandini. Siinkohal jääb arusaamatuks, mida täpselt Abū Yūsuf peab silmas väitega, et Nadjrāni rahvalt ei võeta *džizyah*'t — arvatavasti seda, et kirjutamise ajaks valdavalt islamiseerunud Nadjrāni elanikele ei kehti mitte Muhamedi-aegne *dhimmi*-leping, vaid muslimite kohta käivad maksupõhimõtted.

[77]*Al-mat'a* — asjad, tööriistad, vallasvara.

[78]*Wa yu'akhizu minhum bi al-qaymah* — s.t arvestatakse neid asju vastu võttes nende turuhinda, mis läheb maha dirhamites arvestatavast *džizyah*' maksust.

looma lihana[79] ega sealihana[80] ega veinina[81] — sest keelas ju ära ‘Umar bin al-Khattāb — olgu temaga Allahi rahulolu! — võtta neilt seda nende *al-džizyah*’ maksuna ning ta ju ütles: “Sundige nende asjade valdajaid, et nad need [nimetatud keelatud asjad] maha müüks ning võtke neilt nende hind.” Seega, kui nii on parem *al-džizyah*’ rahvale, siis niimoodi võib.

Nagu meile on teada, võttis ‘Alī bin Abī Tālib — ülendagu Allah tema palet — neilt *al-džizyah*’na kotiriide nõelu ning arvestas seda nende pearahamaksuna.

Ei võeta *al-džizyah*’t vaeselt ega sellelt, kellele almusi antakse, ka mitte pimedalt ega sellelt, kel ametit või tööd pole, samuti mitte krooniliselt haigelt, kellele almusi antakse, ega mitte invaliidilt. Aga invaliid ja vigane, kui neil kahel on küllus, siis võetakse neilt, nagu ka pimedalt. Samamoodi on ka kloostrites olevate munkadega: kui nendel on küllus, võetakse neilt, kui aga nemad

---

[79]*Maytah* — siin peetakse silmas loomade liha, kes kas pole tapetud islamliku veristamise *halāl*-tingimusi silmas pidades, või laiemalt võttes, igasugust lõpnud looma liha, mille tarbimine on islamis keelatud, vt QE, I, 291 jj.

[80]*Al-khinzīr* ‘sealiha’, või ka üldises tähenduses ‘siga’. Islamis pole rangelt keelatud mitte ainult sealiha söömine, vaid ka enamiku seanahast toodete kasutamine ja üldse sigade läheduses viibimine; *dhimmi*’d võivad islami õiguse järgi tarbida sealiha, kuid karmilt on keelatud selle müük muslimitele; juba Koraanis on siga ja ahv kaks pahelisuse ning kristlaste ja juutide sünonüümi (5.60) ning keskaegne väljapaistev proosavirtuoos, teiseusuliste-vastaste tekstide autor ja Abbassiidide kaliifide õukondlane al-Djāhiz (776–869) paneb aluse sigade “teaduslikule” kritiseerimisele oma loomade entsüklopeedias *Kitāb al-hayawān*, õigustamaks nende suhtes käibivaid keelde, mida tänapäeva tõsiusksed muslimid järgivad ja usinalt edasi arendavad. Vt ka EI, V, 8 jj; QE, II, 219–223.

[81]*Khamr* ‘vein’ — tulenevalt veini ärakeelamisest Koraanis (5.90) on islami seaduses analoogia põhimõtte (*qiyās*) järgi muslimitel keelatud tarbida ükskõik mida, mis sisaldab alkoholi; *dhimmi*’dele on islami õiguse järgi vein ja muu alkohol lubatud eeldusel, et nad muslimeid sellega ei ahvatle ja seda siivsalt omakeskis tarbivad. Reaalses elus selliste keeldude vastu patustamine oli islamimaailma keskajal kui ka tänapäeval tavaline — teada on arvukalt kirjeldusi muslimite alkoholitarbimisest, samas aga pole andmeid, et sealihakeeldu rikutud oleks.

on vaesed ja neile küllust omav rahvas almusi annab, ei võeta nendelt. Samamoodi ka erakliku rahvaga,[82] kui nendel on vara ja küllust, kui nad on selle, mis neil on, üle andnud neile, kes kulutavad seda [vara] kloostrite tarbeks ja seal elavate munkade ja muu rahva heaks — siis võetakse nendelt *al-džizyah*'t, võttes seda kloostriülemate käest. Kui aga kloostriülem eitab, et tema kätte enam midagi jäänud oleks sellest ning kinnitab seda vandega jumala ees, vandudes nii, nagu tema kaasusklikud vannuvad, et pole tema käes mitte midagi enam sellest, siis jäetakse ta [rahule] ega võeta temalt mitte midagi.

[KUI *DHIMMI* VÕTAB VASTU ISLAMI]

Ei võeta muslimilt *al-džizyah*'t, välja arvatud juhul, kui ta võttis islami vastu pärast aasta täissaamist.[83] Kui ta võttis islami vastu pärast selle täissaamist — siis kuulub *al-džizyah* temalt sissenõudmisele, sest sellest on saanud juba üldine muslimite *kharādž*, mida temalt võetakse.[84] Kui ta aga astus islamisse päev või paar või kuu või paar enne aasta täissaamist või veidi rohkem või veidi vähem, ei võeta mitte midagi *al-džizyah*'st — sest võttis ta ju islami vastu enne aasta täissaamist.

Kui lasub temal [*dhimmi*'l] *al-džizyah*' kohustus, ent ta sureb enne, kui temalt võetakse [*al-džizyah*], või võetakse sellest osa ja osa jääb [kohustuseks tulevikus], siis ei võeta seda [täitmata jäänud kohustust] tema pärijatelt ega võeta sellest, mis temalt maha jäi, sest see pole tema võlg; niisamuti, kui ta võttis vastu islami, kuid temal lasus mingi [osa] *al-džizyah*'-kohustusest, ei nõuta seda temalt sisse [pärast tema surma].

Ega võeta *al-džizyah*'t kõrgesse ikka jõudnult, kes ei suuda enam töötada ega [siis, kui tal] ei ole mitte midagi; ja niisamuti

---

[82]*Ahl al-sawāmi'*, otsetõlkes "mungakongide rahvas", kuid siin peetakse silmas pigem eremiite.

[83]S.t kui ta astus islamisse enne, kui algas maksuaasta arvestamine, siis ei võeta temalt maksu.

[84]Siin peetakse silmas, et tema kohustus on juba maksuregistrisse nimega *kharādž* ära märgitud ja see kuulub sissenõudmisele.

ei võeta nõrgamõistuslikult mitte midagi. Ega ole *dhimmi*-rahva kariloomadest kaamelitel, lehmadel ja lammastel *zakāh*' [kohustust] — nii nagu ka ei meestel ega naistel [nende omanikest].[85]

[Järgneb näide, et osa islami õpetlasi arvab ikkagi, et *zakāt*'i arvestatakse ka *dhimmi*'de kariloomadelt, kuid autor pole sellega nõus.]

Ei peksta mitte kedagi *dhimmi*-rahva hulgast, sundimaks neid *al-džizyah*'t maksma, ka ei panda neid päikese kätte ega [tehta] midagi sellesarnast ja ei tohi nende kehadega teha midagi sellist, mis on taunitav,[86] vaid nendega tuleb leebelt ümber käia. Aga neid võib vangistada seniks, kuni nad täidavad oma kohustuse, ega lasta neid enne vangist välja, kui nad täiel määral on täitnud *al-džizyah*'-kohustuse. Ega ole lubatud [maksu]ametnikul[87] vabastada kedagi kristlastest, juutidest, zoroastristidest, sabealastest või samaarialastest *al-džizyah*' maksmisest ega tohi ta soosida mitte kellegi nende poolt millegi [andmata] jätmist, ega tohi ta vabastada ühte [maksust] ja võtta seda vaid teiselt — see pole lubatud, sest on ju nende [*dhimmi*'de] veri ja vara kaitstud selle *al-džizyah*' maksmisega ning *al-džizyah* on [sama, mis muslimite poolt] rahaga [makstav] *al-kharādž*.

[Edasi selgitatakse, et samasugused maksustamise põhimõtted kehtivad linnades elavate *dhimmi*'de kohta, ning selgitatakse kogutud raha hoidmise ja kasutamise põhimõtteid, peatüki lõpus tuuakse arvukalt selliseid põhimõtteid kinnitavaid *hadith*'e.]

[*DHIMMI*'DE RIIETEST JA NENDE VÄLJANÄGEMISEST]

Lausus Abū Yūsuf: Ning koos sellega [s.t maksukogumise protseduuriga] on vajalik kinnitada pitsatid nende kaeladele[88] neil lasuva *al-džizyah*' kogumise ajal, kuni lõpeb nende [maksukohustuse]

---

[85] S.t kariloomi ei maksustata eraldi, nii nagu maksustatakse näiteks maavaldusi või kinnisvara.

[86] Autori selline hurjutus näitab, et ilmselt oli see levinud teguviis.

[87] Siin laia tähendusega *al-wālī* 'maksuametnik', kuid võib tähendada ka prefekti, politseiülemat jne.

[88] *Takhattama riqābihum* 'nende kaelale pitsatit kinnitama', kaelale midagi kinni panema. Nagu allpool nähtub, on see midagi, mille saab kaelast ära võtta — seega mingit laadi võru.

läbivaatamine, seejärel murtakse lahti need pitsatid, nagu käitus nendega ‘Uthmān bin Hunayf,[89] kui [*dhimmi*’d] palusid murda lahti [pitsatid].

Ning peab olema nii, et mitte ainsamatki neist ei lubataks sarnaneda muslimitega ei oma riietuses, ei oma veolooma [väljanägemises] ega välises olekus, ning nendelt tuleb nõuda, et nad oma keskkoha ümber seoksid *al-zunnār*’i[90] — see on nagu jämedast riidest nöör — mille igaüks nendest oma keskkoha ümber sõlmib; ning [tuleb nõuda] et nende peakatted oleksid tepitud,[91] et nad oma sadula kääru koha teeksid puust granaatõuna sarnaseks ja et nad oma sandaale seoksid topeltpaeltega — ega üldse käituks nagu muslimid; ning nende naistele tuleb keelata ratsutamine nahksadulatel.[92]

---

[89] ‘Uthmān bin Hunayf bin al-Ansārī (elas 7. sajandi esimesel poolel), prohvet Muhamedi jünger, kes osales esimeste kaliifide ajal suurtes vallutustes ja korraldas vallutatud Iraagi alade haldust ning sai autoriteediks hilisematele allikatele maksustamise küsimustes.

[90] Tekstis *al-zūnārāt* (ains. *al-zunārah*), kuid rohkem kasutati terminit *zunnār*, mis märkis nii tehnilise terminina institutsiooni kui ka üksikut *dhimmi*’de kantavat riideeset, mis eristas neid muslimitest; üldjuhul oli *zunnār* muslimite kantavatest vöödest laiem vöö; teiseks levinud terminiks oli *ghiyār* — eredavärviline (kollane, punane jms) *dhimmi*’de kantav riideese või eristav märk õlal; vahel peetakse *zunnār*’i kristlaste ja *ghiyār*’i juutide märgistuseks; sellise *dhimmi*’de erimärgistamise toimimise üle pidi ametnik (*muhtasib*), kes valvas avaliku kauplemise ja läbikäimise siivsuse ja korralikkuse üle, täpselt hoolt kandma ning seda peeti nn ‘Umari pakti toimimise üheks tunnuseks (vt EI, XI, 1075 jj; II, 571 jj; põhjalikumalt sellest vt Bat Ye’or, *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide*, *op. cit.*, lk 91–96, ja põhjalikumalt sellest kui ühest peamisest *dhimmi*’sid avalikult alandavast sümbolist: Milka Levy-Rubin, *Non-Muslims in the Early Islamic Empire: From Surrender to Coexistence*, Cambridge University Press, 2011.

[91] *Madrabah* — mitmekihiline, eri riidest müts.

[92] *Al-rahā’il* (ains. *rihālah*) — sõjaratsu sadulad, kuid võib tähendada ka sõjaratsut või ka ratsakaamelit, vt Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, 8 vols. London & Edinburgh: Williams and Norgate, 1863–1893; III, 1053 jj; EI, VIII, 397; seega siin pole päris täpselt selge, millel uskmatute naised ratsutada ei tohi.

Ning keelatud on neil linnas sünagoogi- ja kirikuehitiste uuendamine, välja arvatud need, mis määrati kindlaks rahulepinguga kaasnevas *dhimmi*-lepingus: neil on vaid [*dhimmi*-lepingus] nimetatud sünagoogid ja kirikud ning sellised [pühakojad] jäävad neile ega lammutata neid, sama kehtib ka tulepühakodade[93] kohta.

Nad võivad elada muslimite linnades ning müüa ja osta muslimite turgudel, kuid nad ei tohi müütada [muslimitele] veini ega sealiha ega avalikult näidata riste linnades, ning olgu nende peakatted kõrged, tepitud. Ning käsi oma teenistujaid, et nad nõuaksid *dhimmi*'delt sellisel viisil käitumist. Samal moel nõudis 'Umar bin al-Khattāb — olgu temaga Allahi rahulolu! — oma teenistujatelt, et nood nõuaksid *dhimmi*'delt sellist käitumist, öeldes: "Et saaks välimuse järgi neid eristada muslimitest!"

Lausus Abū Yūsuf: Jutustas mulle 'Abd al-Rahman bin Thābit bin Thawbān oma isa kaudu, et 'Umar bin 'Abd al-Azīz kirjutas ühele oma teenistujatest:

> Ning seega:[94] ega näidata avalikult ühtegi risti nii, et seda ei purustataks ega eemaldataks;[95] ja ei ratsuta ükski juut ega kristlane ratsasadulal[96] — las ta ratsutab koormaloomasadulal,[97] ega ratsuta mitte ükski naine *dhimmi*'de naistest nahksadulal — las ta ratsu-

---

[93] *Buyūt al-nīrān*, otsetõlkes "tulede majad/hooned" — zoroastristide pühakojad, kus nende tavade kohaselt pidi pidevalt põlema elus tuli.

[94] *Ammā ba'du*, sellise lausungiga algavad islami keskaegsed ja ka tänapäevased määrused (ains. *fatwā*) ja ka lihtsalt sõnavõtud mingi argumentatsiooni keskse osa juurde jõudes, kuid vahel kasutatakse seda ka juriidilistes tekstides.

[95] S.t *dhimmi*'del on keelatud oma ususümboolikat eksponeerida ning igasugusele sellisele toimingule peab kohe järgnema islamivõimude reaktsioon, ristide puhul seega nende purustamine ja eemaldamine avalikest kohtadest.

[96] *Sardj* märgib sõjaratsu sadulat koos ratsu külge kinnituva alusega ja millel on eesmine ja tagumine sadulakäär (EI, IX, 51).

[97] *Ikāf*, võiks ka tõlkida "koormakott" või ka "eeslisadul", sest tegu pole mitte sadula (ülal esinenud *sardj* või *rahīl*), vaid padjataolise kotiga, mis kaltsu, õlgi või midagi sellesarnast täis on topitud ja sadulana kasutusel.

tab koormaloomasadulal oma veolooma seljas! Anna selles osas kõige karmimad korraldused ning keelita neid, kes on sinu ümber. Ka ei tohi kristlased kanda siidist halatti, siidist üleriiet ega siidpeakatet — on ju mulle mainitud, et paljud nendest kristlastest, kes sind ümbritsevad,[98] on jälle hakanud kandma turbaneid[99] ning on jätnud *zunnār*'id [kinnitamata] oma keskkoha ümber, hakanud rohkelt juukseid kasvatama ning jätnud nad lõikamata.[100] Vannun oma elu nimel! Kui nii käitutakse sind ümbritsevate hulgas — toimub see sinu nõrkuse, saamatuse ja leebuse tõttu. Ning kui nad juba nii käituma on hakanud, teevad nad seda teadmisest sinu [nõrga] olemuse kohta. Seega pane tähele kõike seda, mille mina olen ära keelanud, ning hoia tagasi sellest neid, kes nii käituvad. Rahu olgu sinuga!

Lausus Abū Yūsuf: Jutustas mulle 'Ubayd Allāh Nāfi'a viidates Aslamale, 'Umari — olgu temaga Allahi rahulolu! — *mawlah*'le, öeldes, et kirjutas ['Umar] oma teenistujatele, et nood kinnitaksid pitsatid *dhimmi*'de kaeladele.

Lausus [jutustaja]: Ning rääkis mulle Kāmil bin al-'Alā', viidates Habīb bin Abī Thābitile, et 'Umar bin al-Khattāb — olgu temaga Allahi rahulolu! — saatis 'Uthmān bin Hunayfi al-Sawādi piirkonna [viljakust] määrama, kes maksustas iga *djarīb*'i[101] maast — haritavast või söötis — [ühe] dirhami ja [ühe]

---

[98]Islami vallutuste järgselt, ja seda kuni 9.–10. sajandini, mõnel pool kuni 13.–14. sajandini (nt Egiptuses), toimis islamiriigi haldus ja bürokraatia suuresti tänu vallutuseelsele halduspraktikale ja kristlastest ametnikele, mis tõsimeelsetele muslimitele ja islamiõpetlastele suurt pahameelt valmistas, nii et nad kirjutasid arvukalt töid, mis ründasid selliseid pahelisi *dhimmi*'sid, keda aga ühed kaliifid ja valitsejad vallandavad, teised jälle riikluse toimimise huvidest lähtudes tööle tagasi võtavad. Autor on siin vägagi leebe *dhimmi*'de suhtes, kui võrrelda tema seisukohti hilisematel sajanditel, näiteks 12.–14. sajandil ja eriti Mamelukkide riigis islamiõpetlaste kirjutatud *dhimmi*'de-vastaste oopustega.

[99]Turbani kandmine oli muslimite privileeg ja eristas neid uskmatutest: EI, X, 608 jj.

[100]See on üks harv nn 'Umari lepingu tingimusi sätestav tekst, mis muude *dhimmi*'de käitumist määratlevate normide kõrval sätestab ka nende soengud, eristamaks neid muslimitest.

[101]Nii pindala- kui kaaluühik, mille väärtus oli väga erinev islamimaailma eri kohtades ja eri ajal — üks *djarīb* oli umbes 1000–2500m^2.

qafīz'iga[102] ning kinnitas pitsatid al-Sawādi uskmatute[103] [kaeladele]; ning ta kinnitas pitsatid viiesaja tuhandele uskmatule vastavalt [maksu]määradele: nelikümmend kaheksa [dirhamit], kakskümmend neli [dirhamit] ning kaksteist [dirhamit]. Ning kui ta oli lõpetanud nende maal [hindamisega], andis ta need [uskmatud] üle *dihqān*'idele[104] ja pitsatid murti lahti.

Lausus [jutustaja]: Rääkis mulle 'Ubayd Allāh Nāfi'a viidates Aslamale, 'Umari — olgu temaga Allahi rahulolu! — *mawla*'le, öeldes, et 'Umar bin al-Khattāb andis kirjaliku määruse uskmatute kohta: "Tapke need, kelle [näo] üle habemenoaga on tõmmatud,[105] ärge võtke [maksu] ei naistelt ega lastelt, ning võtke *džizyah*'t vaid neli dinaari või nelikümmend dirhamit[106]"; ning ['Umar] tegi [maksukohustuseks] igaühele kaks *mudd*'i[107] nisu ning käskis kinnitada pitsatid nende kaeladele.

Kogu Sawādi viljaka maa pindalaks mõõtis nimetatud isik al-Balādhurī järgi 36 miljonit *djarīb*'i, vt al-Balādhurī, *op. cit.*, lk 426.

[102] *Qafīz* — kaalu- ja mahuühik, mis võrdus väga ligikaudselt umbes 30 liitri või 240 kiloga.

[103] *'Ulūdj* (ains. *'ildj*) — täisealine uskmatu meesisik, vahel ka terminina "mittearaablasest mees".

[104] *Dihqān* (mitm. *dahāqīn*) — Sassaniidide väikearistokraatia, kes erinevalt Sassaniidide suurmaavaldajatest säilitasid oma valdused ka pärast araablaste vallutust ja olid peamiseks ametnikekaadriks kohalikus haldussüsteemis, kes vastutasid maksude laekumise eest; nad kadusid eraldi sotsiaalse rühmana u 11.–12. sajandil ja hiljem muutus see talupoega märkivaks terminiks (EI, II, 253 jj).

[105] S.t tappa tuleb need, kes on sellises eas, et juba ajavad habet — silmas peetakse sõjategevuse ajal kohatud või vangistatud uskmatuid.

[106] Dinaari-dirhami suhe varieerus alates 1 : 10 kuni hilisematel aegadel 1 : 40; islami alguses, kaliif 'Umari ajal, oli see suhe rohkem dirhami kasuks; määr "neli dinaari või nelikümmend dirhamit" on üks erinevatest traditsioonidest uskmatute pearaha suurustest: kohe allpool esineb teistsuguste suurustega määratlusi; teistes tekstides sõltub pearahamaks *al-džizyah* isiku varanduslikust seisundist alates 12 dirhamist kuni 48 dirhamini ning eeldatavasti kohaldas islami riigipraktika enne vallutust käibinud norme.

[107] *Mudd* (mitm. *amdād* või *madād*) on teravilja mahuühik, umbes 18,75 liitrit.

Lausus [jutustaja]: Ning rääkis meile al-'Amash viidates 'Umārah bin 'Umayrile või Muslim bin Sabīh Abī al-Dahī viidates Maruqile, et rääkis Mu'āz bin Djabal: "Käskis mind Prohvet — olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu —, saates mind Jeemenisse, et ma võtaks [*al-džizyah*'na] dinaari igalt täiskasvanult."

[ZOROASTRISTIDEST, PUUSLIKEKUMMARDAJATEST NING ISLAMIST LOOBUNUD RAHVAST]

Lausus Abū Yūsuf: Kogu uskmatute rahvalt[108] — zoroastristidelt, puuslikekummardajalt rahvalt,[109] tule ja kivide kummardajatelt,[110] sabealastelt ja samaarialastelt — kõigilt nendelt võetak-

---

[108]*Ahl al-shirk* — siin peetakse silmas kõiki mittemuslimeid, mitte üksnes polüteiste, sest nagu kohe loetelust selgub, hõlmab see ka zoroastriste, kes kuuluvad raamaturahva alla.

[109]*Ahl al-awthān* 'puuslikekummardajate rahvas', *awthān*'i (ains. *wathn*) paralleelterminiks oli *sanam* (mitm. *asnām*); islamieelsel ajal olid nendeks puuslikud, jumalakujud ja pühad kivid, kaljud, puud või erilised kohad, mida paganlikud araablased kummardasid, korraldades nende juurde palverännakuid ja ohverdades neile; üheks selliseks paganlikuks puuslikekummardamiskohaks oli islami allikate järgi islamieelne Meka pühamu Kaaba. Kõige põhjalikuma ülevaate sellistest islamieelsetest paganlikest riitustest ja arvukatest araablaste jumalatest annab 8. sajandi töö: Hishām Ibn Al-Kalbī, *Kitāb al-asnām* (2017 on ilmumas Helen Geršmani ja minu eestikeelne tõlge sellest Tartu Ülikooli kirjastuse sarjas "Islam kontekstis"). Seega peetakse siin terminiga "puuslikekummardajate rahvas" silmas paganaid, keda hilisem islami riigiõiguslik traditsioon hakkab nimetama *al-mushrikūn*.

[110]*'Abdah al-nīrān wa al-hidjārah* 'tule ja kivide kummardajatelt' — tulekummardajatena peetakse siin silmas zoroastriste, kuid selgusetuks jääb, keda täpselt määratletakse "kivide kummardajatena" — kõige enam sobivad selleks muidugi paganlikud araablased, kuid neid on enne juba eraldi mainitud, seega peetakse silmas ehk toonase kalifaadi ääremaade asukaid või toona vähetuntud rahvaid või usurühmi, näiteks budiste, kellest toona samahästi kui üldse midagi ei teatud, kuigi nende kogukonnad islamiriigile allusid ja näiteks Bāmiyāni budistid kummardasid ka suuri kivist välja raiutud budakujusid, mis õhati Talibani poolt 2001. a vastavalt šariaadi nõuetele.

se *al-džizyah*'t, välja arvatud mässavalt rahvalt[111] ja islami rahvalt ning araablastest puuslikekummardajatelt — sest nende kohta kehtib ju õiguslik põhimõte, et neile tehakse ettepanek islami vastuvõtmiseks, ja kui nad seda ei tee, siis tapetakse mehed nende hulgast ning naised ja lapsed orjastatakse.

Lausus [jutustaja]: Ega ole ebajumalakummardajatest rahvas, puuslikekummardajad, tulekummardajad ega zoroastristid võrdsed loomade veristamises ega abieluküsimuses selles, mis [kehtib] raamaturahva kohta, sest nii ju on edastatud Prohvetilt (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) sõnum selle kohta ning see [põhimõte] toimib ka islamis ega erineta sellest.[112]

[*AL-DŽIZYAH*' VÕTMINE ZOROASTRISTIDELT JA SELLE PÕHJUSED]

Lausus [jutustaja]: Jutustas meile Qays bin al-Rabī' al-Asadī — Qays bin Muslim al-Djudalī — al-Hasa bin Muhamed, öeldes: Sõlmis Allahi Saadik (olgu Temaga Allahi õnnistus ja rahulolu) Hadjari rahva[113] zoroastristidega rahulepingu tingimusel, et võetakse nendelt *al-džizyah*'t, kuid keelatud on abielu nende naistega ega sööda zoroastristide veristatut.

[Järgneb arvukalt selliseid põhimõtteid kinnitavaid *hadith*'e.]

---

[111]*Ahl al-riddah* — täpne otsetõlge oleks "islami vastu mässavalt rahvalt" või "*riddah*'-rahvalt", kuid siin ei peeta silmas mitte 632–634 islamivastasest mässust osavõtjaid, vaid üldises tähenduses keskvõimu vastu mässajaid.

[112]Lause sisuks on idee, et islamis kehtib põhimõte, mille järgi muslimid võivad küll kosida kristlaste ja juutide naisi ning tarbida nende poolt islamipäraselt veristatud loomade liha toiduks, kuid zoroastristide ja teiste ülalmainitute naimine või nende veristatud loomade toiduks tarbimine on muslimitel keelatud.

[113]*Ahl al-hadjar* — Hadjar oli Araabia poolsaare idaosas, Bahreini lähedal asuv oaasirühm, mis oli kultuuriliselt seotud Iraaniga; seal oli valitsevaks religiooniks või vähemalt laialt levinud zoroastrism; kuigi al-Balādhurī toob ära isegi Hadjari alistumislepingu (al-Balādhurī, *op. cit.*, lk 120–123), pole sellest piirkonnast islami esimestel sajanditel kuigi palju teada.

[KIRIKUTEST, SÜNAGOOGIDEST JA RISTIDEST]

Mida sa aga küsisid minult, oo Usklike Emiir, *dhimmi*'de rahva olukorra kohta ning [selle kohta,] kuidas jäeti neile sünagoogid ja kirikud linnades ja maapiirkondades, kui muslimid vallutasid maid ega purustatud [neid], ning kuidas jäeti [lubatuks] nende väljatulemised ristidega nende pidupäevade ajal?[114] Oli ju nii, et rahuleping kehtis muslimite ja *dhimmi*'de rahva vahel *al-džizyah*' maksmise korral ning [*dhimmi*'de] linnad vallutati tingimusel, et ei purustata nende sünagooge ega kirikuid ei linnade sees ega väljaspool neid, ning tingimusel, et kaitstud on nende veri, ning tingimusel, et taplevad [muslimid] nende vaenlastega neid eemale peletades — sellistel tingimustel kohustusid *dhimmi*'d neile *al-džizyah*'t maksma, niimoodi toimis rahuleping nende vahel ning koostati nende vahel leping just niimoodi sätestatuna: ei ehitata uusi sünagooge ega kirikuid. Ning vallutati kogu Süüria ja Hīrah,[115] välja arvatud väike osa, sellisel tingimusel. Just sel põhjusel jäeti alles sünagoogid ja kirikud ega purustatud neid.[116]

[KUIDAS KÄITUS ABŪ 'UBAYDAH SÜÜRIA VALLUTAMISE PUHUL]

Lausus Abū Yūsuf: jutustas mulle keegi õpetlastest, tuginedes Makhūl al-Shāmīle, et Abū 'Ubaydah bin Djarrāh[117] sõlmis nen-

---

[114]Silmas peetakse kristlike pühade ajal toimuvaid ristikäike.

[115]*Al-Shāmi* ja Iraagi vallutamisel araablaste esimese pealetungifaasi käigus pandi islami riigikäsitluses paika kõik peamised allutatud rahvaste põhimõtted, mis kandusid automaatselt edasi järgmisele vallutuslainele Iraanis, Põhja-Aafrikas ja mujal — nii kajastab seda islami ajalooline mälu.

[116]See kehtib lepinguga alistunute kohta; arvukad piirkonnad, mis kohe pealetungivatele araablastele ei kapituleerunud, kandsid suuri sõjakahjustusi, mille käigus kirikud, kloostrid ja sünagoogid maatasa tehti, vt Gideon Avni, *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach*. Oxford: Oxford University Press, 2014, lk 11–19, ja Bat Ye'or, *Islam and Dhimmitude*, *op. cit.*, lk 436, märkus 10.

[117]Abū 'Ubaydah bin Djarrāh (srn 639) oli prohvet Muhamedi üks jüngreid juba Meka päevilt, kes võttis osa tema peamistest lahingutest

dega [*dhimmi*'dega] Süürias rahu ning seadis neile kohustuseks Süüriasse sisenedes, et jäetakse neile alles nende kirikud ja sünagoogid, tingimusel, et nad ei ehita uusi sünagooge ega kirikuid ja et neil on kohustus juhatada teed eksinutele[118] ning ehitada sildu üle jõgede oma vahenditest[119] ning et nad kostitavad neid muslimeid, kes nende juurest läbi tulevad, kolme päeva jooksul;[120] ning tingimusel, et nemad ei sõima muslimit ega löö teda ega tõsta üles risti muslimitest rahva kogunemistel[121] ega lase välja sigu oma majadest muslimite õuedele; [tingimusel,] et nad süütavad [signaal]tuled Allahi teel sõdijatele[122] ega näita kätte [vaenlasele] muslimite nõrku kohti; [ning tingimusel,] et nad ei löö lokulaudu enne muslimite palvelekutsungit ega ka nende palvelekutsungi ajal ega too välja kirikulippe oma pidupäevadel ega kanna relvi oma pidupäevadel ega hoia neid oma kodus.

Kui nad aga midagi teevad sellest — neid karistatakse ning neilt võetakse [elu]. Sellistel tingimustel oli siis rahu, kuid nemad lausussid Abū 'Ubaydahle: "Anna meile üks päev aastas, kus me tuleme välja oma ristidega, aga ilma kirikulippudeta, sest see on meie suurim pidupäev." Ning ta tegi selle neile [lubatuks] ning tuli neile vastu, ja seega pidid nemad vältimatult täitma kõik sätestatud nõuded — ning ta alistas linnad sellistel tingimustel.

---

ning kelle kaliif 'Umar 634. aastal määras *al-Shāmi*'t vallutavate vägede etteotsa, kes islami allikate teateil suurtes lahingutes purustas Bütantsi väed ja vallutas sealsed peamised linnad; kõikides peamistes islamiallikates on temast põhjalikult infot, vt sissejuhatavalt EI, I, 158 jj.

[118]Eksinud muslimitele tee juhatamise all peetakse silmas pigem seda, et ollakse teejuhtideks muslimite väeosadele nende sõjakäikudel vaenlase, siinkohal Bütsantsi vastu.

[119]Silmas peetakse sõjakäikudel vajaliku logistilise abi andmist sillameistrite näol, mitte rahuaja sillaehitust, mis jäi juba islamivõimude hoolde.

[120]Eelkõige peetakse silmas siin muslimite väeosade või riigiametnike toitmist, mitte igasuguse rännumehe eest hoolitsemist.

[121]S.t ei näita avalikult kristlikke sümboleid.

[122]*Lil-ghazāh fī sabīl Allāh* 'Allahi teel sõdijatele', ka 'Allahi teel sõjakäigus osalejatele'; väljend "Allahi teel" midagi tegema märgib islami alustekstides (Koraan, sunna), nagu ka siin tekstis, alati uskmatutevastast džihaadi.

Ega määrata uskmatut muslimi üle ei [uskmatutest] araablastest või võõramaalastest[123] ega juhata nemad neile kätte muslimite nõrkusi — *dhimmi*'del on selles Allahiga leping ja kõige tugevamalt kinnitatud kokkulepe, mille Tema [Allah] sõlmis Prohvetiga kokkulepetest, kinnitustest või lepingutest. Kui nemad ei kuuletu —, siis pole neil *dhimmi*-lepingut ega kaitset, kui nemad aga sellest kinni peavad jumalakartlikult ja lepingut täidavad muslimitega, siis neil on kõik see, mis [kehtib] lepingu sõlminute suhtes, meie aga kaitseme neid. Ning kui kingib Allah meile võidu ning nemad juba on *dhimmi*-seisuses, siis kehtib nende suhtes Allahi leping kõige kindlamal moel, mis oli temal Prohvetiga sõlmitud ja kinnitatud[124] ning neil lasub samasugune kohustus, mida nemad ei saa rikkuda, sest kui neist jagu saadakse, siis on neil valikuvabadus selles, mis on lubatud *dhimmi*'de rahvale.[125] Ent neil pole lubatud minna vastuollu sellega, mida neil on kästud [alistumislepinguga].

Ning ma sätestasin[126] nende suhtes, et kes saab *dhimmi*'dest liiga vanaks ja nõrgaks, et tööd teha, või tabab teda mõni vigastus või häda, või oli ta [varem] rikas, kuid vaesus ning tema kaasusulised inimesed annavad talle almust, siis võetakse tema *al-džizyah*

---

[123]Juba toona, Harūn al-Rashīdi päevil, olid levinud muslimite kaebused, et nad peavad asju ajama riigiameteis ja ka kõikjal mujal nendest islami järgi teoreetiliselt madalamal, kuid tegelikkuses kõrgemal seisvate uskmatute kristlaste ja zoroastristidega kohalikus halduses.

[124]Peetakse silmas, et kui sõditakse mõne suurvõimuga, mille mingi piirkond on sõlminud muslimitega alistumislepingu, ning muslimid võidavad suurvõimu ja alistumislepingu sõlminud lähevad islamiriigi koosseisu, siis kehtib see varem sõlmitud leping täiel määral.

[125]S.t nad kas saavad maksualusteks *dhimmi*'deks või pöörduvad islamiusku.

[126]Kuna Abū Yūsuf oli toona üks väljapaistvamaid islamiõiguse asjatundjaid, ning seda ajal, kus mitmed küsimused veel polnud leidnud põhjalikku käsitlust või lõplikult sätestatud, esineb ta siin pretsedendi loojana, tuginedes oma arvamusele (*ra'y*), selline argumentatsioonimeetod oli toona veel lubatud, aga hiljem, kui ka kõik detailsemad õigusküsimused olid arvukate üksikjuhtumite aruteluga paika pandud, see meetodina keelustati; sellest meetodist vt EI, Suppl., 687–690.

ja ülalpidamine muslimite riigikassast[127] ning tema ülalpidamine on sama suur, nagu see on Dār al-Hidjrah's ja Dār al-Islāmis.[128] Kui abivajajad aga lahkuvad kusagile mujale Dār al-Hidjrah'st ja Dār al-Islāmist, siis ei lasu muslimitel [kohustuslikke] kulutusi nende ülalpidamiseks.

Kui mõni ori nende orjadest võtab vastu islami, siis seatakse ta [müügiks] üles [ühel] muslimite turgudest ning müüakse maha kõrgeima võimaliku hinnaga, mida saab tema eest, ega alandata

---

[127]S.t *al-džizyah*'t temalt reaalselt ei võeta; riigikassa *bayt al-māl* tekkis institutsioonina arvatavasti esimeste kaliifide ajal, selle loomine omistatakse kaliif 'Umarile keeldumisega jagada kogu sõjasaaki ja vallutatud maid muslimite vahel ja jätta osa sellest riigituludesse (vahel peetakse sellise institutsiooni tekkeks isegi prohvet Muhamedi aega); riigikassat ei saa islamiriigi juht vähemalt teoorias päris omatahtsi kasutada, sest on ära määratud konkreetsed kohustuste ja väljamaksete valdkonnad, ning aja jooksul kujunes ka selle toimimise protseduur koos vastavate ametkondadega. Riigikassa peamisteks sissetulekuallikateks olid juba ülal käsitletud erinevad maksud, nagu *kharādž*, *džizyah*, *khums*, *sadaqat*, *zakāt* ja *faī'*, lisaks riigiomandisse minev peremeheta ja apostaatikute vara ning teatavatel juhtudel ka isiku surres osa tema pärandusest, sõltuvalt elusate sugulaste ringist ja surija testamendist — islamis on pärandi kohta väga täpsed reeglid ning surija tahtest sõltub vähe. Riigikassa peamisteks kuluartikliteks olid esiteks armee ja ametnikud, teiseks sotsiaalhoolekanne; ülejääk kas kulutati ühiskondlikele ehitistele ja teedele või varundati tulevikuks. Riigikassa täpsest funktsioneerimisest ja selle mahtudest on teada alles Abbassiidide ajast, kus selle maht ehk sissetulek 8. sajandi teisel poolel oli u 400 miljonit dirhamit, 9. sajandi alguses (Harūn al-Rashīdi valitsemise ja käesoleva töö kirjutamise ajal) aga langes see 300 miljonile dirhamile. 10. sajandi alguseks aga suurte alade lahkulöömise järel ja riikluse nõrgenedes langes see juba 200 miljonini. Sissejuhatavalt islamiriigi riigikassa toimimisest vt EI, I, 1141–1147, *bayt al-māl*, ja Zafar Iqbal, Mervyn Lewis. *An Islamic Perspective on Governance*, Northampton, Mass.: Edward Elgar, 2009, kus *bayt al-māl*'i käsitluse ajalooline osa on lk 15–17, 105–113, 136–137.

[128]*Dār al-hidjrah* — väljarännu ala; ma ei tea, et selline termin oleks eriti levinud toonastes teistes ajaloolistes või õiguslikes tekstides, eeldatavasti see märgib Mediinat, esimest muslimite väljarännukohta ja islamiriigi esimest pealinna, mis islamiriigi pidevalt laienedes sai *Dār al-islām*'i sünonüümiks.

hinda ega kiirustata ning makstakse orja väärtus tema peremehele.

Ning *dhimmi*'del on lubatud [muslimitega] samad riided, välja arvatud sõjaotstarbeline [kaitseriietus], ning päritakse aru sellise [kaitse]riietuse kohta [kui nad seda kannavad] ning vabastatakse nad [selgitust saades], muidu lasuvad neil tagajärjed sellise sõjariietuse tõttu.[129]

Ning ma sätestasin nende suhtes, et nendelt õigusega korjatud [maksud] viiakse muslimite riigikassasse nende [*dhimmi*'de] üle [valitsema] määratud ametnike poolt. Ning kui *dhimmi*'d paluvad abi muslimitelt, siis neile abi antakse ning see abi eraldatakse muslimite riigikassast.

Ning esimene *al-džizyah* toodi idapoolsetelt aladelt, ning see esimene idapoolsete aladelt saadud raha anti Abū Bakr al-Siddīq'[130] — olgu temaga Allahi rahulolu! — käsutusse. Ning lausus [jutustaja]: Kirjutas Khālid bin al-Walīd pärsia rahva *marzbān*'idele[131] läkituse, andes selle Banū Buqaylahle:[132]

---

[129]Siin peetakse silmas pigem samasuguseid rõivaliike: lubatud on kanda mantleid, pükse, saapaid, peakatteid, mis aga küll peavad erinema oma välimuselt, ja mõned nende eriliigid, näiteks siidriie või turbanid on keelatud, nagu autor üleval sätestas; keelatud aga on sõjaotstarbeline ja kaitseriietus, nagu eespool mainitud sõjaratsu jaoks kasutatav nahksadul või muud nahast või metallist üksnes sõjapidamises kasutatavad turvised.

[130]Seega raha läks kaliifi Abū Bakr al-Siddīq' valdusse, kes islami allikate sõnul oli äärmiselt jumalakartlik ja õiglane ning ei kulutanud riigi rahast enda tarbeks ka kõige vähemat ja oli surres puruvaene, EI, I, 111.

[131]*Marāzibah* (ains. *marzbān*) tuleneb keskpärsia sõnast *marzpān*, tiitel, mis võeti kasutusele Sassaniidide juures piirialasid kaitsvate asevalitsejate kohta; hiljem märkis see termin ka Sassaniidide kõrgaristokraatiat ja sageli esineb Iraani alade vallutamist kirjeldavates islami allikates.

[132]Hira piirkonnas asuv araablaste hõim.

Halastava ja armuliku Allahi nimel![133] Khālid bin al-Walīdilt[134] Rustamile,[135] Mihrānile[136] ja Pärsia *marzbān*'idele. Rahu olgu temaga, kes järgib õiget teed ning ma kiidan teie ees Allahit ega ole teist jumalat peale Tema ning kelle saadikuks ja teenriks on Muhamed. Ning seega: Olgu kiidetud Allah, kes teid [enda] teenimisest eemaldas,[137] teie ühtsuse purustas, teie selget kõnet kahjustas, teie alustuge nõrgestas ning teie valdused lagastas! Ja kui jõuab teieni see läkitus, siis saatke mulle pantvang ning usaldage endid minuga sõlmitava *dhimmi*-lepingu hoolde ning makske mulle ära *al-džizyah* — ning kui te seda ei tee, siis Allahi nimel,

---

[133]*Bismi llāhi al-rahmāni al-rahīm*, mida tuntakse ka lühendatud nime all *basmala*, on ametlike pöördumiste algusvormel islamis keskajast tänapäevani, sellega algavad kõik ametlikud islamimaailma kirjad ja ametlikud pöördumised ka praegu; juba Koraanis esineb see 27.30 justkui islamieelsel iidsel ajal Saalomoni — keda islamis peetakse Allahi sõnumit edastanud prohvetiks — Saaba kuningannale saadetud kirja alguslausungina; lisaks on see ka iga suura, v.a 9. suura alguslausung; 'Umari ajal olevat see lausung saavutanud tänapäevase kuju ja institutsionaalsuse; selle lausungiga seonduvast vt EI, I, 1084 jj ja QE, I, 207–211.

[134]Khālid bin al-Walīd (srn 642), kuraišiitide aristokraat Mekas, kes u 627–629 võttis vastu islami ja sai kaliif Abū Bakri ajal islamivastase araablaste mässu *riddah*' üheks peamiseks mahasurujaks Mediina muslimite väe eesotsas 632–633; võttis osa Iraagi ja Süüria vallutamisest muslimite väejuhina, kuid sattus 634 uue kaliifi 'Umari ebasoosingusse ja tagandati väejuhi kohalt, võttis siiski surmani osa väiksemate väeosade juhina muslimite vallutustest Süürias. Islami ajalooline traditsioon ühelt poolt omistab talle suuri võite islami vaenlaste üle, teisalt näitab teda iseka, julma ja vahel ka kaliifidele sõnakuulmatu kangelasena.

[135]Rustam bin Farrukh Hurmuzd oli araablaste pealetungile vastu astunud Sassaniidide väepealik, kes hukkus esimeses suures ja islami allikate järgi Sassaniididele katastroofiga lõppenud al-Qadisīyah' lahingus 636 või 637, kuid andmed sellest lahingust nagu ka Rustamist on islamiallikates pigem legendaarse iseloomuga, vt al-Balādhurī, *op. cit.*, lk 409–416.

[136]Mihrān bin Mikhribundādh al-Hamadhānī oli üks Sassaniidide väepealikke, kes kaliif 'Umari valitsemise alguses püüdis takistada muslimite esmast sissetungi ja hukkus nendega võideldes u 634–635.

[137]*Fadda khidmatakum*, s.t Allah ei vaja enam nende teeneid, tähenduses, et nad on Allahi poolt hüljatud.

kelle kõrval pole teist jumalat, ma tulen teie peale inimväega, mis armastab surma nii, nagu teie armastate elu! Rahu aga olgu temaga, kes järgib õiget teed!

(*Järgneb*)

ANNA RING. Üks päev: 17:35 (2017)

LITERALISM JA KONTEKSTUALISM

Mõned variatsioonid

François Recanati

Tõlkinud Henrik Sova

4. LITERALISMI VASTUSED KONTEKSTUALISMILE

Emma Borgi ja teiste sünkreetilise vaate kaitsjate arvates ei toeta tõsiasi, et me ei oska täpsustada predikaadi "päikest lõikama" intuitiivseid rakendustingimusi, kontekstualistlikku järeldust, nagu poleks lausetel kui sellistel tõetingimusi. Ta väidab, et on oluline erinevus "tõetingimuste teadmisel ja teadmisel, et tõetingimused on täidetud" (Borg 2005). Võime käsu "Lõika päikest" kuuletumistingimusi teada puhtalt "jutumärgitustaval" viisil (s.t võime teada, et käsule "Lõika päikest" on kuuletutud, kui adressaat lõikab päikest) ilma, et teaksime, *mis läheb arvesse* päikese lõikamisena antud kontekstis. Seega pole lausete tõeliste tõetingimuste eitamiseks alust. Lausel "Oscar lõikab päikest" ikkagi on tõetingimused; need tõetingimused on määratud rekursiivse tõeteooriaga antud keele jaoks, mille väljundiks on teoreemid nagu "*Oscar lõikab päikest* on tõene siis ja ainult siis, kui Oscar lõikab päikest". Keelt osates teame ka neid tõetingimusi. Mida me aga pelgalt keele oskamisega ei tea, on "nende tõetingimuste

---

Algus eelmises numbris.

verifitseerimismeetod" (samas). See on niisiis sünkreetilise vaate pooldaja lõplik vastus kontekstualistile. Sünkretisti arvates on kontekstualist süüdi teatud tüüpi (niinimetatud) "verifikatsionismi" pooldamises.[10]

See vastus aga näib mulle tõetingimuse mõiste vastuvõetamatu nõrgendamisena. Tõetingimusliku semantika (vastandudes pelgalt "tõlkesemantikale") keskne idee seisneb selles, et tõe kaudu ühendame sõnad maailmaga (vt Lewis 1970: 18 jj; Evans, McDowell 1976: vii–xi). Kui me teame lause tõetingimusi, teame ka seda, *millised asjaolud peavad kehtima, et lause oleks tõene*. T-lauseed* väljendavad selles mõttes tõetingimuste teadmist ainult juhul, kui bikonditsionaali paremat poolt *kasutatakse*, see tähendab, ainult juhul, kui T-lauses sõnastatud tarvilik ja piisav tingimus on lausujale läbipaistev. Kui ma ütlen "*Oscar lõikab päikest* on tõene parajasti siis, kui Oscar lõikab päikest" ilma, et teaksin, milles seisneb "päikese lõikamine", siis minu lausutud T-lause ei lähe tõetingimuste teadmise esitamisena rohkem arvesse, kui ma lausun selle teadmata, kes on Oscar (s.t kui ma kasutan nime "Oscar" delegeerivalt [*deferentially*], nii et paremat poolt tegelikult ei *kasutata*, vaid tegemist on teatava mainimisega).[11]

Võidakse kahelda osutusliku või tõetingimusliku semantika edukuses ja kaitsta selle asemel elujõulisema alternatiivina tõlke-

---

[10]Samas. Esimene seda laadi vastus kontekstualismile leidub Marcelo Dascali arutluses Searle'i artikli "Literal Meaning" üle (Dascal 1981: 173 jj). Hiljutisim selline vastus, mida olen näinud, on artiklis Cappelen, Lepore 2005.

*Kõik laused kujul: (T) "*X* on tõene parajasti siis, kui *P*", kus *X* on mingi objektkeelse lause nimi või struktuurikirjeldus ja *P* on lause metakeeles. *Toim.*

[11]Nagu Harman on välja toonud, kui pelk jutumärgitustav teadmine läheb arvesse tõetingimuste (sobivalt nõrgas mõttes) teadmisena, siis tõetingimuste (selles nõrgas mõttes) teadmine ei lähe arvesse tähenduse teadmisena. "Mingis mõttes saame teada ingliskeelse lause tõetingimusi ilma, et teaksime vähimatki selle ingliskeelse lause tähendusest. Laenates David Wigginsi (1972) näidet, võime teada, et lause "Kõik mimsid olid borogroovid" on tõene siis ja ainult siis, kui kõik mimsid olid borogroovid. Ent seda teades ei teaks me vähimatki lause "Kõik mimsid olid borogroovid" tähendusest" (Harman 1999: 196).

semantikat. Olen kuulnud (või lugenud) selle kasuks argumente. Minu väide on igatahes see, et *kui* me püsime standardse tõetingimusliku projekti raames (mida davidsoniaanid nagu Cappelen ja Lepore kindlasti peaksid tegema), siis ei tohiks me nõustuda sünkretisti väitega, et me kuidagi teame lause "Harry lõikas päikest" tõetingimusi. (Sest me ei tea.)

Kontekstualismi väljakutse kutsub esile arvatavasti veel ühe mitterahuldava vastuse, seekord *indeksikalistilt*. Indeksikalist võib väita, et igale kontekstist sõltuvale mõõtmele vastab tühik lause loogilises vormis, mis tuleb täita, et lausung ütleks midagi kindlaksmääratut. Selle mõtte näitlikustamiseks vaadelgem veel ühte kontekstualistlikku näidet Searle'ilt (1983: 145–147).

Paludes kellelgi ust avada, ulatub palve sisu kaugemale sellest, mis on keeleliselt kodeeritud. Palve täitja ei pea mitte ainult leidma õige ukse (s.t lõpetama või muul viisil rikastama mittetäielikku määravat kirjeldust "uks"), vaid ta peab määrama ka selle, mis mõttes tuleb ust "avada". Peale uste ja akende saab avada ka silmi ja haavu. Kui nüüd palve täitja "avab" ukse nii, et teeb sellesse skalpelliga lõike, nagu avatakse haavu, siis pole ta palvet täitnud. Sellegipoolest võib leiduda kontekste, kus ukse avamise palvet tuleks täita just seda skalpelliga lõigates. Seega viidatakse avamisviisile tühistatavalt konteksti poolt ja see pole määratav pelgalt lause keelelise tähenduse alusel (kaasa arvatud tegusõna sihitis). Muidugi saame seda lause endaga esile tõsta, lisades vajalikke üksikasju, ent iga selline lisandus ei pääse uute määramatuste sissetoomisest. Kui näiteks lisame, et ust tuleb avada võtmega, siis me ei täpsusta, kas võti tuleb pista lukuauku või tuleks seda pigem kasutada nagu kirvest, et uks lahti lõhkuda (Searle 1992: 182). Ükskõik kui põhjalik lause ka oleks, alati leidub mõni tõetingimusliku sisu aspekt, mis on kontekstiliselt määratud ja mida pole otsesõnu väljendatud.

Nüüd pakuks kujuteldav indeksikalist vastuseks, et nagu kõik tegusõnad on ka "avama" (või "relvituks tegema" või "lõikama") seotud keeruka freimiga,[12] mis hõlmab teatud arvul argu-

[12]Ma pean silmas freimi mõistet, mida Fillmore on mitmetes artiklites arendanud. Vt Fillmore 1976, 1982, 1985; Fillmore, Atkins 1992.

mendirolle: asukoharoll nimega SEESPOOL; teine asukoharoll, mis toimib kui VÄLJASPOOL; neid kahte eraldav PIIR; LIIKUV OBJEKT, mis võib liikuda seestpoolt väljapoole (või vastupidi); TAKISTUS, s.t entiteet, mis takistab liikuva objekti läbiminekut; TOIMIJA, kes on võimeline takistust kõrvaldama, sooritades takistuse suhtes mõne TEO; VAHEND, mille abil tegu sooritatakse; jne jne. Kontekstis saab iga loetletud muutuja kindla väärtuse: SEESPOOL, VÄLJASPOOL, TAKISTUS, TRAJEKTOOR jne — need kõik tuleb kontekstiliselt määratleda. Väljendi "haava avamine" puhul on SEESPOOL haava sisemus, VÄLJASPOOL on keha pind, LIIKUV OBJEKT on haavas leiduv sekreet jne. See väärtuste kontekstiline omistamine muutujatele määrab antud kontekstis sõna "avama" kindla tõlgenduse ja see ei erine sellest, mida on vaja kontekstitundliku väljendi tõlgendamiseks. Seega pole Searle'i näidete seletamiseks vaja muuta semantikateooriat; piisab kontekstitundlike väljendite loendi pikendamisest, nii et see hõlmaks kõiki tegusõnu (sedavõrd, kui need kõik on seostatud freimidega, mis koosnevad teatud arvust argumendirollidest, millele tuleb kontekstiliselt väärtus omistada).

See indeksikalisti vastus pole sünkretisti omast veenvam. Mööname, et tegusõna "avama" on seostatud selle mainitud keeruka freimiga. Kas see teeb sellest indeksikaali või kontekstitundliku väljendi, mille kasutamine vallandab kontekstilise väärtuste omistamise protsessi või koguni kohustab selleks? Ei. Freimi argumendirollide ja kontekstitundlike väljenditega seotud indeksiliste muutujate vahel on oluline erinevus. Indeksilistele muutujatele *peab* kontekstiliselt omistama väärtuse, et väljend saaks kindla semantilise sisu. Kui asesõna "ta" osutust lauses "Ta astus Johni paati" kontekstiliselt ei täpsustata või kui Johni ja paadi suhe jääb umbmääraseks, pole lausungil kindlaid tõetingimusi. Freimi argumendirollidele seevastu võib omistada kontekstilisi väärtusi, aga ei pea. Kontekstiline omistamisprotsess on vabatahtlik; see võib, aga ei pruugi aset leida, sõltuvalt sellest, mis on antud kontekstis oluline. Teisisõnu, kontekst (mitte lause) on see, mis määrab, millised antud freimi paljudest argumendirollidest saavad kontekstis kindlad väärtused ja millised jäävad määramata (eksistentsiaalselt kvantifitseerituks). Paljudes kontekstides po-

le oluline, kas uks avatakse võtmega või muul viisil; loeb see, et see lihtsalt lahti tehakse. Muidugi, iga antud verbi (või verbi pluss süntaktilise konteksti) puhul on freimis väike arv argumendirolle, millele konteksti põhjal väärtuste omistamine on keeleliselt kohustuslik, ent indeksikalisti vastus eeldab midagi palju enamat: et tegusõna "avama" oleks nagu indeksiline väljend, mis saab kindla sisu ainult siis, kui argumendirollidele vastavas freimis (*kõikidele* argumendirollidele, mida saab kontekstiga esile tõsta) on kontekstiliselt omistatud väärtused. See oleks ilmselgelt liig. Paljud freimis leiduvad argumendirollid on mingis antud kontekstis pigem eksistentsiaalselt kvantifitseeritud ja neile pole selles kontekstis omistatud väärtusi. See aga ei takista tegusõnal "avama" väljendamast sellises kontekstis kindlat sisu.

Kokkuvõtteks, indeksikaalide puhul on väljendi konventsionaalne tähendus see, mis vallandab indeksikaalidele väärtuste omistamise protsessi ja teeb selle kohustuslikuks. Tavaliste väljendite nagu "avama" puhul on see kontekst, mitte väljendi konventsionaalne tähendus, mis vastutab kirjeldatava olukorra mõnede aspektide esiletõstmise eest ja vallandab kontekstilise täpsustamisprotsessi, mis läheb keeleliselt kodeeritust oluliselt kaugemale. See protsess toimub ülalt alla, mitte alt üles. See on pragmaatiliselt juhitud pragmaatiline protsess, mitte keeleliselt juhitud pragmaatiline protsess nagu indeksikaalidele väärtuste omistamine.

5. ÄÄRMUSLIK KONTEKSTUALISM

PK pole ainuvõimalik kontekstualistlik seisukoht. Ühe teise vaate — vale formaadi vaate (VF) järgi ei nõua mitte ainult semantiline kompositsioon sõna tähenduse kohandamist ja moduleerimist. Ka üksikute sõnade tähendused ise on sellised, mida *ei saa* vahetult tõlgendada. Nad pole selle jaoks õiges formaadis. Nad on kas liiga abstraktsed ja skemaatilised, nii et määratud sisu saamiseks tuleb neid täpsustada või konkretiseerida; või on nad hoopis liiga rikkalikud ja peavad läbima "tunnuste tühistamise" või mõne muu läbivaatusprotsessi, misläbi ühed aspektid viiakse tagaplaanile ja teised tõstetakse esile. Märkigem, et mõned selle vaate versioo-

nid on sellised, mille järgi sõna tähendus koosneb *nii* täpsustamist vajavast abstraktsest skeemist *kui ka* suurest entsüklopeediliste esituste varust, millest suurem osa jäetakse igal konkreetsel kasutuskorral ebaolulisena kõrvale.

VF on äärmuslikum kui PK, ent kolmas kontekstualistlik seisukoht — tähenduse eliminativism (TE) — on kaugelt kõige äärmuslikum: mõnes mõttes on see äärmuseni välja arendatud VF. See seisukoht on lähedane sellele, mida minu arvates Austin ja Wittgenstein silmas pidasid. Ma tutvustan seda VF-ile vastandades.

VF-i järgi peab väljendi väljendatud tähendus alati olema sõnatüübi (liialt rikka või abstraktse) tähenduse või semantilise potentsiaali alusel kontekstiliselt konstrueeritud. Samamoodi nagu indeksilise väljendi osutus pole keeleliselt antud, vaid tuleb kontekstiliselt määrata, pole ka tavaväljendi tähendus keeleliselt antud, vaid tuleb konstrueerida. Selles raamistikus on sõnatüübi keelelisel tähendusel veel ikka oma roll mängida: see on konstrueerimisprotsessi sisendiks (või osa sellest).

Erinevus tähenduse eliminativismi ja VF-i vahel seisneb selles, et TE järgi pole meil keelelisi tähendusi vaja isegi konstrueerimisprotsessi sisenditeks. Tähendused — sõnade panused sisusse — konstrueeritakse, ent konstrueerimine saab toimuda ilma konventsionaalsete, kontekstist sõltumatute sõnatähenduste abita.

Pangem tähele, et VF-i triviaalse laienduse järgi pole sõna keeleline tähendus mitte pelgalt semantilise moduleerimisprotsessi sisend: see on ka induktsiooniprotsessi väljund, mille järgi laps või ükskõik milline keeleõppija abstraheerib sõna tähenduse selle konkreetsetest tähendustest, mida sõna vaadeldud kasutusjuhtudel väljendas või näis väljendavat. On üldtuntud tõde, et laps või keeleõppija ei alusta mitte eelnevalt valmis vormindatud keeleliste tähendustega, vaid sõnade tegelike kasutustega ja nendel kasutustel eeldatud kontekstiliste tähendustega. Seega, kontekstist sõltuv sõnatähendus ja ka kontekstist sõltumatu keeleline tähendus mõlemad on konstrueerimisprotsessides nii sisendiks kui väljundiks. Sõnatüübi keeleline tähendus on abstraheerimisprotsessi väljundiks; selle protsessi sisendiks on kontekstilised tähen-

dused, mida keeleõppija kasutab tõenditena. Teisest küljest, sõnatüübi keeleline tähendus on ka sisendiks moduleerimisprotsessile, mille väljund on sõna kontekstiline tähendus mingil kindlal kasutuskorral (joonis 1).

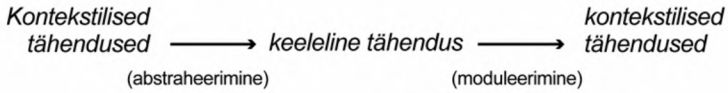

Joonis 1.

TE eesmärk on VF-i vaadet lihtsustada, *jättes ära vahepealse sammu* (keelelise tähenduse) ja rehkendades kontekstilise tähenduse, mille väljend omandab kindlal kasutuskorral, otse kontekstiliste tähenduste alusel, mis väljendil on olnud eelmistel kasutuskordadel — ilma, et selle käigus kunagi abstraheeritaks või peetaks vajalikuks abstraheerida väljenditüübi üht ja ainust keelelist tähendust.[13] Tulemuseks on kahe konstrueerimisprotsessi liitumine: tähenduse abstraheerimine kasutusest ja tähenduse moduleerimine kasutuses (joonis 2).

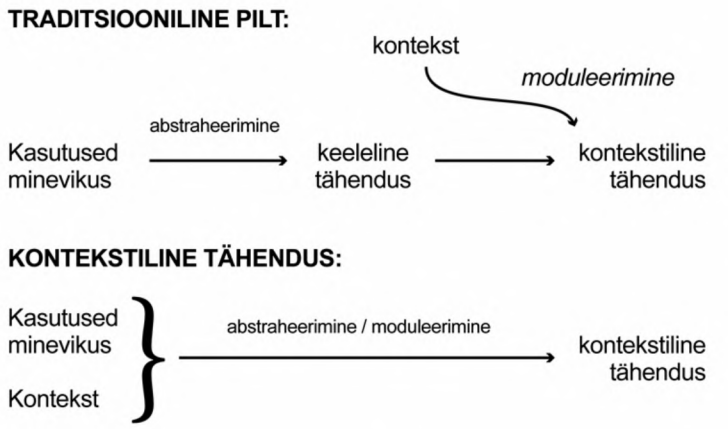

Joonis 2.

[13]TE-d toetavat psühholoogilist mudelit vt Hintzman 1986, 1988. Sarnaseid ideid leidub Bartschil (1998).

TE järgi on olemas üksainus abstraheerimis-moduleerimisprotsess, mis kasutab sisendina väljendi eelnevaid kasutusi ja annab väljundiks kontekstilise tähenduse, mille väljend praeguses kasutuses omandab.

Tulemuseks on vaade, mille järgi sõnad pole algselt seotud abstraktsete "rakendustingimustega", mis moodustavad nende konventsionaalse tähenduse (nagu see on fregelikus pildis). Sõnade rakendustingimused peavad olema kontekstiliselt määratud nagu indeksikaalide osutused. Sõnad kui keelelised tüübid pole seostatud mitte abstraktsete rakendustingimustega, vaid hoopis *konkreetsete rakendustega*.

Vaatleme wittgensteinlikus vaimus, mida tähendab õppida ära predikaat P. Õppija, nimetagem teda Tomiks, vaatleb P rakendamist konkreetses olukorras S_1; ta seostab P S_1-ga. Selles etapis on P semantiline potentsiaal Tomi jaoks tõsiasi, et P on rakendatav S_1-le. Uues olukorras S_2 otsustab Tom, et P rakendub ainult juhul, kui ta leiab S_2 olevat piisavalt sarnase S_1-ga. Muidugi on võimalik, et S_2 sarnaneb S_1-ga moel, mis pole P rakendamise seisukohast asjassepuutuv. Sellisel juhul lükkab keelekogukond P rakendamise S_2-le tagasi ja parandab Tomi keelekasutust. Tomi õppimisperiood seisneb piisaval hulgal selliste olukordade märkamises, kus sarnaselt S_1-ga on P rakendamine õiguspärane, vastandudes sellistele olukordadele nagu S_2, kus see nii pole. Õppimisperioodi lõpus võib P semantilisest potentsiaalist Tomi jaoks mõelda kui *õiguspäraste rakendusolukordade kogumist*; see tähendab olukordade kogumist, mille kohta kogukonna liikmed nõustuvad, et P rakendub nendes olukordades või nende olukordade kohta. Need kõnealused olukorrad on *lähteolukorrad*. P rakendamised tulevikus tuginevad Tomi sõnakasutuses hinnangutele, et need rakendusolukorrad (ehk *sihtolukorrad*) sarnanevad lähteolukordadega.

Selle teooria järgi on P semantiline potentsiaal *lähteolukordade kogum* ja P rakendustingimused mingil antud kasutusjuhul, mis puudutavad antud sihtolukorda S_3, on *tunnuste hulk, mida S_3 peab omama sarnanemaks lähteolukordadega*. Kõnealune tunnuste hulk ja seega ka P rakendustingimused pole kõikide kasutuste korral samad; muu hulgas sõltub see ka sihtolukorrast. Üks

sihtolukord võib olla lähteolukordadega ühes mõttes sarnane ja mõni teine sihtolukord võib nendega olla sarnane mõnes muus mõttes. Ent sellega rakendustingimuste kontekstist sõltuvus ei lõpe. Isegi kui sihtolukord on paika pandud, jäävad asjassepuutuvad aspektid, mille alusel selle olukorra ja lähteolukordade vahelist sarnasust hinnata, alamääratuks: need aspektid muutuvad vastavalt sellele, kuidas muutuvad vestlusteemad, kõnelejate huvid jne.

Üks kontekstist sõltumise eriti oluline tegur on asjassepuutuv "taustahulk". Nagu Tversky (1977) on välja toonud, sõltuvad otsustused sarnasuse kohta väga tugevasti taustahulga valikust. Kui küsida, milline kahest riigist — Rootsi või Ungari — sarnaneb rohkem Austriaga (täpsustamata, mille poolest), siis sõltub vastus sellest, milline täpsemalt on vaadeldavate riikide hulk. Kui see hulk sisaldab lisaks Rootsile, Ungarile ja Austriale ka Poolat, siis leitakse, et Rootsi sarnaneb Austriaga rohkem kui Ungari. Aga kui selles hulgas on Poola asemel Norra, siis otsustatakse, et hoopis Ungari sarnaneb Austriaga rohkem kui Rootsi. Seda on lihtne seletada. Poolal ja Ungaril on mõned olulised ühised geopoliitilised tunnused, mille alusel riike rühmitada: sel juhul pannakse Ungari ja Poola kokku, vastandades neid Austriale ja Rootsile. Kui aga taustahulgas Poola asendada Norraga, kerkib esile teistsugune rühmitamispõhimõte, mis tugineb Norra ja Rootsi silmatorkavatele ühistunnustele: selles uues rühmitamises lähevad Ungari ja Austria kokku. Tversky järeldab, et sarnasusotsustused lähtuvad tunnustest, millel on kõrge "diagnostiline väärtus" (ehk rühmitamistähtsus), ja et tunnuste eneste diagnostiline väärtus sõltub olemasolevast taustahulgast.

Nii et sarnasustunnuste hulk, millest tähendus sõltub, sõltub ise vastavast taustahulgast ja viimane omakorda sõltub vestluses osalejate kunatistest huvidest. Sellest järeldub, et antud lausungi tõetingimuste muutmiseks on vaja kõigest muuta vestluses osalejatele omistatud taustahuve, isegi kui tõsiasjad (sealhulgas sihtolukord) ei muutu ja indeksikaalide semantilised väärtused jäävad samaks. Charles Travis on viimase kolmekümne aasta jooksul toonud tosinaid näiteid sellistest olukordadest, kus tõetingimused

muutuvad, ja tema näited seisnevad sageli vastava taustahulgaga manipuleerimises.[14]

6. KOKKUVÕTE

Olen selles kirjutises käsitlenud mitmeid seisukohti, alustades kontekstitundlikkuse jultunud alahindamisest varaste literalistide poolt ja lõpetades kõige äärmuslikuma kontekstualismivormiga. Need seisukohad on:

- protoliteralism
- eternalism
- konventsionalism
- indeksikalism
- sünkreetiline vaade
- kvaasikontekstualism
- pragmaatiline kompositsioon
- vale formaadi vaade
- tähenduse eliminativism

Esimesed neli seisukohta on kindlalt literalistlikud ja viimased kolm kontekstualistlikud. Sünkreetiline vaade ja kvaasikontekstualism on vahepealsed.

[14]Vt Travis 1975, 1981, 1989, 2000. Järgnev Austinist inspireeritud näide on võetud peaaegu juhuslikult Claudia Bianchi (minu tolleaegse juhendatava) koostatud Travise näidete loendist: "Fred jalutab oma noore nõoga tiigi ääres, kus ujub peibutuspart. Peibutisele osutades lausub ta: "See on part." Jällegi võime küsida, kas öeldu oli tõene või väär. Aga ka nüüd ei piisa toodud kirjeldusest sellele vastamiseks. Kui Fred on just lõpetamas naermist jahisportlase üle, kes äsja peibutuspardi tükkideks lasi, ja üritab oma nõbu õpetada selliseid vigu vältima, siis on tema lausutu väär. Aga oletame, et Fred ja ta nõbu külastavad iga-aastast riiklikku peibutistenäitust ning poisil on raskusi partide eristamisega hanedest. Sellisel juhul võib Fredi lausutu väga hästi tõene olla. See oleks tõene ka siis, kui Fred oleks seda öeldes tahtnud välja tuua tõsiasja, et ülejäänud peibutuspardid on kehvad pardikoopiad (võib-olla rohkem Piilupart Donaldi moodi)." (Travis 1975: 51.)

Literalism üldiselt minimeerib kontekstitundlikkust. Selle eesmärgiks on säilitada vaade, et (tervikliku) lause väljendatud propositsioon *on* selle lause keeleline tähendus — või üks tähendustest, kui lause on mitmemõtteline. Ainus lubatud erand on indeksilisus, mis ei ohustavat üldist pilti, sest see on kontekstitundlikkuse selline vorm, mida juhitakse keeleliselt. Indeksikalism läheb nii kaugele, et üldistab indeksilisust kaitsmaks semantilist sisu "ülalt alla" või "tugevate" pragmaatiliste mõjude eest — need on sellised kontekstitundlikkuse vormid, mis *pole* keeleliselt juhitud.

Minu meelest on selline "ülalt alla" või "tugevate" pragmaatiliste mõjude välistamine dogmaatiline. Kui loobume tugevamatest literalismivormidest ja tunnistame, et lausungi sisu pole täielikult määratud keelereeglitega, vaid peab kõneleja kõneteo mõistmiseks olema kontekstiliselt määratud, kas pole siis ilmselge, et mõned sisu aspektid võivad olla antud täielikult konteksti kaudu? Miks nõuda, et *kogu* sisu peab olema tagasi viidav keelelise vormi aspektidele, kui just ei olda ikka veel literalistliku eelarvamuse küüsis?

Minimalism on kaitstav seisukoht, kui mõisted sobivalt määratleda. Võidakse tunnistada tugevate pragmaatiliste mõjude olemasolu või vähemalt nende võimalikkust, samas määratledes "lausungiga sõna-sõnalt väljendatud propositsiooni" viisil, et see rahuldab ainult minimalistlikku kitsendust. Teisisõnu, võidakse eristada seda, mida öeldakse intuitiivses mõttes — lausungi tegelikku sisu —, ja propositsiooni, mida saab lausungile omistada kui selle "sõnasõnalist" sisu. Viimane on minimaalne sisu, mis saadakse siis, kui kõikidele indeksikaalidele ja vabamuutujatele on kontekstiliselt omistatud väärtused. See on "sünkreetilise vaate" keskne idee. Nii määratletud sõna-sõnalt väljendatud propositsioon rahuldab minimalismi definitsiooni järgi: pragmaatiliste protsesside väljund kaasatakse ainult juhul, kui need on kohustuslikud ja vallandatud lause süntaktilise struktuuri elementide poolt.

Mis on sellise minimaalse propositsiooni postuleerimise mõte? Nagu olen rõhutanud, pole selge, kas see tegelikus tõlgendamisprotsessis üldse mingit rolli mängib. Vähemalt selles osas tuleb kvaasikontekstualistiga nõustuda. On väidetud, et vajame

minimaalset propositsiooni selleks, et seletada "kuulajale kättesaadava informatsiooni iseloomu" (Bach 1994: 158). Bach ütleb, et minimaalne propositsioon "sisaldub kuulajale kättesaadavas informatsioonis lausungist arusaamisel" (samas: 159). Oletatavasti tähendab see seda, et kuulaja teab koostisosade sõnasõnalisi semantilisi väärtusi ja vastavaid kokkupanemisreegleid. Seega peaks kuulaja oskama neid väärtusi nii kokku panna, et saaks kindlaks määrata terviku sõnasõnalise semantilise väärtuse — minimaalse propositsiooni. Praktikas aga pole seda vaja. Kuna moduleerimine leiab aset lokaalselt, siis tõlgendaja tegelikult ei pane kokku koostisosade sõnasõnalisi semantilisi väärtusi minimaalse propositsiooni saamiseks; ta määrab otse, mida öeldi (intuitiivses mõttes), pannes kokku pragmaatilisi väärtusi, mis saadi mistahes lokaalsete pragmaatiliste protsesside kaudu, kuhu on kaasatud koostisosade sõnasõnalised semantilised väärtused. Olgu sellega, kuidas on, minimaalne propositsioon on väidetavalt "kuulajale kättesaadav isegi juhul, kui seda tegelikult ei kasutata" (samas: 158). Tõlgendaja ei pea seda välja rehkendama, ehkki võib.

Täisvereline kontekstualism paneb kahtluse alla väite, et minimaalset propositsiooni on võimalik määrata koostisosade tähenduste mehaanilise kokkupanemise teel moduleerimisest sõltumata. Ma viitasin põgusalt, mis laadi argumendiga võiks kontekstualist seda kahtlust toetada, aga see asi pole veel kaugeltki lahendatud. Minu eesmärk selles peatükis polnud mitte väidelda kontekstualismi kasuks (ega vastu), vaid kõigest veenda lugejat, et väitluseks on alust. See tähendab lahtilaskmist viimasest literalistlikust eelarvamusest: peame lõpetama *eeldamise*, et on olemas selline asi nagu lausungiga väljendatud minimaalne propositsioon. Tähtis on mõista, et see literalistlik eeldus — kuigi keelefilosoofide seas levinud — tugineb põhimõttelisel ja väga kaheldaval vaatel nii sõna- kui lausetähendusele. Pole mingit alust *a priori* välistada kontekstualistlikku käsitlust sõna ja lause tähendusest, isegi kui selline lähenemine toob kaasa "minimaalse propositsiooni" olemasolu eituse.

Toimetus tänab Ann Veismanni abi eest toimetamisel.

Kirjandus

B a c h, Kent 1994. Conversational Impliciture. — *Mind and Language*, Vol. 9, pp. 124–162

B a r - H i l l e l, Yehoshua 1954. Indexical Expressions. — *Mind*, Vol. 63, pp. 359–379

B a r t s c h, Renate 1998. *Dynamic Conceptual Semantics*. Stanford, Calif.: CSLI Publications/Folli

B a r w i s e, Jon, John P e r r y 1983. *Situations and Attitudes*. Cambridge, Mass.: MIT Press

B o r g, Emma 2005. Saying What You Mean: Unarticulated Constituents and Communication. — R. Elugardo, R. J. Stainton (eds.). *Ellipsis and Nonsentential Speech*. (Studies in Linguistics and Philosophy.) Dordrecht: Springer, pp. 237–262

C a p p e l e n, Herman, Ernie L e p o r e 2005. Radical and Moderate Pragmatics: Does Meaning Determine Truth-Conditions? — Z. Szabó (ed.). *Semantics versus Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, pp. 45–71

C o h e n, Jonathan 1971. Some Remarks on Grice's Views about the Logical Particles of Natural Language. — Y. Bar-Hillel (ed.). *Pragmatics of Natural Languages*. Dordrecht: Reidel, pp. 50–68

C o h e n, Jonathan 1993. The Semantics of Metaphor. — A. Ortony (ed.). *Metaphor and Thought*. 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 58–70

C o n a n t, James 1998. Wittgenstein on Meaning and Use. — *Philosophical Investigations*, Vol. 21, pp. 232–250

D a s c a l, Marcelo 1981. Contextualism. — H. Parret, M. Sbisà, J. Verschueren (eds.). *Possibilities and Limitations of Pragmatics*. Amsterdam: Benjamins, pp. 153–177

E v a n s, Gareth, John M c D o w e l l 1976. Introduction. — *Truth and Meaning: Essays in Semantics*. Ed. by G. Evans, J. McDowell. Oxford: Clarendon Press, pp. vii–xxiii

F i l l m o r e, Charles 1976. Frame Semantics and the Nature of Language. — *Annals of the New York Academy of Sciences*, Vol. 280, pp. 20–32

F i l l m o r e, Charles 1982. Frame Semantics. — The Linguistic Society of Korea (ed.). *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin, pp. 111–138

F i l l m o r e, Charles 1985. Frames and the Semantics of Understanding. — *Quaderni di Semantica*, Vol. 6, pp. 222–254

F i l l m o r e, Charles, Sue A t k i n s 1992. Toward a Frame-Based Lexicon: The Semantics of RISK and its Neighbors. — A. Lehrer, E. Kittay (eds.). *Frames, Fields and Contrasts: New Essays in Semantic and Lexical Organization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 75–102

G r i c e, Paul 1989. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press

H a r m a n, Gilbert 1999. Meaning and Semantics. — G. Harman. *Reasoning, Meaning, and Mind*. Oxford: Clarendon Press, pp. 192–205

H i n t z m a n, Douglas 1986. "Schema Abstraction" in a Multiple-Trace Memory Model. — *Psychological Review*, Vol. 93, pp. 411–428

H i n t z m a n, Douglas 1988. Judgments of Frequency and Recognition Memory in a Multiple-Trace Memory Model. — *Psychological Review*, Vol. 95, pp. 528–551

J a c k e n d o f f, Ray 1997. *The Architecture of the Language Faculty*. Cambridge, Mass.: MIT Press

K a p l a n, David 1989. Demonstratives. — J. Almog, H. Wettstein, J. Perry (eds.). *Themes from Kaplan*. New York: Oxford University Press, pp. 481–563

K i n g, Jeffrey, Jason S t a n l e y 2005. Semantics, Pragmatics, and the Role of Semantic Content. — Z. Szabó (ed.). *Semantics versus Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, pp. 111–164.

L a h a v, Ron 1989. Against Compositionality: The Case of Adjectives. — *Philosophical Studies*, Vol. 57, pp. 261–279

L a n g a c k e r, Ronald 1991. *Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin: Mouton/De Gruyter

L e w i s, David 1970. General Semantics. — *Synthese*, Vol. 22, pp. 18–67

N u n b e r g, Geoffrey 1979. The Non-Uniqueness of Semantic Solutions: Polysemy. — *Linguistics and Philosophy*, Vol. 3, pp. 143–184

N u n b e r g, Geoffrey 1995. Transfers of Meaning. — *Journal of Semantics*, Vol. 12, pp. 109–132

P a r t e e, Barbara 1984. Compositionality. — F. Landman, F. Veltman (eds.). *Varieties of Formal Semantics*. Dordrecht: Foris, pp. 281–312

P e r r y, John 1986. Thought without Representation. — *Proceedings of the Aristotelian Society*, Supp. Vol. 60, pp. 137–152

P e r r y, John 1997. Indexicals and Demonstratives. — B. Hale, C. Wright (eds.). *A Companion to the Philosophy of Language*. Oxford: Blackwell, pp. 586–612

R e c a n a t i, François 1993. *Direct Reference: From Language to Thought*. Oxford: Blackwell

R e c a n a t i, François 1995. The Alleged Priority of Literal Interpretation. — *Cognitive Science*, Vol. 19, pp. 207–232

R e c a n a t i, François 1997. La Polysémie contre le fixisme. — *Langue Française*, Vol. 113, p. 107–123

R e c a n a t i, François 1999. Situations and the Structure of Content. — K. Murasugi, R. Stainton (eds.). *Philosophy and Linguistics*. Boulder, Colo.: Westview Press, pp. 113–165

R e c a n a t i, François 2001. What is Said. — *Synthese*, Vol. 128, pp. 75–91

R e c a n a t i, François 2004. *Literal Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press

R e i c h e n b a c h, Hans 1947. *Elements of Symbolic Logic*. London: Macmillan

S a g, Ivan 1981. Formal Semantics and Extralinguistic Context. — P. Cole (ed.). *Radical Pragmatics*. London: Academic Press, pp. 273–294

S e a r l e, John 1978. Literal Meaning. — *Erkenntnis*, Vol. 13, pp. 207–224

S e a r l e, John 1980. The Background of Meaning. — J. Searle, F. Kiefer, M. Bierwisch (eds.). *Speech Act Theory and Pragmatics*. Dordrecht: Reidel, pp. 221–232

S e a r l e, John 1983. *Intentionality*. Cambridge: Cambridge University Press

S e a r l e, John 1992. *The Rediscovery of the Mind*. Cambridge, Mass.: MIT Press

S o a m e s, Scott 2002. *Beyond Rigidity: The Unfinished Semantic Agenda of* Naming and Necessity. New York: Oxford University Press

S t a n l e y, Jason 2000. Context and Logical Form. — *Linguistics and Philosophy*, Vol. 23, pp. 391–434

T r a v i s, Charles 1975. *Saying and Understanding*. Oxford: Blackwell

T r a v i s, Charles 1981. *The True and the False: The Domain of the Pragmatic*. Amsterdam: Benjamins

T r a v i s, Charles 1989. *The Uses of Sense: Wittgenstein's Philosophy of Language*. Oxford: Clarendon Press

T r a v i s, Charles 2000. *Unshadowed Thought*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press

T v e r s k y, Amos 1977. Features of Similarity. — *Psychological Review*, Vol. 84, pp. 327–352

FRANÇOIS RECANATI (sünd. 1952) on Prantsuse filosoof. Lõpetanud 1974 Sorbonne'i, õppinud ka Oxfordis ja *École des hautes études en sciences sociales*'is (EHESS). Pariisis asuva Jean Nicod' Instituudi teadur ning EHESSi uurimisdirektor. Oli Euroopa Analüütilise Filosoofia Seltsi (ESAP) kaasasutaja ja esimene president (1991–1993). Teoseid: *Meaning and Force: The Pragmatics of Performative Utterances* (1988); *Direct Reference: From Language to Thought* (1993); *Oratio Obliqua, Oratio Recta: An Essay on Metarepresentation* (2000); *Literal Meaning* (2004); *Perspectival Thought: A Plea for (Moderate) Relativism* (2007); *Philosophie du langage (et de l'esprit)* (2008); *Truth-Conditional Pragmatics* (2010) ja *Mental Files* (2012).

Recanati pidas 17.–19. juunil 2014 TÜ filosoofia osakonnas Gottlob Fregele pühendatud loenguid teoreetilisest filosoofiast; nende loengute teemaga tegeleb ka siin tõlgitud artikkel.

ANNA RING. Üks päev: 18:04 (2017)

IDIOMAATIKAST KITSAMAS JA LAIEMAS MÕTTES

Mõtteid ja kogemusi võõrkeele õpetamisest ning õppimisest

Irene Tiivel

Võõrkeeli on õpitud alati, kuid viimasel ajal on see muutunud lausa vältimatuks: me suhtleme, loeme, reisime järjest enam. Keele kaudu saavad mõistetavamaks ka teised rahvad, riigid ja kultuurid. Nagu on öelnud Uku Masing: "Keeles avaldub ühe rahva meel." Enamasti on keele õppimiseks vaja nii õppematerjale kui ka õpetajaid.

Keele ehitusmaterjaliks on sõnad, mida korrastab grammatika. Ainult grammatiliselt ühendatud sõnavarast koosnev keel ei ole aga veel normaalne ega elav keel. Tulemuseks on puine matemaatiline keel, millest teise keele kõneleja võib küll enam-vähem õigesti aru saada, kuid sedagi mitte alati. Arvutitõlgete kvaliteet paraneb kogu aeg ning hea programmi korral tõlgitakse õigesti nii lause üksikud sõnad kui ka lihtsamad sõnaühendid, kuid nende kokkupanek võib probleeme tekitada. Võimas Google on tõlkinud eestikeelse lause *alati viin kõik asjad lõpuni* sõnahaaval inglise keelde ja saanud *vodka is always the end of all things*.

Õpetajal on kõige kergem õpetada võõrkeele grammatikat. See on tõepoolest oluline, sest sõnavara tuleb igal keeleõppijal ise ära õppida, ükskõik millisel meetodil. Enamasti piirdubki õpetamine sellega. Õppija aga ei saa aru, miks ta ei valda ikka võõrkeelt täiel määral. See on sellepärast, et ei tunta võõrkeele eriomast fraseoloogiat.

Kuiva lakoonilise keele vältimiseks kasutavad kõnelejad idiomaatilisi väljendeid. Idiomaatika on see osa fraseoloogilistest kujunditest, mis on spetsiifiliselt omane igale keelele. Seda tunnetab iga mõne keele analüüsiv kasutaja, olgu see tema jaoks ema- või võõrkeel. Tavaliselt peetakse idioomiks fraasi üksikelementide tihedat kokkukuuluvust, mis üldjuhul välistab sõnasõnalise tõlke võimaluse. Eestlane ütleb *kadus kui tina tuhka* (jäljetult), inglane *vanished into thin air*, või näiteks inglane sõnab *a snake in the grass*, mis eesti keeles tähendab salavaenlast, samuti on inglise *he is in a soup* eesti vasteks "ta on pigis, s.t tõsises hädas". Idioomisõnaraamatutes on idioomid üldiselt rühmitatud märksõnade järgi, need omakorda esitatud tähestiku järjekorras. Eesti keeles ilmus 1998. aastal 900-leheküljeline inglise-eesti idioomisõnaraamat (Hanko, Liiv 1998), näiteks võib tuua ka teisi fraseoloogiasõnaraamatuid või -käsiraamatuid (Õim 2017; Partridge 1977; Cowie jt 1975–1983; Rundell 2010). Selliste käsiraamatute avaldamine on kindlasti vajalik, kuid neist veel võõrkeele omandamiseks ei piisa. Minu jaoks eksisteerib ka *laiem idiomaatika*, osa normaalsest elavast keelest, millest teise keele kõneleja ei pruugi õigesti aru saada, kaotades vähemalt selle nüansid. Sageli võib aga tõlkes moonduda või kaduma minna kogu mõte. Kahjuks on see pidev ja süvenev suundumus nii tõlkeraamatute, filmide, igapäevaste välisuudiste jm puhul.

MIS ON LAIEM IDIOMAATIKA?

Minu teada ei tee keeleteadus vahet kitsama ja laiema idiomaatika ehk keelespetsiifilise fraseoloogia vahel. Kitsam idiomaatika on minu mõiste, mis tähistab sellist idiomaatikat, millest saab aru iga emakeele kasutaja, ilma et see vajaks erilist selgitust, nagu näiteks eesti keele puhul "kadus kui tina tuhka", "pistis plehku", "osutas karuteene", "lasi jalga", "torkas pähe". Laiem idiomaatika aga on tunnetatav üksnes võrreldavalt vastava mõistega mõnes võõrkeeles ja emakeele kasutaja ei pea igat väljendit oma keeles sugugi idiomaatiliseks. Pikemat aega võõrkeelses keskkonnas viibinud eestlased näiteks ei joo teed, vaid *võtavad seda tassist*, ei sõida laevaga Stockholmist Tallinna, vaid *võtavad selleks paa-*

di. Meie ei võta ei bussi, trammi, rongi ega lennukit, vaid ainult taksosid ja napsu. Venelastel inimesed ujuvad meres, aga *laevad käivad*. Eestlasele endale *tähele panema*, *selga panema* ning inglasele *to take a bus*, *there is a bird in the tree* küll idioomidena ei tundu. Inglane võiks meiega eesti keelt rääkides pahaaimamatult öelda, et ta *maksab tähelepanu* või *paneb palitu endale peale*, kui ta vastava võõrkeele idiomaatikaga tuttav ei ole. Nii et kui *Jaan paneb mütsi pähe* ehk pea sisse, *mantli selja sisse*, *mõlemad saapad ühe jala sisse* ja usub, et ta on enda nüüd hoolikalt tekstiilkangastesse mähkinud ehk soojalt riidesse pannud, tõmbab *Johann saapad enda juurde*, *istutab mütsi pea peale* ja *sõidab kleitidesse*, aga *John kuhjab kõik need asjad lihtsalt endale peale, kuigi käib suvel aeg-ajalt ka paljastes jalgades*. Huvitav, kelle omades? Ükski neist ei pea oma kõnepruuki idiomaatiliseks.

Laiem idiomaatika ehk keelespetsiifiline fraseoloogia on tõlgitav võõrkeelde, kitsam idiomaatika on aga seletatav paralleelselt teiste sõnadega. Otse neid väljendeid võõrkeelde tõlkida ei saa, tulemuseks on mõttetus. Näiteks *pistis plehku* ehk jooksis kiiresti ära, *how do you do* ehk tere, *help yourself to some bread* ehk palun võtke leiba. Kitsam idiomaatika, mis on tavaliselt mõtte piltlik väljendus, jääb seejuures võõrkeele omandamisel väga hästi meelde, laiem idiomaatika aga vajab tahtlikku kinnitust, sest õppijal tekib tavaliselt küsimus, milleks seda üldse vaja on, saaks ju kasutada oma emakeele vastavat väljendit, sest see tundub talle omasem ja ta ei saa aru, et see on teise arvates isegi mõnikord arusaamatu (Tiivel 1996, 2004).

Mõningast välist sarnasust leidub laiema idiomaatika ja kollokatsioonide puhul. Viimane on sõna tähendusest sõltuv kalduvus esineda koos kindlate teiste sõnadega. Näiteks määgib lammas, mitte aga kala või pliiats. Kollokatsioon tegeleb sõna(de) kokkusobivusega, laiema idiomaatika puhul on tegemist tähenduse spetsiifikaga antud keeles, selle keele eripäraga, mis ilmneb vaid tõlkimisel teise keelde. Jällegi: emakeeles me sellest aru ei saa, sest meile on see täiesti omane. Laiema idiomaatika puhul ei ole üldse oluline, kas üksikud sõnad sobivad kokku, kollotseeruvad omavahel või mitte, tähtis on mõiste sõnastus.

Laiem idiomaatika hõlmab tohutu hulga kujundeid, koguni põhiosa kõnekeelest. Inglise keele õppijal tuleb sõnavara ja grammatikareeglite omandamise kõrval väga suurt tähelepanu pöörata ees- ja tagasõnade kasutamisele, aga ka eesti keelega võrreldes palju jäigemale sõnade järjekorrale. Laiem idiomaatika võib väljenduda nii fraasidena (*he walked up and down the corridor* — edasi-tagasi, mitte üles-alla; *it sounds fine* — see tundub tore, mitte ei kõla) kui ka üksikute sõnadena (*to symphathize* — kaasa tundma; *to realize* — mõistma; *an idea* — nii idee kui mõte (ja eriti see), jne jne). Oleme hädas selliste väljendite tõlkimisega nagu *I am all right*, *I wonder*, *common sense*. Olen kuulnud televisiooni- ja raadiosaadetes *she went to the bedroom and changed* tõlkeks, et ta läks magamistuppa ja muutus, et orkester mängis perioodilistel instrumentidel (*period instruments* — ajaloolised, vastava ajastu originaalpillid), ja "We have 10 minutes to go" puhul vastuküsimust "To go where?". Siia võiks lisada ka näite arvutitõlkest, kus osalauseid tõlkides kaob terviku mõte. Kõnekäänu *out of sight, out of mind* vasteks saame *mis silmist, see südamest* asemel *nähtamatu idioot*.

Emakeeles me kasutame neid väljendeid iseenesest arusaadavalt, keelele eriomase fraseoloogiana kõige loomulikumal moel. Emakeele kasutajad eksivad selles harva, muulased ja pinnapealselt võõrkeelt õppinud aga teevad seda ka siis, kui nad on korralikult ära õppinud vastava keele grammatika. Idioomide kasutamise oskuse järgi saab kohe aru, kui hästi keegi tegelikult mõnda võõrkeelt tunneb. Näiteks eesti keeles me ütleme, et "peseme hambaid", inglane ütleb aga, et ta "harjab hambaid" (*he brushes his teeth*).

Samas tuleb tõdeda, et nii nagu väga paljude asjade ja nähtuste puhul meid ümbritsevas maailmas, on jäiga piiri tõmbamine ka kitsama ja laiema idiomaatika vahele tihti võimatu. Küllaltki palju on arenenud keeles sellist, mis justnagu kuuluks mõlema alla ning jääb seega n-ö hallile alale.

Tundub, et mida vanem on mõni elav keel, seda arenenum on selle laiem idiomaatika ehk selle keele spetsiifiline fraseoloogia, mis on talle orgaaniliselt omane. Ilma selleta on keel nüansivaene, igav ja isikupäratu.

Laiem idiomaatika on tihedalt seotud vastava maa olustiku eripäraga. Nii on Inglismaal küll klassid, nagu seda on kesk- ja kõrgklass, aga hariduselus tähistab *class* vaid algklassi või loengute seeriat, kursust — kooliklass on *form*. Ja kooli ei lõpetata (*finish*), vaid *one leaves school and joins the University, where one reads, e.g. History, as an undergraduate* (*student* on igasugune õppija) *and one qualifies from one's University.*

Laiem idiomaatika ei ole seotud lihtsalt eri oludega, vaid ka — ja eriti! — eri rahvaste iseloomu ja sellest tuleneva üldise kõnepruugi iseärasustega. Minu jaoks moodustab laiem idiomaatika elava keele hinge. See on ühele kultuurile ja rahvuse mõtteviisile iseloomulik keelekasutus, selle rahva mentaliteet. Uku Masing ühendab keelt ja meelt: iga uue keelega omandab inimene uue "hinge", iga keelkond on meelkond, iga eri keele kõneleja mõtleb erinevalt.

Inglaste puhul torkab silma nende mõtteviisi loogilisus. Kolm sõpra (eesti keeles ainsus!) on sisuliselt *three friends*, mitmuses.

Ees- ja tagasõnade puhul (Tiivel 2001) on oluline silmas pidada nende tähendust inglise keeles. Näiteks kuna *on* tähendab millegi peal ja *in* — sees, ümbritsetud millestki, on arusaadav, miks *I sit in an armchair*, aga *the fly is sitting on an armchair* ning *a bird is sitting in the tree* (puuvõra sees), aga *the leaves are on the tree* (puu küljes). Nii et *I came in a car* (mitte *with*), *I bought it at the shop / from a person*, *I read it in the paper*. Isegi head inglise keele tundjad kipuvad segi ajama väljendeid *at the end of something* (millegi lõpus) ja *in the end* (lõpuks). Kui eestlane ütleb *sinule* (mitte *sinuga*) *sarnane*, saadakse temast siiski ühemõtteliselt aru, võib-olla ei märgatagi viga. Kuid *weeping for happiness* näitab meile õnne taga nutvat õnnetut inimest, *weeping with happiness* aga õnnelikku õnnepisarate valajat. Kui me ei kuule hästi, küsime viisakalt *kuidas?*, kuna inglane ütleb *what?* (mida?).

Paljud väljendid osutavad inglaste tuntud vaoshoitusele. Eestlasele on põgusalt tuttav inimene teretuttav, inglasele noogutav tuttav. Eestlane sülitab igaks juhuks üle vasaku õla, inglane puu-

dutab vaikides lähimat puust eset. Väärikas džentelman ei lagista naeru, vaid hoiab seda tagasi, kuni on allasurutud naerust rase.

Inglane on arvamusavaldustes ettevaatlik. Kui meie vastame lihtsalt "jah" või "ei", siis inglane vastab enamasti "I think so", "I suppose so", "I believe so" või "I am afraid not", "Not to my knowledge". Inglane jälgib pingsalt, et ta ei ütleks oma vastuste ja arvamustega rohkem kui seda, mille tõesuse eest ta on igal hetkel valmis vastutama. Ta kõne ei ole kategooriline, ta ei esita oma arvamust kindla teadmisena. Selle asemel et öelda *I know*, kohtame arvamusavaldustes pehmendatud sõnastust — *I expect / believe / suppose/ assume / imagine / gather / presume / suspect / take it / understand / trust /wonder / feel / bet* jne, ja veel leebemalt *I should think / I've thought / I'm inclined to think / I tend to think / I don't think / I don't suppose / I would guess / my guess is / my understanding is / I would argue / I would suggest / I would've thought* jne. Vaevalt et eestlane kasutaks kõnes konstruktsiooni, mis oleks võrdväärne ingliskeelse fraasiga *I don't know that it wouldn't be good after all* või ütleks *I don't think it is necessarily true*. Kõik need väljendid on inglase jaoks kindla varjundiga ja peegeldavad erinevaid kindla või ebakindla teadmise astmeid. Näiteks asja kindlalt teadmata ehk oletades ütlen *I suppose*, aga seevastu *I believe* ütlen juhul, kui mul on selleks arvamuseks küll mõningane põhjendus või tõestus (mida olen suuteline vajaduse korral ka esitama), kuid see võib teise silmis olla ebapiisav, mistõttu tahtmata vaidlusse astuda olen pigem ettevaatlik. *I assume* osutab mõttele, mis on küll mu edasise argumenteeringu või tegutsemise aluseks, kuid ma ei saa siiski väita, et seda surmkindlalt teaksin. Olen teadlik riskidest, mida selle eelduse puhul võtan, ja olen ühtlasi teatud ebakindluse suhtes hoiatanud ka vestluskaaslast. Või selge erinevus: *I don't doubt that...* — mina ei kahtle selles (kuigi ei julge väita, et see on tõestatud fakt); *undoubtedly* — arvan, et ka teistel pole selles kahtlusi. Ja isegi ilmselge fakti puhul jääb inglane tagasihoidlikuks. Sir H. M. Stanley tuntud lause Aafrika džunglis "Dr. Livingstone, I presume" näitab, et tean muidugi, et mu vastas olete Teie, aga ma ei eputa oma teadmisega ja annan Teile võimaluse tundmatut teeselda ning erakuelu edasi elada.

Sageli algab ingliskeelne lause mõne väidet pehmendava määrsõnaga (*obviously*, *presumably*, *apparently*, *possibly* jne) või kasutatakse konstruktsiooni, mis muudab põhisõna mõttevarjundit. *She was no ravishing beauty / not exactly pretty* ei tähenda, et ta polnud kõige ilusam, vaid et ta oli lausa inetu; *it hardly matters* tähendab, et asi pole üldse oluline; *a little far-fetched* ei tähenda liialdust, vaid öeldu võimatust. Arukas inimene taipab ise, mida viisakusest välja ei öeldud.

KOGEMUSEST INGLISE KEELE ÕPETAMISEL

Võõrkeele eriomane idiomaatiline fraseoloogia on äärmiselt oluline, kuid tavaliselt puudub vastav materjal, millele selle omandamisel toetuda, sest keegi ei ole seda kogunud koos vastava seletusega emakeelde, arvates, et selle tundmine tuleb kogemustest, n-ö iseenesest. Aga ei pruugi tulla ja õppija kasutab selle asemel oma emakeele spetsiifilist fraseoloogiat võõrkeeles rääkimisel ja kirjutamisel ega pane seda tähele kuulmisel, pidades seda veidraks ja ebaoluliseks. Ning siis imestab, et tema keeleoskust peetakse puudulikuks. Nii kaotab ta lootuse ja huvi mõne võõrkeele õppimiseks. Kuidas seda vältida?

Usun, et võõrkeelt tuleb pärast alustust foneetikaga õpetada või õppida kolmes osas, et vältida selles algusest peale vigu, mida on raske hiljem ümber õppida. Olen alustanud sellest, et palusin õppijal naeratada ja hääldada täishäälikuid liikumatute huultega. Kui inimesed arvasid, et see on väga lihtne, näitasin oma peegliga, et see ei ole sugugi nii. Sealjuures osutus eestlasele kõige raskemaks inglise *i*-häälik. Kaashäälikute puhul peale *th*-kombinatsiooni (ð; θ) ei tohiks unustada ka inglise *r*-i, mille spetsiifikale sõnastikud ei osuta mingit tähelepanu. Eestlane ei tohiks unustada, et inglise keeles tuleb helilised kaashäälikud hääldada heliliselt. Väga piinlik on, kui väärikas eestlane peaks oma lauakõnes ütlema "I am happy to pee here". Seda on aga juhtunudki.

Niisiis need kolm järgmist ala peale foneetika on

1) sõnavara,

2) grammatika ja

3) spetsiifiline fraseoloogia ehk laiem idiomaatika.

Kui keegi elab välismaal, muutub võõrkeele idiomaatika kõige kergemini omaseks, nii et inimene ei pane tähelegi, et kasutab võõrkeele spetsiifilist fraseoloogiat ka enda emakeeles. Nii juhtubki, et väliseestlased "võtavad trammi", "võtavad paati Stockholmist Tallinna" jne.

Meil puudub aga täielikult vastav materjal õpetaja ja õppija abistamiseks. See peab olema koostatud õppija emakeele alusel, sest ainult siis selgub õpitava keele spetsiifiline fraseoloogia. Oma emakeeles me seda ei tunne, selles ei eksi ükski laps, muukeelsed aga peamiselt selles eksivadki. Meie keeleuurimise ja õpetamise korraldajad peaksid organiseerima vastava materjali kogumist.

Tänapäeval kuulub hariduse juurde ka vähemalt ühe-kahe võõrkeele oskus, sageli enamgi. Olen ise õpetanud inglise keelt üle 50 aasta. Esitan siinkohal oma mõtteid ja arvamusi, milleni olen jõudnud oma kogemuste põhjal.

Arvan, et sageli kiputakse õpetama seda, mis on kõige kergem õpetajale. Sellest on võrdlemisi vähe kasu õppijale, sest lihtsustatud lähenemisest lähtuv õpetus kipub kõige kergemini meelest kaduma. Niisiis: mis ei ole õpetajale kerge, on õppijale kasulik.

1. Algusest peale on väga oluline FONEETIKA, häälikute ja häälikute kombinatsiooni ning intonatsiooni spetsiifika õpitavas keeles. Arvan, et seda on mõttetu üksnes teoreetiliselt kirjeldada, siin on tõesti imitatsiooni võimalus asendamatu.

Minu juurde tuli kord inimene, kes oli ise üksinda õppinud inglise keele lugemist foneetilise transkriptsiooni järgi, mida ta sai sõnastikust. Ta oli väga imestunud, kui ütlesin, et see pole üldse inglise keel. Ta ei saanudki eksamit sooritada. Kas ta suutis ümber õppida, ma ei tea, see oleks tal kindlasti väga raske olnud.

Hääldamise õpetamise puhul on oluline, et õpetaja analüüsiks võõrkeele foneetika spetsiifikat õppija emakeele seisukohast ja aitaks teda üksikasjalikult. Mul läks ükskord nädal aega, enne kui õpilane sai selgeks intonatsiooni väljendis "isn't it?".

Minu prantsuse keele õpetaja ülikoolis oli pr Kallista Kann, kes oli väga vilunud õpetaja, aga ta ei teinud seda foneetilist ana-

lüüsi. Ma sain korralikult imiteerida teda luuletuste lugemisel, aga see ei rahuldanud mind kuidagi. Sinna jäi minu prantsuse keele oskus! Mul ei tekkinud kindlust hääldamisel ja kaduski huvi õppimise vastu.

Minu praktika nõudis häälduse õpetamist eesti inimestele nii inglise kui ka vene keele puhul, mis on muidugi täiesti erinev. Õpilased naersid, et nad loevad "nootide järgi". Aga nendest väljatöötatud konspektidest oli suur kasu. Huvitav oli see, et eksamikomisjon hindas inimeste keeleoskust lugemise korrektsuse järgi, mis mõnikord oli täiesti petlik.

2. Õpetajale kõige kergem on õpetada MORFOLOOGIAT. Ja seda enamasti tehaksegi. Kui reeglid on selged, tundub, et on kõik korras.

3. SÜNTAKSIGA on raskem ja seda tavaliselt ei õpetatagi. See on aga oluline, eriti teadusliku keele puhul. Siin ei püsi reeglid tavaliselt peas, ning aitab, kui valmistada spikker, s.t tõlkida tekst vigasesse emakeelde. Vigasesse sellepärast, et jälgida tuleb just võõrkeele süntaksi reegleid. Emakeel ei kannata, seda õppija ju tunneb, selles ei eksi, aga oma "tõlget" tagasi tõlkides õpib võõrkeele süntaksi reegleid praktiliselt.

4. Kõige raskem on võõrkeele SPETSIIFILINE FRASEOLOOGIA, s.t mingi olukorra kirjeldus just antud võõrkeelele omaselt. Seda on kõige raskem õpetada, ometi on see äärmiselt oluline. Just selles tavaliselt eksitakse teadusliku stiili puhul, rääkimata kõnekeelest. Spetsiifilise fraseoloogia ehk laiema idiomaatika tundmine on mõne keele oskuse tõeline näitaja. Seda saame kogeda televisiooni subtiitrite tõlgete puhul, mida teevad tavaliselt tõenäoliselt filoloogilise haridusega inimesed. Ent sellest ei piisa! Tulemused on tihti piinlikud.

Spetsiifilise fraseoloogia puhul ei eksi inimene kunagi oma emakeeles. Ta ei tunnegi, et see on midagi erilist, see erilisus tuleb välja ainult siis, kui sama ideed tõlgitakse võõrkeelde.

Nendes keeltes, mida on võõrkeeltena õpitud juba pikemat aega, tuuakse sageli spetsiifilist fraseoloogiat ehk laiemat idiomaatikat adapteeritud teksti puhul ääremärkusena (selgitusena) välja kas teksti äärel või lõpus. Eesti keeles minu teada ei ole se-

da veel praktiseeritud, aga oleks hädasti vaja nii inglise kui vene keele puhul (need on kaks ise asja!).

Usun, et tuleviku filoloogia teadusena pühendubki keele spetsiifilise fraseoloogia valdkonnale.

KEELE ÕPPIMISEL JA ÕPETAMISEL TULEB KASUTADA PARIMAID VÕIMALIKKE ABIMATERJALE

Õpetades inglise keelt edasijõudnutele leidsin, et väga otstarbekas on kasutada abimaterjalina ingliskeelseid näidendeid, mis on ju üles ehitatud spetsiifilisele fraseoloogiale ja kus saab kuulda elavat keelt; pealegi on dialoogi tekst tihti põnev ja väga hea illustratsioon spetsiifilisele fraseoloogiale. See aitab fraase meeles pidada ning on hea materjal ka intonatsiooni õpetamiseks. Viimane on väga oluline igasuguse teksti, ka näiteks kõne, referaadi või loengu valjusti ettekandmiseks. Õppigem ikka ingliskeelset teksti korrektselt lugema! Näidendeid on olnud kokku ligi poolsada, eelistatult hea ja rikka inglise keelega, tihti klassika, nagu Oscar Wilde, George Bernard Shaw, Tennessee Williams, Agatha Christie, Edward Albee, Harold Pinter, T. S. Eliot, aga ka tänapäevasemad Alan Ayckbourn, Peter Shaffer, Tom Stoppard, Peter Ustinov jt. Näidendite kaudu jõudsin õpetada mitutsada inimest, enamasti teadustöötajaid või aspirante, kes pidid teaduskraadi saamiseks sooritama eksami ühes võõrkeeles. Seega oli tegemist edasijõudnud keeleõppijatega, mitte algajatega. Näidendite najal õpiti tundma kõnekeele spetsiifilist fraseoloogiat ja selle praktilist kasutamist. Materjal esitati peast ilma abitekstideta ka siis, kui esineti kutsutud sõpradele-kolleegidele. See nõudis hoolikat häälduse ja intonatsiooni korrigeerimist, sest keegi ei tahtnud ju olla naeruväärne. Lugesin alguses valitud näidendi magnetofonilindile, et sellega saaks harjutada ja siis ka ennast kuulata. "Näitlejate" järjekord oli alati pikk!

Inglise keele tõusva ja langeva intonatsiooni omandamisele kulus mõnikord terve nädal, sest see on ju nii erinev eestikeelsest intonatsioonist. Ma ei kuulnud kordagi kurtmist, et harjutamine oleks tüütu, et ollakse tüdinud. Võin soojalt soovitada kolleegidele seda õpetamise viisi. Lähemalt saab sellest inglise kee-

les näitlemisest lugeda ka kahest raamatukesest (T. Tiivel jt 1996; Laanest 2014).

Ma ei arva, et õppida tuleb vigadest. Palju meeldivam on ju õppida eeskujudest! Vigu lihtsalt ei tohi teha!

Kui minu õpilane tegi ülesande puhul kuni kolm viga, parandasin teda. Suurema vigade arvu korral lasin kogu ülesande korrata. Kui ta tüdines, õppiski ülearusest vaevast pääsemiseks vigu mitte tegema. See mõjus ka õppija iseloomule positiivselt, sest ettevõetu tuli lõpule viia. Minu arvates on õppimise stiili järgi täiesti võimalik inimese töövõimet hinnata.

INGLISE MEEL INGLISE KEELES

Morfoloogia primitiivsuse tõttu on inglise keele idiomaatika väga rikas. Olen inglise keele ja kultuuriga kokku puutudes tundnud rõõmu üha uute keeleliste väljendusvõimaluste ja nüansside avastamise üle ning nautinud teravmeelseid võrdlusi ja inglaslikku peidetud huumorit. Eriti on see temaatika mind huvitanud viimase 30–40 aasta kestel, mil olen mitmesuguseid tekste lugedes ja BBCd kuulates kirja pannud väljendeid just ainevallast, mida hakkasin nimetama laiemaks idiomaatikaks. Tahaksin nende kaudu juhtida ka teiste keelehuviliste tähelepanu inglaste mõtteviisi eripärale, millest saame aimu just keelde süvenedes, ning ka keele võimalustele seda väljendada, püüdmata anda sealjuures kõikidele esitatud väljenditele ammendavaid selgitusi või ümberjutustust.

Nende väljendite kogumisel ja tutvustamisel on veel üks tagamõte. Juba Uku Masing arvas, et just kõrgkultuuride keeled kipuvad vaesestuma ja degenereeruma, sest nad nivelleeruvad teatud standardiks. See oht on muutunud eriti tegelikuks tänapäevase arvutikasutajate põlvkonna sõnumipõhises suhtlemises, mis taandab elava kõnekeele pelgalt lakooniliseks infovahendajaks. Selles väljendavad oma hinnanguid parimal juhul mõned emotikonid. Keele võimalused on siiski suuremad.

Kuna ma olen inglise keele õpetaja, siis andsin inglise keelt õppivatele eestlastele mõni aasta tagasi välja raamatu *Inglise meel inglise keeles* (Tiivel 2012a), kus on 15 000 laiema idiomaatika

väljendit, väike valik kogutust. See ei ole sõnastik teatmeteose mõttes ega mõeldud algajale keeleõppijale. Põhjus, miks ei ole väljenditele lisatud eestikeelset tõlget, on see, et siis pöörduks lugeja tähelepanu emakeelele, mitte originaali idiomaatilisusele. Olgu avastamisrõõmu ka mõtleval lugejal! Tõlke lisamine on vajalik, kuid sellele peab eelnema võõrkeelse väljendi tunnetamine. Ning lõpuks (*last but not least*): isegi neid näiteid lihtsalt lugedes ja neisse süvenedes võib minu arvates tunnetada inglise keele "hinge" ning inglaste mõtlemisviisi (vt ka Tiivel 2012b; Hint 2013).

*

Tahtsin eelnevaga juhtida tähelepanu spetsiifilisele fraseoloogiale kui nähtusele, mida on vaja arvestada võõrkeele õpetamisel või õppimisel. Aastakümnete jooksul on mul sellega olnud palju probleeme, ja kuna töötasin Eesti Teaduste Akadeemias, siis eriti teadusliku kirjanduse puhul. Enamasti ei eksita sõnavara ega mõistete puhul, vaid just spetsiifilises fraseoloogias.

Praegu on minu peamiseks mureks aga eesti keele omandamine võõrkeelena, eriti kui lähtekeelteks on meil enam levinud inglise ja vene keel. Minu teada ei ole keegi laiema idiomaatika osas nende jaoks ühtegi abimaterjali koostanud ega välja andnud. Ja nii kurdavadki paljud keelehuvilised, et eesti keel on lootusetult raske ka siis, kui selle grammatika on enam-vähem selge.

Aidakem siis õppimishuvilistel meid paremini mõista! Aitame neid, kogudes ja avaldades oma ilusale eesti keelele iseloomulikke spetsiifilise fraseoloogia näiteid, idioome laiemas mõttes. Sest meie keeles avaldub ju meie meel!

Autor tänab kaasamõtlemise eest Lembe Laanestit, Enn Tõugut, Helle Lippmaad ja Toomas Tiivelit.

Kirjandus

C o w i e, Anthony P., Ronald M a c k i n, I. R. M c C a i g 1975–1983. *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English*. Vol. 1: *Verbs With Prepositions & Particles*. Vol. 2: *Phrase, Clause & Sentence Idioms*. London: Oxford University Press

H a n k o, Urve, Gustav L i i v 1998. *Inglise-eesti idioomisõnaraamat = English-Estonian Dictionary of Idioms*. Tallinn: Valgus

H i n t, Mati 2013. Uued sõnaraamatutüübid — uued võimalused ja vanad küsimused. Intervjueerinud Aili Künstler. — *Sirp: Keele Infoleht*, 20. XII, lk 6–7

L a a n e s t, Lembe 2014. *AESC: Akadeemiline ingliskeelne suusalaager 1965–1997*. Tallinn: L. Laanest

P a r t r i d g e, Eric 1977. *A Dictionary of Catch Phrases: British and American, from the Sixteenth Century to the Present Day*. London: Routledge and Kegan Paul

R u n d e l l, Michael (ed. in chief) 2010. *Macmillan Collocations Dictionary*. Oxford: Macmillan Publishers Ltd.

T i i v e l, Irene 1996. *English and Estonian: Some Idiomatic Differences*. Tartu: Ilmamaa [2., parand. ja täiend. tr 1998]

T i i v e l, Irene 2001. *English and Estonian: Prepositions and Postpositional Words*. Tartu: Ilmamaa

T i i v e l, Irene 2004. *Inglise vanasõnu eesti vastetega = English Proverbs Explained in Estonian*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

T i i v e l, Irene 2012a. *Inglise meel inglise keeles: Keelenäiteid = English Mind as Revealed by the Language*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. Vt www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101978

T i i v e l, Irene 2012b. Keele hingest: küsinud, tõlkinud ja märkmeid teinud Doris Kareva. — *Sirp*, 5. IV, lk 24. Vt www.sirp.ee/s1-artiklid/varamu/keele-hingest

T i i v e l, Toomas, Sirje K e e v a l l i k, Mart T r u m m a l (eds.) 1996. *Academic English Club 1962–1995. Academic English Skiing Camp 1964–1995*. Tallinn: Academic English Club

Õ i m, Asta 2017. *Fraseoloogiasõnaraamat*. 3., uuend. ja täiend. tr. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

IRENE TIIVEL (sünd. 1924) on lõpetanud Tartu Ülikooli inglise filoloogina 1949. ja vene filoloogina 1951. a. TÜ inglise keele kateedri õpetaja 1949–1956, Tallinna Pedagoogilise Instituudi inglise keele kateedri õpetaja 1956–1960, Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia võõrkeelte kateedri õppejõud 1948–1960, sama kateedri inglise keele osakonna juhataja ja õppejõud 1960–1991, TA toimetiste inglise keele korrektor; töötanud ka inglise keele õpetajana ja sünkroontõlgina. Akadeemilise Inglise Klubi (1962–1995) ning Akadeemilise Ingliskeelse Suusalaagri (1964–1997) asutaja ja juht.

ARVUSTUS

JAAN UNDUSKI TÕED JA OLETUSED

Jaan Undusk. *Eesti kirjanike ilmavaatest*. (Eesti mõttelugu 118.) Tartu: Ilmamaa, 2016. 919 lk.

Jaan Unduski uurimuslikke kirjatöid saadab peaaegu üksmeelne imetlus. Mulle tundub, et nendest eesti kriitikutest ja kirjandusteadlastest, kellest üldse midagi arvatakse, on arvamused tema kohta kõige konsensuslikumad, seda siis pärast värskendavat segadust, mida 30 aastat tagasi tekitas novell "Sina, Tuglas". Aeg-ajalt on mõni kommentaar ärgitanud hardasse kooskõlla lüüa mõra, aga sellest pole suuremat välja tulnud. Mul ei ole kavatsust ebakõlasid tekitada ja kui ka mõni kriitiline märkus allpool ette tuleb, siis lähtub see arusaamast, et kriitiku peaülesanne pole imetluse kinnitamine — kuigi kinnitamisestki praegu ei pääse. Suure osa tekstidega olen varem tuttav ning võtsin raamatu *Eesti kirjanike ilmavaatest* kätte teadmisega, et neid tasuks lugeda ja üle lugeda — nii oligi. Undusk on erudeeritud, ta süveneb teemasse, mõtleb põhjalikult, kirjutab nauditavas stiilis ning — mis minu jaoks eriti oluline — tal on imelik oskus oma uurimisobjekte läbi näha või läbinägelikkust sugereerida. Tema tekstide lugejale võib jääda tunne, et ilmsiks on tulnud konkreetne ja intrigeeriv tõde, mida varem pole märgatud või pole seda tehtud nii selge pilguga. Undusk nagu kirjutaks tõtt, mis on hea ja ohtlik ühekorraga. Ohtlik selles mõttes, et humanitaarteadustes ei pidavat ikkagi üheseid vastuseid olema, ütleb ju raamatu autor seda isegi: "Humanitaarteaduste üks põhilisi ülesandeid on säilitada ja edendada mõtlemise paljusust" (lk 11). Undusk ei kavatse tõde monopoliseerida, aga ometi tuleb välja, et tema tõlgendusi usutakse, nendes otsitakse ühesust, kindlat toetuspunkti. Kui mõelda mõne teise kaasaegse silmapaistva kirjanduskäsitleja peale, siis nendega tingimata nii ei ole. Toomas Haug, Marju Lepajõe ja Hasso Krull kirjutavad tõde ja luiskelugusid korraga — kõik erineval viisil, aga tõde säilitab neil paljususliku võbeluse. Tiit Hennoste võtab sageli ette varem teada tõsiasjad ning jõuab oluliste tulemusteni neid süstematiseerides ja kontseptualiseerides — nalja saab vähem, aga kontseptsioonide tinglikkus jääb läbipaistvaks. On ka selgete tõdede kuulutajaid, aga nende retseptsioonis ei ole nii kindlat üksmeelt.

Raamatu autor on akadeemik ja direktor, aga see pole tõe lukkulöömisel tingimata otsustav tegur. Küllap on otsustav tähtsus sellel, et Unduskil paistavad olemas olevat kõik kirjandusuurija ametiks sobivad omadused: ta tunneb uurimisobjekti sageli paremini kui teised, keskendub tavaliselt ühele kesksele küsimusele ning suudab andeka jutustajana lugeja "sisse vedada". Või siis asja teistpidi vaadates ja arvustaja Aivar Kulli sõnu kasutades: tema käsitlusviis aitab kirjanikele "uut elu sisse puhuda".[1] Ka on oma osa siin tundel, et käsitletavad kirjanikud muutuvad uueks ja elavaks. Lugeja veetakse sisse hästi paksu raamatusse. Undusk pole küll ilukirjanikuna tingimata suuremahuline, aga uurijana küll ja mitte ainult suure köite pärast. *Eesti kirjanike ilmavaatest* sisaldab 33 teksti. Võimalik, et seda arvu peaks ka tähenduslikult võtma, aga hulk on iseenesest arusaadav. Tekstide seas on ka lühemaid arvustusi ja ettekandeid, sellest hoolimata on kindel, et tema kirjatööd on tavaliselt pikad ja tavatsevad eirata raame, mida teadusväljaannete ja kultuuriajakirjade mahustandardid ette näevad. Kui juba võrdlemiseks läks, siis olgu kõrvale võetud Toomas Haugi *Troojamäe tõotus* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004), kus on sama arv kirjatöid — 33. Lehekülgi on Unduskil umbes poole rohkem. Huvitav on ka see, et mõlema autori uurimisala märgatavalt kattub, ometi mõjub Haug "väikeste" ja Undusk "suurte" kirjanike uurijana. Küsimus on ju vaid mõnes üksikus artiklis, mis fookust ühele või teisele poole kallutab. Sisulisi kvaliteete on tegelikult lisaks: ühe kirjutamisviisi mõjul kirjanduslugu följetoniseerub, teise mõjul monumentaliseerub. Aga ka följetonid võivad olla tõsiselt võetavad ja monumendid elusad.

Mida aga arvata ikkagi Unduski suurest tekstimahust? Artiklite pikkuse kohta ei peagi vist midagi paikapanevat arvama, sõltub teemast, kui palju ta ruumi nõuab. Mõnel juhul saanuks käsitlust esitada tihkemalt, võluv on samas see, et kõik uurimuslikud artiklid polegi valmismõõdetud kastidesse surutud ning autor on võtnud vaevaks käituda ebaökonoomselt. Kõige pikemad tekstid on siin "Armastus ja sotsioloogia: Sissevaade Tammsaare omailma" ning "Melanhoolne Luts"; mõlemad oleksid võinud ilmuda ka eraldi väikeste raamatutena.

Kui suuremahulisuse all silmas pidada raamatu *Eesti kirjanike ilmavaatest* mahtu, siis seda on raskem võluvaks vooruseks pidada. Ma oleksin soovitanud midagi välja jätta, kui just polnudki kavatsust tõdesid kehtestava volüümsusega lugejaid mõjutada. See tagantjärele tark soovitus on aga antud kerge kõhklusega, sest näha on eesmärki kujundada

[1] Aivar Kull, "Akadeemik annab eesti kirjanikele uue hingamise". — *Tartu Postimees*, 27. VI 2016, lk 12.

uus tervikteos tekstidest, mis on kirjutatud pika aja vältel — üksikteksstidest on saanud "peatükid" ning kompositsioon on läbi mõeldud. On loomulik, et *Eesti kirjanike ilmavaatest* hakkab paralleele looma umbes samal ajal eesti keeles ilmunud Cornelius Hasselblatti *Eesti kirjanduse ajalooga* ja Tiit Hennoste raamatuga *Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul: Hüpped modernismi poole I* (mõlemad Tallinn—Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016). Need on suured tööd ning toovad esile kirjandusloolise kallakuga kontseptsioone. Aga jah, *Eesti kirjanike ilmavaatest* on teatavast terviklikkusest hoolimata artiklikogu ja ülesehituse vältimatuse üle saab siin kergemini diskuteerida.

Raamat esitab autorikeskset lähenemist ja see pole ainuüksi komponeerimise, vaid ka kirjutamisviisi küsimus. Kirjaniku tegemine teksti tegelaseks[2] on Unduski tunnusliku joonena teada, kuid üllatavalt mõjub äratundmine, kui palju seda tema tekstides ikkagi on näha. Ei pea siiski äärmusesse minema ega väitma, et ainult seda ta teebki. Küsimus on ka teadlikult kujundatud valikus: nii oli Jaan Unduski raamat *Maagiline müstiline keel* (Tallinn: Virgela, 1998) teistmoodi kokku pandud ja autorikesksus ei tulnud samal määral ilmsiks, kuigi kaks artiklit (Juhan Smuulist ja Ilmar Jaksist) neid raamatuid ühendavad. *Eesti kirjanike ilmavaatest* elustab kirjanikke selgemini ja muudab raskesti käes hoitava raamatu lugejale kergemini ligipääsetavaks.

Kas selline kirjanikukesksus on aga ka alati (maa)ilmavaate analüüsimine, mida võiks teose pealkirjast järeldada? Raamatu reklaamlauseks on teisendatud tekstikoht artiklist "Panteism ja inimsuhted": "Väidan veelgi riskantsemalt, et maailmavaateta kirjanik ei paku mulle lugejana ilmselt elulist huvi, kui ma ka tema teksti mõnikord suure naudinguga võin lugeda" (lk 287). Alguses tundus mulle, et Undusk kasutab mõistet "maailmavaade" Saksa filosoofilise traditsiooni mõjul või ka loomingulise vabaduse tuhinas kuidagi laiemalt, kui eesti keeles harjutud — pealegi toob ta kõnealuses Tuglase-artiklis näiteid kitsendavast mõistekasutusest (lk 286), kuigi tõrjub ka võimalust, et maailmavaate all mõistetakse "lihtsalt eluliste ja kirjanduslike hoiakute, arvamuste ja harjumuste summat" (lk 287). Selles tekstis esitatud mõttekäikude põhjal võib siiski arvata, et ülemäära imelikku mõistekasutust siin pole. Pole siiski kindel, et ta raamatus kogu aeg maailmavaate või isegi maailmavaatega kirjanike juures püsib. Lihtne seletus on see, et ükski pealkiri ei saagi teose kogu sisu avada, pika aja jooksul valminud teks-

[2]Seda kirjeldas Jaan Undusk nii ka ise telesaates "Kirjandusministeerium" — Kirjandusministeerium: 38 — arhiiv.err.ee/vaata/kirjandusministeerium-38 (8.1.2017).

tid on nagunii kirjutatud eri vaatenurkade alt. Ilmamaa kirjastatud raamatu pealkirjas rõhutatud "ilmavaade" ("maailmavaate" asemel) jätab tõlgendusele avarust — võime aeg-ajalt unustada Tuglase-artikli seletused ja tõdeda, et "ilmast" ja kirjanike vaadetest sellele käib mingil moel ikka jutt. Pealegi on iseloomulik, et ta kasutab just "ilmavaate" sõna, hägustades veidi seda konkreetsust, mis ilmneb "maailmavaate" käsitlemisel. Võib-olla tekitanuks vähem vastuoksuslikke mõtisklusi see, kui Undusk oleks "ilmavaate" asemel kasutanud sellega seotud sõna "elutunne", "mis tähistab maailmavaadet kui elamustervikut" (lk 287) ja mis on Tuglase käsitluse pealkirjaski. Aga siis oleksid päevakorral jälle teised probleemid. Raamatu pealkiri poleks nii lööv olnud ning oleks juhtinud lugemisootusi ehk eksitavalt tundelistele aladele.

Asjalikuma seletamise huvides tuleb vaadata, milliseid peamisi tõlgendusstrateegiaid Undusk kasutab ja mida ta teistes kirjutistes otsib. Silma hakkab kolm peamist võimalust, lisaks mõned juhuslikumad. Üks võimalus on see, et ta otsibki seda, mida raamatu pealkiri lubab. Friedrich Robert Faehlmann, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Friedebert Tuglas, A. H. Tammsaare, Karl Ristikivi, Ilmar Jaks, Jaan Kross — selliste kirjanike käsitlustes tuleb tõepoolest välja midagi, mida võiksime pidada maailmavaateks, endiselt koos kõigi elamuslike taustadega. Teiseks otsib ta mitmes artiklis tekstimustreid, mis keeles ja kultuuris on juurdunud ning mis uuritavate autorite loomingut kujundavad. Kolmandaks — otsitav võib olla kirjaniku loomingu psühholoogiline eripära.

Kõige rohkem võiksid maailmavaate otsinguist erineda tekstimustrite otsingud, sest pealtnäha saavad kokku kaks põhimõtteliselt erinevat lähtepunkti: ühelt poolt konkreetse kirjaniku konkreetsed vaated ja tunded, mis loomingulist käekäiku määravad, ja teiselt poolt olukord, kus ühest kirjanikust ei sõltu õieti midagi, sest ta on keelde ja ümbrusesse mõistetud ning see dikteerib talle tekste, mida ta kirja paneb. Raamatut Henriku-käsitlusest alustav lugeja võib esiotsa tõesti arvama jääda, et viimati kirjeldatud olukord on määrav, pealegi ei tea me kirjutaja isikust antud juhul kuigi palju. Ega liiga palju Kristian Jaak Petersonistki, kelle oodide vaimuloolist tausta siin eritletakse. Hoolikamal vaatlusel selgub, et sisulist vastuolu maailmavaate vaatlustega siiski pole. Unduski töödes toimib isiksuse ja taustade vaheline pingeväli, kuid inimene ei lahustu taustadesse ära. Unduski peegeldatud kirjanik ei hakka keelelistes lõimedes kaduma siiski mitte näiteks Roland Barthes'i vaimus, kirjanik on elus ja — nagu öeldud — temasse puhutakse sageli sisse ka uut elu. Heaks näiteks on käsitlused Karl Ristikivi kohta või artikkel "Stalinismi müstilised ja maagilised märgid: Juhan Smuuli "Poeem Stalinile" oma retoorilises ümbruses", kus avaneb teose "retooriline ümbrus", aga avaneb selle kõrval ka kirjaniku isik. Ainuke tekst, kus kirjanik on osaliselt

kaotsi läinud, on raamatut lõpetav "Ideetud eestlased: Eesti sõjakirjandust lugedes", sihilikult erinevana ta siia ongi paigutatud. See on veidi riskantne tekst, kus elu ja kirjandus lähevad kergesti teineteiseks üle ja individuaalse psüühika vaatluse asemel on siin eestlaste kollektiivse psüühika kirjeldus. Tahtmist öelda midagi üldistavat ja põhimõttelist eestlaste kohta on ka mõnes teises kirjutises ja esmajoones on see seotud eestlaste kui väikerahva asendist tuleneva isikupäraga. Eriti siis muidugi eksistentsiaalse hoiaku kirjeldused, mida eraldi kui "eesti rahvuskultuuri olemisprintsiipi" on autor rõhutanud ka sissejuhatavas tekstis (lk 13) ning see printsiip on näiteks eriti köitnud raamatu arvustajat Rein Veidemanni.[3] Mind ennast köidab eksistentsiaalne hoiak rohkem üldinimlikult ja isiklikult. Kui seda siiski eesti kultuuri kirjeldamisel kasutada, võib laiema plaani huvides meeles hoida ka seda, mida Undusk möödaminnes ütleb: see olemisprintsiip "peaks kehtima ka teiste väiksemate etnoste kohta" (lk 13), nurjumise heroism ei ole ikkagi mitte eestlaste leiutatud imevigur.

Psühholoogilise eripära küsimus on oluline näiteks Oskar Lutsu melanhoolia ja Ado Grenzsteini antisemitismi käsitluses, aga on loomulik, et inimese siseilma konksukesed suunavad hoiakute ja ilmavaateni. Undusk tõlgendab muu hulgas kirjanduse tõlgendajaid ning tema enda hoiakute seletamisel võiks olla võtmetähendusega see, mis ta kirjutab Ants Orasest: "Andumuse jõud nurjab minnalaskmise võlu, sest Oras tahab ju jääda k i r j a n i k u sisse ja mitte kuulata iseennast, tahab nii sügavale sisse kui võimalik, nõnda sisse, et saaks vajaduse korral määrata isegi kirjaniku "kaduma läind algupärase nägemuse, katsudes näidata, miks see kunagi pole realiseerund või on realiseerund puudulikult". [---] Meie seletavas proosas on Oras suurimaid psühholoogilisi talente" (lk 543). See tekst on kirjutatud ammu, aga mul on tunne, et Undusk tahaks praegugi olla eesti seletavas proosas selline talent, kes oskab pugeda kirjaniku sisse, ennemini käituda Orase kui Tuglasena, ennemini psühholoogilise talendina kui tõdede kehtestajana. Tsiteeritud tekstikoha valguses tuleb meelde artikkel Ülo Tuulikust kui kirjanikust, kes on jätnud teoseid kirjutamata. Tuleb meelde seletus Arnold Karu kohta, kes kehastus Oskar Lutsu kirjutamata jäänud teose kirjutajaks. Mõttekäigud realiseerumata nägemuste, olematute tekstide ja nende taasloomise kohta on veenvad ja iseloomustavad Unduski huvisid. Oleks liialdus väita, et ta keskendubki ainult lünkadele, kuid tal on kirjandusuurijale igati sobiv soov välja koukida nähtamatusest midagi, mis lünga täidab või lünga tähendust seletab. Minu jaoks on siin

[3]Rein Veidemann, "Eksistentsiaalne Undusk ja tema *opus magnum*". — *Postimees. AK: Arvamus, Kultuur*, 12. XI 2016, lk 14.

raamatus näiteks veenva psühholoogilise sisseelamisega seletatud, miks jättis Ristikivi kirjutamata oma sõjajärgse romaanitriloogia kolmanda osa (lk 642). Või on ka retooriliselt veenvaid tekstikohti, mis lünki täidavad oletustega, mille kohta ma tegelikult sisuliselt ei oska midagi arvata. Ma tegelikult ei tea, mis aitas vermida "noore pastori Hurda elukaemuslikke kategooriaid", aga Undusk veenab mind, et Thomas à Kempise raamatu mõju "ei oleks kuidagi sobimatu oletada" (lk 187). Psühholoogilise sisseelamise ja tekstianalüüsi abil täidab ta tühikuid oletustega, millel on antud juhul kalduvus saada tõeks, hakata kehtima. Endiselt ohtlik, aga köitev olukord — ja oht pole mitte oletamine, vaid tõe kehtestamine. Oletamisega tegeleb Undusk aktiivselt, tõtt juhtub ta rääkima pooleldi nagu kogemata.

Kas aga on ka kedagi, kelle sisse pugemine Unduskil nii hästi ei õnnestu? On kiusatus oletada, et tal ei õnnestu kuigi hästi pääseda naiste siseilma. Tõestusmaterjali jääb väheks, kuid oletusele juhtivaid märke võiks nimetada. Naiskirjanikke ongi raamatus väga napilt, kuid miks mitte ka nii. Päris naiste vältimisest rääkida ei saa, eraldi alajaotus on antud Lydia Koidulale, kuigivõrd on Friedebert Tuglase kaudu näha ka Marie Underit. Peale selle on Undusk varem kirjutanud ka näiteks Aino Kallasest, Marta Lepast, Karin Saarsenist ja Epp Annusest, need tekstid pole küll uude raamatusse pääsenud. Koidula-jutt erineb paljudest teistest selle poolest, et selles on tähtsam luuletaja väline roll (Koidula on "kuninganna"), mitte see, mis toimub tema peas — tõsi, ka siseilma väiksed vilksatused on siin olemas, aga see pole teksti peamine eesmärk. Lihtne on ju öelda, et naist näidatakse väljast ja meest seest, aga kaugele selle jutuga ei jõua, Koidula tuleb mängu ju õieti vaid lühikese kõne hilisema üleskirjutusena.

Naistegelasi analüüsib Undusk küll ja ka siin võiks midagi tähele panna. Iseenesest mõjusa käsitluse juures A. H. Tammsaarest torkab silma kirjutaja soov päästa valetõlgenduste käest romaani *Ma armastasin sakslast* meespeategelane Oskar, ja paratamatult peab see mingis mõttes toimuma naispeategelase Erika, aga samuti tema vanaisa arvelt. On ka paar kohta, kus Undusk kirjaniku mehekesksele maailmale eraldi tähelepanu pöörab. Ta vaidleb naise kujutamisega seoses mõistmatute naiskriitikutega, kellel nagu puuduks meeskriitikute tundlikkus Jaan Krossi teksti suhtes (lk 688). Kriitikute arvamusi ma praegu üles ei otsinud, aga vastandus mõjub provokatiivsena, eriti lõigus, kus lühikeses *Taevakivi* käsitluses ei räägita mitte niivõrd tegelaste subjektsusest, kuivõrd armastusest. Mis parata, ka mina pean *Taevakivi* üheks Krossi õnnestunumaks teoseks, ja kui mu arvamus selles osas Unduski omaga kokku langeb, siis olen juba hakanudki uskuma, et ta taas tõtt räägib. Ülo Tuuliku tekstide vaatlusel märkab Undusk naise ja naiselikkuse de-

fitsiiti, tekstikoha teeb pikantsemaks see, et ühtlasi näib see olevat ka erootika defitsiit: "Tuuliku humanism on nii inimkeskne, et sugudevaheline diferents ei tõuse teravalt päevakorda" (lk 755). Tuleb välja, et naine saab mängu tulla põhimõttelise erinevusena mehest ning ta peaks olema seotud armastuse ja erootikaga.

Kui ma aga tõsiselt äsjasele suurele lugemiskogemusele tagasi mõtlen, siis pole äsja nimetatud artiklid need, mille puhul tegelikke tõrkeid tekkis. Väike tõrge tekkis hoopis Oskar Lutsu ja Mati Undi käsitluste juures, aga seegi pole ühemõtteline. Kas pole mitte nii, et Luts (ja miks mitte ka Unt) oma melanhoolsuses ning Unt (ja miks mitte ka Luts) oma moraalituses on kirjanikud, kellel võis ju olla maailmavaade, aga nende loomingu seletamine maailmavaateliste aluste kaudu on raskem kui näiteks Tuglase ja A. H. Tammsaare puhul? Võiks ju siis arvata, et niipea, kui maailmavaatega tekib probleeme, tekib neid ka analüüsi masinavärgis. Undusk näib ometi nii Lutsu kui ka Undi tekstide lugemist nautivat ja ka nende vastu "elulist huvi" tundvat, nende kirjanike maailmavaateline ebamäärasus võib siis olla ka vaieldav.

Mati Undist on raamatus koguni kolm teksti, aga need kõik on selle raamatu taustal väga lühikesed, kaks neist arvustused. Kõik on teadagi kirjutatud tuntud headuses, aga näib, et Undi põhjalikuks avamiseks ei jätku ruumi ja siin pole seda päris lõpuni proovitudki. Võib-olla on tõesti siin ka žanrispetsiifikast tulenevat lahtirääkimatust, mida võib ju oodata ka siinselt kirjatöölt. Lutsuga on lugu teine, "Melanhoolne Luts" on pikk ja Lutsu retseptsioonis ka tähtis tekst. Lutsu-käsitlused ei olnud talle varasematel aastakümnetel andnud sellist kohta kirjandusloos, mida rahvakirjanik oleks võinud pälvida. "Melanhoolse Lutsu" esmaavaldamise aegu 1987. ja 1988. aastal hakkas retseptsioon muutuma, mis poleks olnud nii põhimõtteline, kui Undusk poleks muutuses osalenud. Nüüd tagantjärele tundub see tekst olevat kõigist terastest tähelepanekutest hoolimata mõnevõrra laialivalguv, isegi ebakindel. Siin on pikki kõrvalepõikeid, mis on ju Unduskile iseloomulikud ja mõjutavad ka tekstide mahtu. "Melanhoolses Lutsus" on põiked keskmisest pikemad ja vahest problemaatilisemad. Võiks ju öelda, et Undusk paneb paika teoreetilise raami ja kirjandusloolise tausta ning avab nii suurema panoraami, mille keskmes on Luts. Mõneti küll, aga kas näiteks põhjalik tegelemine Friedebert Tuglase ja Henrik Visnapuu loominguga on siin adekvaatse tausta andmine või siis ikkagi lihtsalt ajutine põgenemine autorite juurde, kellega Undusk hingelähedust tunneb?

Võin ju kahtlusi külvata, aga lõpuks pean ikkagi tunnistama, et külv ei anna erilist lõikust. Räägin oletustest ja väikestest tõrgetest, aga lõpuks tunnistan, et siin raamatus polnud ühtegi teksti, mida ma poleks

huviga lugenud, mille tõeväärtust poleks ma kas või korrakski uskuma jäänud. Korraks uskumine on saatuslik, see tähendab, et midagi jääb sellest alles. Kõik jutuks olnud Unduski voorused tulevad selle uskumise juures mängu, aga eriti saatuslik on see, mida ma arvustuse alguses nimetasin oskuseks uurimisobjekte läbi näha — ja see on psühholoogilise talendi olemasolu märk: Undusk oskab märgata, mis on lünga taga ja sees, märgata ühe selge pilguga. Sõltumata sellest, kas siis tegelikult Undi-analüüs läheb korralikult käima või kas Lutsu-käsitluses on liigliha, on ta ka neis tekstides midagi põhimõttelist läbi näinud. Ta näeb, et Luts on melanhoolne, ja näitab seda teistele. Ta paneb kolmanda Undi-käsitluse pealkirjaks "Mati Unt: Triviaalsuse fundamentaalne teatraliseerija" ning juba pealkirjaga on öeldud midagi fundamentaalset.

Kas siinse käsitluse rõhuasetused oleksid olnud teistsugused, kui ma oleksin proovinud korraga rääkida Unduski ilukirjanduslikest ja tõlgendavatest tekstidest? Võinuksin püüda olla kongeniaalne kirjutajaga, arvestada sellega, et tekstil ja tekstil ei tohiks olla ületamatut vahet, otsida ühisnimetajat kõigele, vahest isegi kirjaniku maailmavaadet. Rõhud oleksid ikka olnud teised, suuruse, tõe ja läbinägelikkuse asemel oleks esiplaanil olnud autori jutustamisoskus ja keelekasutuse peaaegu lihalikuks muutuv elusus. Kui nad ka praegu jäid tagaplaanile, siis tunnistus, et elusa keelega hea jutustaja on mind kuhugi sisse vedanud, on sellega antud.

Mart Velsker

MART VELSKER (sünd. 1966) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogina 1991, filosoofiamagister 1993 ja filosoofiadoktor 2014 eesti kirjanduse alal. Eesti Kirjanduse Seltsi teaduslik sekretär 1993–1994, TÜ filosoofiateaduskonna eesti kirjanduse lektor 1994–2008 ja a-st 2014, eesti kirjanduse teadur 2008–2011, Helsingi Ülikooli eesti keele ja kirjanduse lektor 2000–2004. *Akadeemias* avaldanud artikli "Kuidas tehti parnassi: Kaks eesti luule antoloogiat" (1993, nr 5, lk 899–921; nr 6, lk 1232–1257) ning arvustuse luuleantoloogia *Sõnarine* kohta (1996, nr 5, lk 1070–1075).

EESTI AKADEEMIA KINDLUSTAB AINULT VABA EESTI: 80 AASTAT ESIMESEST *AKADEEMIAST*

Akadeemia nr 1 maikuu 1937. Tartu: E. K.-ü. "Postimehe" trükk. 64 lk.

Maikuus nägi ilmavalgust uus kultuurteadusliku sisuga ajakiri *Akadeemia*. Tõsi, see juhtus juba aastakümneid tagasi — just 80 aasta eest—, kuid jäljed toona alustatud teest kanduvad meieni. Ja seepärast on asjakohane anda ülevaade uue ajakirja esimesest vihust ning tutvustada teda just sellisena, nagu ta lugejate ette tuli.

Ajakirja esimese numbri impressumisse on väljaandjaks märgitud Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Liit ning seetõttu tundub esmapilgul loomulik, et esimesed kirjutised on pühendatud Üliõpilasseltside Liidu kui organisatsiooni asjadele. Nendeks kirjutisteks on Richard Räägo "Üliõpilasseltside Liidu ülesandeid" (lk 1–3) ja Heinrich Marga "Eesti Üliõpilasseltside Liit" (lk 4). Akadeemilise maailma süvatundjad võivad küll veidi imestada, sest tegu on vormiliselt ju kahe eri organisatsiooniga — ühelt poolt liit, mis ühendab üliõpilasseltse, ja teiselt poolt nende vilistlaskogusid ühendav liit.[1]

Teisest küljest võib tunduda ehk veidi kummaline, et laia levikut taotlev väljaanne, mis peaks perioodiliselt ilmuma jäämagi, alustab ajakirja programmiliste seisukohtade ja suurte juhtkirjaliste sihiseadete asemel hoopis tehnilisemate kirjeldustega konkreetse organisatsiooni, Eesti Üliõpilasseltside Liidu asjadest. Samas — üliõpilasseltside liit oli äsja asutatud organisatsioon, mis enda seisukohtade levitamiseks väljaannet vajas. Nii annavadki Räägo ja Marga kirjutised uue väljaande alguses selge signaali, et seltside liit on esmatähtis ning esmatähtis on ka üliõpilasseltside taotletavate demokraatlike põhimõtete tutvustamine ja juurutamine ühiskonnas. Ja sellelt taustalt sünnibki asutatav ajakiri, justkui pisut teisese tööriistana. Aga lõpuks polegi sel tähtsust, sest nõustuda tuleb põhilisega, "rahvusliku kohustusega", nagu selle on sõnastanud Heinrich Mark: "Tõusetunud ühiskondlike jõugruppide

[1]Mõne aja pärast ilmneski, et impressumisse oli sattunud viga: *Akadeemia* esimesed numbri ilmusid tegelikult siiski Üliõpilasseltside Liidu väljaandena. Samas oli sellega kogemata "kuri välja kutsutud", sest alates 1938. aasta esimesest numbrist läkski ajakirja väljaandmine tõepoolest üle vilistlaskogude liidule. — Vt lähemalt Mart Orav, "Positiivne vaim: Ajakirja *Akadeemia* (1937–1940) taustast" (*Akadeemia* 1997, nr 7, lk 1350–1388; www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101588).

võitlus riigipoliitiliste põhiküsimuste pärast käsib haritlaskonnal ja üliõpilaskonnalgi riigi ja rahva saatuse kujundamisest aktiivselt osa võtta. [---] Eesti peab jääma demokraatlikuks vabariigiks." Ja meil on kohustus jääda "eestilise kultuuri arendajaiks" (lk 4).

Avaartiklitele järgneb professor Ants Piibu artikkel "Ülikooli autonoomia" (lk 5–8), milles ta ülikooli autonoomiat ülikooli ja ka ühiskonna kui terviku jaoks üliolulisena peab ning autonoomiapõhimõtte lõplikku heakskiitmist toetab. Tartu Ülikooli kohta kirjutab ta, et "Tartu Ülikool on meie maal monopoolses seisukorras, kuna puuduvad temaga võistlevad kõrgemad ülikoolid". Jäägem lootma, et ka praegused Tartu Ülikooli juhid mõistavad seda vastutust, sest "[e]i ole riigile ükskõikne ka see vaim, mis valitseb ülikoolis ja tema akadeemilises peres. [---] Tartu Ülikool tervikuna on tundnud olevat end lahutamatu liikmena oma rahva peres. Tema äärmine püüe on olnud seni ja jääb ka tulevikus — kõigiti kaasa aidata oma riigi ja rahva kõigekülgsele arenemisele ja elutarvete parimale rahuldamisele" (lk 8). Ants Piibu artikkel on uuesti avaldatud 2007. aastal "Eesti mõtteloo" sarjas ilmunud tema tööde kogumikus *Õiguse jõud* (Tartu: Ilmamaa, lk 437–441).

*

Akadeemia avanumber pakub lugejale ka kõrgtasemel esseistlikku proosat, mille näiteks on Valmar Adamsi mõttekillud "Õigest teest" (lk 8–11). Adamsi stiilinäide: "Kuid ka see on leidur, kes leiutas (julges väita!) esmalt näiteks "sotsiaalse õigluse" või "sõnavabaduse" mõtte... Need on kultuuriajaloo tundmatud sõdurid! Või kas pole tuhanded sonetikirjutajadki üle maailma kõik teatud mõttes Petrarca poolt ülalpeetavad? Esmanägija on kangelane, mõttejulgur ja riisikokandja; edaspidine tarbija on ikka ainult "osav" poiss" (lk 10).

Adams analüüsib ka moodsat "tõejärgsust": "Mõtlemise juures on tähtis suude ja suund, [---] mitte aga vaimuvaeste teesklejate poolt nii kiidetud muinasjutulik, realiteedis hoopis olematu "objektiivsus". Õiget mõtet ei saa teisele "tõendada", vaid sellega võib teda ainult nakatada. Tõeluses tõtt polegi; on ainult elundeid ja tunnuseid" (lk 10–11).

*

Ülikooli arheoloogiainstituudi (-kabineti) abiõppejõud ja konservaator Richard Indreko on kitsamas ringis pidanud valusa ettekande rahvuslike ja kodumaiste teaduste arendamisest, mida ajakirjas (lk 11–16) põhjalikult, võib öelda autoriseeritult refereeritakse. Rahvuslikeks ja kodumaisteks liigitab autor teadused nõnda:

> Nagu üldiselt teada, kuuluvad rahvuslikkude teaduste alla keeleteadus, etnograafia, rahvaluule, ajalugu, muinasteadus, antropoloogia, genealoogia j.m. Ka kodumaiste teaduste haru on kaunis laialdane, nimetades tähtsamatena neist geoloogiat, botaanikat, maateadust, zooloogiat jne.
>
> Enne Eesti iseseisvumist oli kodumaiste teaduste seisukord mitmeti parem rahvuslikkudest teadustest, sest kodumaiste teaduste alal töötasid ikkagi eriteadlased, kuigi ka neil aladel tuli ette vahest perioode, millal meie kodumaa ala jäeti päris sööti, kuna Tartu ülikooli juures olevaid eriteadlasi huvitasid enam kaugemad Venemaa alad. Peale selle asuvad kodumaised teadused nende uurimuste seisukohalt enam erapooletumal pinnal.
>
> Palju raskemas seisukorras on olnud aga rahvuslikud teadused, millega teotsesid peaaegu eranditult asjaarmastajad ja peale selle ka enamasti kõik meile rahvuselt võõra päritoluga inimesed. Neist asjaoludest oli tingitud aine võlts käsitlus ja enamasti püüti eestlasi näidata täiesti kultuurilagedatena, kes kõik olulise on laenanud teistelt.

Edasi peatub autor lähemalt füüsilisel antropoloogial ning seejärel arheoloogial ehk muinasteadusel:

> Muinasteadus on meil täiesti noor ala ja harrastatud enamasti asjaarmastajate poolt. Enam teadusliku süsteemiga töötasid möödunud sajandi kesk- ja lõpuosas prof. R. Hausmann ja C. Grewingk. Uus järk Eesti muinasteaduses algab õieti selle õppetooli asutamisega 1920. ja 1921. a.
>
> Kuna enne õppetooli asutamist teotsesid muinasajaga enamasti meie rahvale sünnipäralt võõrad inimesed, siis ka nende huvi oli leida siin ennem võõrast kui eestlaste algupära. Nii teotsesidki nad kaevamistel vale sugestiooni all, leides näit. kivikalmete ehituses Skandinaavia, esijoones Ojamaa, algupära ja analüüsides oma töödes ainelise kultuuri jäänuseid, leidsid nad riistades tugevat gootlaste ja teiste rahvaste omapära ning lõppeks jõudsid tulemuseni, et meie kodumaa oli asustatud võõrastest kuni pealekristliku aastatuhande teise pooleni või keskosani. Need tõed püsisid väga kaua meie kodumaa ajaloos ja võib kahelda, kas sellest vaatest ollakse veel lõpulikult lahti.
>
> Need siia sattunud võõrad, kes tegelesid meie muinasajaga, leidsid nagu tröösti ja püüdsid koguni sisendada endisse uhkustunnet sellega, et võisid tembeldada meie kodumaa mineviku kultuuri

võõrastele kuuluvaks, kuna nad ei märganud endi jämedaid eksimusi. Eestlased ja nende sugurahvad olid kaugemas minevikus kultuurilt ja vaimselt kõrgetasemelised rahvad.

Uue ajajärgu tulekuga muinasteaduse alal tuli endised seisukohad, mis olid juba kirjandusse tunginud, võtta kiiremas korras revideerimisele ja ümberhindamisele, mida on tehtudki jõukohaselt. Kaevamiste otsemaks tulemuseks näit. kivikangrute (kalmete) suhtes, mida tembeldati võõrapärasteks, osutusid need eestlasile kuuluvaiks ja täiesti omapäraseiks ehitisteks, mida ei tunta kusagil mujal peale suguvendade soomlaste. Nii selgus ka, et muinasaegsetesse kalmedesse ja asulatesse maha jäetud esemed kui dokumendid pole sinna kaugeltki võõra rahva maha pandud ega kantud, vaid eestlaste omad, mida nad muinasajal kalli hinna eest organiseeritud kaubanduse teel ostnud teistelt rahvastelt. Samal ajal leidub nende hulgas terve rida omapäraseid eestlaste endi poolt välja arendatud ja siin valmistatud vorme, mida siit kultuurvormidena naabritele edasi anti. Lõpuks selgub ka kõigi tunnuste järgi eestlase, kui põlise peremehe pärisomanduse õigused praegu meie poolt asustatud maa üle, kuhu on vahetevahel tunginud sisse võõraid, need aga alati kui nõrgem ja elujõuetum element on siin välja surnud või eestlaseks ümber kasvanud.

Iga laps võtab eeskuju oma vanematelt, nii peab ka kasvav rahvas tundma omi esiisasid. Kuna meie ajalugu kirjalikkude dokumentide põhjal ulatub vaid umb. 700. a. tagasi, siis on muinasteaduse kohus anda rahvale tema ajalugu, võimalikult täielik, mis seni oli hämaruses ja mida püüti võõra vaimu poolt moonutada ning kõverpeeglina meile ette seada.

Nagu varem nimetatud, oli sama lugu ka antropoloogiaga. Ka ajaloos ja etnograafias on varematest aegadest kirjandusse sattunud vaateid, mida isegi parema tahtmise juures ei saa eestlastele külge pookida. Vist on ju kõigil teada, et eestlasi seoti tõuliselt mongoollastega. Viimaste tõulised tunnused on aga sedavõrd spetsiifilised ja erinevad, et säärasest võrdlusest ei saa juttugi olla, aga siiski on see küsimus kirjandusse sattunud. Sellest nähtub, kuivõrd pealiskaudselt ja hoolimatult on tööd tehtud.

Edasi analüüsib Indreko botaanika, geoloogia ja zooloogia teaduslikke võimalusi Eestis. Seejärel peatub ta Eesti Rahva Muuseumi kogudel ning kogumistöö ajasurvel:

Etnograafia alal paneme tähele päris hädaohtlikku seisukorda. Kuigi Eesti Rahva Muuseumi on kogutud ja suuri varandusi kokku

> pandud, selgub aga nüüd jõudude järjekindla spetsialiseerumise ja täienemisega, kuidas senised materjalid ei vasta enam teaduse nõuetele. Kogumisi ja kirjeldamisi tuleb uuesti teha. Igaüks meist aga teab ja näeb, kuidas hävineb ja ununeb minevik nüüd moderniseeruval ajajärgul päris silmanähtava kiirusega. Nõuetavad täiendused tulevad aga päästa veel enne lõplikku hävingut.

Autor nendib, et "[m]uinasteaduse alal on muinsuste kaitse samavõrra tähtis kui teadus ise, aga ideaalne kaitse on ainult siis mõeldav, kui terve rahvas seda teadlikult teostab". Artikli teises pooles käsitleb ta pikemalt meie õpetajate ja haridussüsteemi võimalusi ning ülesandeid. Ta jõuab paraku järeldusele, et

> peab kahjuks tunnistama, kuidas meie noorsugu muutub aastaaastalt materialistlikumaks ning ideelist suhtumist elu ja teaduse vastu pole enam üldse märgata, üliõpilased tulevad ülikooli ja nagu võitu joostes lõpetavad kõrge kooli seks, et silmapilk kohapeale saada. See ongi meid ummikusse viinud ja selle tõttu on tekkinud reservid haritlaskonnas, mida meie nimetame üleproduktsiooniks (kahtlemata on selleks ka teisi põhjusi, mis aga käesoleval juhul pole arutamiseks olulised). Teisest küljest, kui on tarvis mõne laiaulatuslikuma töö jaoks spetse, neid, kes mõnd eriala tunneksid, siis põrkame kokku selle kurva tõsioluga, et ei leidu nende suurte haritlaste reservide hulgas ühtegi täiejõulist usaldatavat abi ja seda võiks ütelda peaaegu kõigi alade kohta. Nii imelik kui see pole, on meil sel juhul "haritlaste" puudus. Asja sisu peitubki meie üliõpilaste tormamises ideede lagedalt ilma eriharrastusteta läbi ülikooli, ülikooli üldkursus annab ju ainult spetsiaalala ülevaate, niiütelda konspekti või juhised, kuidas õppida ja süveneda väljavalitud ainesse, aga mitte midagi muud, sest 4 või 5 aastaga ei suudeta rohkem.

Jääb üle ainult aimata, mida arvaks Richard Indreko näiteks massiülikoolistamisest ja Bologna kolmeaastasest bakalaureusest, sest ka juba toonaste olude kohta sedastab ta kokkuvõtlikult:

> Kui säärane materialistlik mentaliteet edasi kestab [---], kui see vaade viiakse ametkondadesse, äridesse jne. jne., siis muutub see viimaks sedavõrd hädaohtlikuks, et meie oleme rahvana väljasurev teaduse maailmas ning lõpuks võivad ka kujuneda sellest palju traagilisemad tagajärjed.

*

Ilmar Hans Tõnisson on artiklis "Riigilipu ligem määratlus uues Põhiseaduses" (lk 16–18) vaaginud ikka ja jälle kerkivat küsimust Eesti lipu sinise värvitoonist. Ajakirja kaanel on autori nimelühendina märgitud I. H. T., kuid lk 18 on ekslikult tähed J. H. T. Kui musta ja valgega probleeme pole, siis sinise tooni võimalused on teadagi väga laiad. Autor peab riigilipu seaduse sõnastust "[t]aevasinine (rukkililleesinine)" ebaõnnestunuks ja vastuoluliseks, "[k]una "taevasinine" meie laiuskraadil kaldub veidi rohelisse (kollakasse) lisavarjundisse, on "rukkililleesinisel" lillakas helk. Mõlemate nõuete samaaegne esitamine riigilipusinise suhtes on lihtsalt võimatu soovi avaldus" (lk 17–18). Selgub, et segadusse ajava määratluseni jõuti omal ajal poolkogemata — soov oli fikseerida "igatahes, et meie lipu sinine värv peab olema helesinine, aga mitte tume" (Johan Laidoneri sõnad, siin lk 17). Autor pooldab t a e v a s i n i s e ühest fikseerimist, tuues selle kasuks mitu argumenti, millele on raske vastu vaielda. Ta kriipsutab alla, et "ka 1884. a. Otepääl pühitsetud esimene sini-must-valge lipp — Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalooline lipp — omab t a e v a sinise ülemise laia" (lk 18). See tekst on 1988. aastal taastrükitud väljaandes *Heinakuu* (nr 3, lk 20–21).

Pikim tekst *Akadeemia* avanumbris on Tartu Ülikooli eesti ja üldise kirjanduse eradotsendi August Annisti "Vabaduspüha ja vabaduse kriis" (lk 19–36). Tegu on Tartu Ülikooli aulas Eesti Vabariigi aastapäeva puhul korraldatud aktusel peetud kõne hiljem täiendatud tekstiga. Annist analüüsib kaasaegset ilmakorda ja selle aktuaalseid suundumusi ning jõuab lõpuks (lk 36) järeldusele, et

> on tarvis kinnitada kõigepealt meie enda usku ja kohusetunnet, teha see meid ikka juhtivaks reaalseks j õ u k s. Ja selle usu peanõue on: meie ei ela mitte ainult endale, meie ei sure mitte ainult endale, meie elame või sureme ka meie i s a m a a l e ja inimlikule k u l t u u r i l e. Meie tahame jääda vabadeks ja iseseisvaiks nii riigina kui ka isiksustena — kuid meie teame, et isiksuski võib oma kõrgeimat elu elada ainult siis, kui ta end kõigi oma südame soontega liidab oma rahva suure südame külge ja sellega aktiivselt kaasa elab elu igaveste sääduste järgi.

See kirjutis on 2011. aastal avaldatud ka Ilmamaa kirjastuse "Eesti mõtteloo" sarja väljaandes August Annist, *Noorusmaa*, lk 131–157.

*

Põhjaliku tagasivaate 1905. aasta sündmustele ja just Tartu üliõpilaskonna tegutsemisele toona annab õigusteaduskonna üliõpilane Aleksander Looring artiklis "Demokraatliku mõtte sünd ja Tartu üliõpilas-

kond" (lk 36–43). Artiklis tegutsevad tollase revolutsiooni aegsed ajaloolised isikud, kuid artikli alguses võib tabada osutusi ka hoopis hilisemate aastakümnete poliitikutele: "Riigivõimu teostajad sageli armastavad statistikat ja tahavad oma kitsastesse raamidesse suruda dünaamiliselt arenevat teadust" (lk 36).

Tänu Tartu Ülikooli filosoofia ja pedagoogika dotsendile Alfred Koortile leiab lugeja esimesest *Akadeemiast* ka päris-filosoofiat, küll ülevaateartikli kujul, aga ikkagi. "René Descartes'i filosoofiast" (lk 43–49) on Tartu Ülikooli filosoofia ja pedagoogika dotsendi Alfred Koorti kõne Descartes'i mälestusaktusel, mille korraldas Tallinnas Alliance Française ja Tartus Prantsuse Teaduslik Instituut. Lugeja saab tõepoolest põhjaliku ülevaate "uue aja filosoofia esimese esindaja" (lk 44) Descartes'i vaadetest ning võib küll öelda, et just selle artikliga asus *Akadeemia* sisse ajama üht pikka vagu maailmafilosoofia tutvustamiseks eesti lugejatele. Ka see tekst on 1996. aastal uuesti ilmunud "Eesti mõtteloo" sarjas: teoses Alfred Koort, *Inimese meetod*, lk 9–17.

Akadeemia avanumbri lõpupoole on avaldatud kirjandusteaduslikumad artiklid. Kõigepealt professor Ants Oraselt järelehüüdelaadne ülevaateartikkel Inglise "kustumatust poeedist" Gilbert Keith Chestertonist (lk 50–57) ning seejärel luuletaja Heiti Talviku essee luule ja luuletajate ülesannetest väidetava "luule kui ka selle järelkasvu kriisi" ajal, mis olla Eestit tabanud pärast Siuru loojangut. Ants Orase artikkel on 2009. aastal taastrükitud tema artiklikogumikus *Barbaaria* (Tartu: Ilmamaa, lk 270–279) ning Heiti Talviku "Luule ja elu" 2004. aastal poeedi loomingut koondavas raamatus *Legendaarne* (Tartu: Ilmamaa, lk 121–128).

Viimased leheküljed maikuu *Akadeemiast* kuuluvad kroonikale ja arvustusele: "Kroonikat EÜL'i tegevusest" (lk 62–63) ning "Bellegarde mälestuste puhul" (lk 63–64). Viimases, nimemärgi A. L. all ilmunud Aleksander Looritsa loos arvustatakse 1902.–1905. a Eestimaa kuberneriks ja enne seda lühikest aega ka Liivimaa abikuberneriks olnud Aleksei Bellegarde'i mälestusi, mis Looduse kirjastusel eesti keeles just ilmunud olid.

Päris viimased read kuuluvad impressumile, kust saame muu hulgas teada toimetuse koosseisu: August Annist, Juhan Aul, Elmar Järvesoo, Helga Kersalu, Lilli Lemendik, Aleksander Looring, Jaan Ots, Martin Raud, Heldur Tõnisson. Ilmselt oleks siinkohal harjumuspärasem seda kollektiivi toimetuse kolleegiumiks nimetada; *Akadeemia* tegevtoimetaja Jaan Ots ise nimetas seda küll ajutiseks toimetuseks.

Olemegi jõudnud lõpukaaneni, millelt leiab mõned reklaamid — reklaamitakse nt panka, mesikooke ning pleki- ja tuubitööstust.

Ei köite alguses ega lõpus pole peetud tarvilikuks ära tuua sisukorda. Nii ongi ajakirja esikaas ainus koht, kus kaastööd üksteise kõrval reas üle vaadata on.[2] Paraku pole sinna mahtunud kroonika- ega arvustuseosa pealkirjad.

Akadeemia kaas on kena ja klassikalises proportsioonis — kuskilt ei selgu aga selle kujundaja nime. Jääb loota, et (vaimu?)leek, mis päises kujunduselemendina esineb, veel kauaks eesti akadeemilisemat lugejaskonda valgustama ja köitma jääb.

Kui eespool kirjutasin, et esimene tekst, mille *Akadeemia* avanu leiab, on Üliõpilasseltside Liidu kohta, siis päris nii see siiski pole — *Akadeemia* sisekaanel on ka kaks reklaami. Nii võib öelda, et *Akadeemia* sai tuule tiibadesse hoopis Ants Silvere õlletehase Livonia kuulutusega, et müügile on tulnud "erivalik karastavaid jooke", teiste seas Eksport Pilsen, Pilsen ja München. Teine sisekaane reklaampind reklaamib kodumaa suurimat ühistegelikku kindlustusettevõtet, 1907. aastal asutatud kindlustusseltsi Eesti. Sellenimeline kindlustus kehtib *Akadeemia* puhul ehk seniajani.

*

Toimetus

August Annist (sünd. 1899, vangis 1945–1951, suri Tallinnas 1972);

Juhan Aul (sünd. 1897, suri Tartus 1994);

Elmar Järvesoo (sünd. 1909, põgenes kodumaalt 1944, suri Ormond Beachis (Florida) USAs 1994);

Helga Kersalu (sünd. Meindok; abiel. ka Kersell; sünd. 1912, põgenes kodumaalt 1944, suri Örebros Rootsis 1998);

Lilli Lemendik (abiel. To(o)mingas; sünd. 1914, suri Tallinnas 1983);

Aleksander Looring (sünd. 1910, vangistati 1941, hukati Tartus 1942);

Jaan Ots (sünd. 1908, põgenes kodumaalt 1943, suri Stockholmis 1982);

Martin Raud (sünd. 1914, farmaatsiaüliõpilane, kuulus üliõpilasseltsi Concordia, saatus teadmata);

Heldur Tõnisson (sünd. 1912, põgenes kodumaalt 1944, suri Šveitsis 2014).

---

[2] Vt digiteerituna www.digar.ee/arhiiv/et/perioodika/25542.

Teised kaastöölised

Valmar A d a m s (sünd. 1899, vangis 1941–1943 ja 1951–1954, suri Tartus 1993);

Richard I n d r e k o (sünd. 1900, põgenes kodumaalt 1943, suri Stockholmis 1961);

Alfred K o o r t (sünd. 1901, suri Tartus 1956);

Heinrich M a r k (sünd. 1911, põgenes kodumaalt 1943, suri Stockholmis 2004);

Ants O r a s (sünd. 1900, põgenes kodumaalt 1943, suri Gainesville'is (Florida) USAs 1982);

Ants P i i p (sünd. 1884, vangistati 1941, suri Nõrobi vangilaagris Venemaal 1942);

Richard R ä ä g o (sünd. 1893, vangistati 1941, suri Kirovi vanglas Venemaal 1941);

Heiti T a l v i k (sünd. 1904, vangistati 1945, suri asumisel Tjumeni oblastis Venemaal 1947);

Ilmar T õ n i s s o n (sünd. 1911, hukkus Tartus 1939).

Toomas Kiho

TOOMAS KIHO (sünd. 1963) on *Akadeemia* peatoimetaja.

ABSTRACTS

KLAUDIA TIITSMAA, MEHIS PIHLA. **The core of our thoughts**

JAAK JÕERÜÜT. **Gustav Suits, Ernest Hemingway and we**

In the presentation "Does the bell toll for the mother tongue?" at the 15th seminar of the Estonian Mother Tongue Day, the author emphasises that Estonian identity is primarily expressed in the language, and if the language disappears, this North-European territory will be settled by a group of biological beings, not by a nation, to say nothing of a cultured nation.

The author also criticises the President's speech on the anniversary of the Republic of Estonia on 24 February 2017, as, in his opinion, it included dubiously ambiguous expressions about our mother tongue. There is reason to worry because the national university (the University of Tartu), which enjoys high credibility among the people, has started to introduce curricula in English instead of Estonian.

The people who absolutise communication, the global village and mutual enrichment do not think about Estonians' obligation to the whole humankind. The most unique natural resource of Estonia is the Estonian language. No one on the globe and most probably in the whole universe cannot preserve it, except us. It has a value for the whole civilised humankind, and our duty is to keep it for the whole humankind. The obligation to preserve and develop English lies with others. (Edit.)

HELLAR LILL. **Who headed the army?: Conflict over authority in national defence after the restoration of Estonia's independence**

The article deals with the authority dilemma for leadership of national defence after Estonia regained its independence. After restoration of independence in August 1991, Estonia had

no national defence, it had to be "invented". The main principles of national defence were established in Chapter 10 of the Constitution, which was approved in a referendum held in June 1992. This chapter, which was influenced by the presidential construction of 1937/1938, did not answer the question whether the Commander of the Defence Forces would be placed under the authority of the President, or the Government and the Minister of Defence. There were fears that subordinating the Commander of the Defence Forces to the Government might lead to the politicisation of the army and its uneven development due to frequent changes of Government. These problems were eased by subordinating the Commander to the President — this, however, caused tensions between the Ministry of Defence and the Defence Forces Headquarters. The Parliament had the right to appoint and remove the Commander of the Defence Forces, but the proposal had to come from the President. The unclear technical and legal subordination caused a negative background for the development and organisation of national defence. The Constitution was amended in 2011. The President remains the highest leader of national defence, but executive power in the leadership of national defence has been granted to the government. (Auth.)

PEETER OLESK. **Loving physicists**

Any science always has its human far side of the Moon. It may be sentimental or at least lyrical and need not always influence the cognitive profile of a scientific observation, discovery or conclusion. This profile would mean gradually reaching the absolute of theoretical substantiation of an experimental discovery from which onward the paradigm of explanation has to be changed. A discovery was, for example, the observation of superfluidity of helium as a quantum liquid in 1936–1939 by Petr Kapitza (1894–1984). The corresponding theory was developed — without any uproar — for the following 35 years; experiments have been conducted afterwards as well. Priority and completeness of results excluded, the sentimental emotions of these scholars could be considered secondary. For example, Lev Landau's (1908–1968) love affairs had nothing to do with the question how many layers helium had at a temperature close to absolute zero.

The current essay is based on two books, both published in 2016. The author of one of them is the celebrated physicist Vitali Ginzburg (1916–2009). It is entitled Letters to the Loved One *(Письма к любимой) and contains his letters to his second wife Nina Yermakova (b. 1922). Their correspondence from 1946–1953 (and later) was bilateral. With one exception, however, only one side of it has been published. The title of the other book is* Anna Kapitza, Kapitza. *By agreement, its author could be Anna Kapitza (1903–1996), the great physicist Petr Kapitza's second wife who dedicated herself to her husband and their two sons but also led an independent life. The book documents this dedication and spiritual independence, which had its beginnings at the end of the Tsarist Russian Empire and continued even after Petr Kapitza died of a massive stroke. Vitali Ginzburg's letters to his wife are primarily love letters from a time that was externally hostile to lyricism, and when political instruction was more important than love. Anna Kapitza's letters to her husband or in relation to her husband were very frequent in the mid-1930s. This was the time when Anna Kapitza incessantly struggled so that her husband could continue his studies on liquefying of helium at extremely low temperatures and in extremely strong magnetic fields — the work that led to the discovery of superfluidity.*

The published letters enable us to pose several questions related to the history of physics and offer answers to them. In experimental physics, the process of research can be followed relatively closely, as it is documented several times. In theoretical physics, the direction of thoughts is best proved by fixing the rules of calculation and adherence to them, but it can be very difficult to decipher these calculations. This explains why it is difficult to study Vitali Ginzburg's way of physical thinking, although he has repeatedly described it. Petr Kapitza was not communicative with his family as an experimenter. Therefore, his wife's correspondence deals mostly with the freedom of the physicist as a scientist, not the technique of experiments. Anyway, such letters need comments, but there are not many of them in these publications. (Auth.)

Hildebrand's song

ABŪ YŪSUF. ***Kitāb al-kharāj*. Part I**

Abū Yūsuf's Kitāb al-kharāj *(*Book of the Kharāj Tax*), written in the 8th century, is the oldest fully preserved legalistic treatment of the functioning mechanisms of the Islamic state.* Kharāj *developed into an independent genre that was of utmost importance because it dealt with one of the fundamental elements of taxation in the subjugated areas and one of the main sources of income for the state — people of different faith.*

*Only a small part of the book is dedicated directly to taxation; mostly it deals with the administrative problems of the Islamic world, its geography, history and law. It contains explanatory principles how the Islamic state has to behave with the rest of the world (i.e. how to conduct a jihad coordinated by the state). It explains how to behave with unbelieving prisoners and the booty captured from the enemy; how to conclude treaties with unbelievers, and how to adhere to them; what are the rights and obligations of the non-Muslim subjects (*dhimmi'*) of the Islamic state. To explain all these themes, numerous examples are provided about historical events and activities of earlier rulers. The contents of peace treaties and relations with Jews and Christians are described.*

For the first time, we find a systematic treatment of what the main Islamic sources say, although the approach is somewhat primitive compared to later works. Islam treats the representatives of other monotheistic religions as enemies or unbelievers until they are politically subjugated to the Islamic state. When politically subjugated to the Islamic state, they become dhimmi' *— citizens with limited rights. For idol worshippers, the only acceptable way is conversion to Islam. Renouncement of Islam or even the slightest doubt in its solemnity is a deadly sin.* (Edit.)

FRANÇOIS RECANATI. **Literalism and Contextualism: Some Varieties. Part II**

According to the dominant position in the philosophy of language, we may legitimately ascribe truth-conditional content to sentences, independently of the speech act which the

sentence is used to perform. This position, which Recanati calls literalism, *contrasts with another view, reminiscent of that held by ordinary language philosophers half a century ago (the original dates back to 2005). That other view, which he calls* contextualism, *holds that speech acts are the primary bearers of content. Only in the context of a speech act does a sentence express a determinate content.*

A prima facie *difficulty for literalism is indexicality — a difficulty that was emphasized by its contextualist opponents. Indexical sentences possess a determinate (truth-evaluable) content only when uttered. Hence it is not obvious that such sentences possess content as grammatical entities. As the ordinary language philosophers used to insist, a distinction must be drawn between the sentence and the statement it is used to make. The content is the content of the statement, and only derivatively that of the sentence that is used to make that statement.*

Four stages can be discerned in the historical development of the literalist tradition that started with Frege and is still dominant today. First came proto-literalism, according to which context-sensitivity is a defect of natural language, to be ignored in theorizing about language. Then came eternalism, which holds that indexicality is a practical convenience rather than an essential feature of natural language. Next came conventionalism, the view that the conventional meaning of the sentence-type fully determines the content of the sentence (in context) independently of the speaker's meaning. Finally, minimalism acknowledges the role of speaker's meaning in determining truth-conditions, but insists that the appeal to speaker's meaning is always subordinated to (controlled by) the conventional meaning of the sentence.

Between the clear forms of literalism and contextualism, there are transitional stages — the syncretic view and quasi-contextualism. While quasi-contextualism considers the minimal proposition as a theoretically useless entity, and denies that it plays any effective role in communication, contextualism goes much further: it denies that the notion even makes sense. Contextualism ascribes to modulation a form of necessity which makes it ineliminable. The gist of contextualism is that without contextual modulation, no proposition could be expressed. *In this framework the notion of a 'minimal' pro-*

position collapses: there is no *proposition that is expressed in a purely 'bottom-up' manner. The author distinguishes between such forms of contextualism as pragmatic composition, wrong format view and eliminativism of meaning, the latter two being increasingly extremist.*

Recanati's intention was not to argue for (or against) contextualism, but only to convince the reader that the debate ought to take place. This means getting rid of the last literalist prejudice: we must stop presupposing *that there is such a thing as the minimal proposition expressed by an utterance. It is important to realize that that literalist assumption, although pervasive among philosophers of language, rests on a substantial and highly controversial conception of both word meaning and sentence meaning. There is no reason to rule out,* a priori, *a contextualist account of word and sentence meaning, even if such an account entails the nonexistence of 'minimal propositions'.* (Edit.)

IRENE TIIVEL. **Ideas and experience about teaching and learning a foreign language: On idiomatics in a narrower and broader sense**

Narrower idiomatics is the author's concept that denotes idiomatics that any mother tongue user would understand without special explanation. There is some kind of external similarity with broader idiomatics and collocations. If collocation refers to how words go together, then broader idiomatics is about the peculiarities of meaning in the given language, the nature of this language, which only becomes evident at translation into another language. We cannot notice it in our mother tongue because it is so inherent to us. For broader idiomatics, it is not at all significant if individual words collocate or not, the wording of the idea is important.

Broader idiomatics includes an enormous number of images, perhaps even the major part of spoken language. It seems that the older a living language, the more developed is its broader idiomatics or the specific phraseology of this language that is organically inherent to it. Without it, the language is poor in nuances, dull and characterless.

Broader idiomatics is connected not only with the life environment of the corresponding country but also — and particularly — with the character of different peoples and the

resulting peculiarities of their common parlance. For the author, broader idiomatics is the soul of the living language. This is the language usage characteristic of the way of thinking of a culture and a nation, the mentality of the people.

Knowledge of specific phraseology or broader idiomatics is the real indicator of command of a language, and teaching it is the most difficult after phonetics, morphology and syntax. (Edit.)

Review

MART VELSKER. **Jaan Undusk's truths and guesses**

Jaan Undusk. Eesti kirjanike ilmavaatest. *[On Estonian Writers' Worldview.] (Eesti mõttelugu 118.) Tartu: Ilmamaa, 2016. 919 pp.*

TOOMAS KIHO. **Estonian Academia is ensured only by free Estonia: 80 years from the first issue of *Akadeemia***

Akadeemia *No. 1, May 1937. Tartu: Printed by E. K.-ü. Postimees. 64 pp.*

Serial

GALILEO GALILEI. **Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions. Part XVIII**

In his last book, Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions, *published in 1638, the Italian physicist, astronomer and philosopher Galileo Galilei (1564–1642) summarises his earlier studies on physics. In the book written in dialogue form, Galileo deals with what are today called material science and kinematics, which actually are the two new branches of science mentioned in the title. He formulates the law of inertia and the laws of free fall, lays the foundations to mechanics, sums up his studies of the pendulum and the*

inclined plane, discusses the infinity, deals with the durability of materials and its causes, and uniform and accelerating motion. In Stephen Hawking's words, he anticipated Isaac Newton's laws of motion. By this book, Galileo exercised the greatest influence on later science and defeated the Aristotelian worldview. (Edit.)

AUTHORS

GALILEO GALILEI (1564–1642), Italian astronomer, philosopher and physicist

JAAK JÕERÜÜT (b. 1947), Estonian writer and politician

TOOMAS KIHO PhD (b. 1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

HELLAR LILL MA (b. 1973), director of the Estonian War Museum — General Laidoner Museum, historian

ERKI LIND PhD (b. 1985), researcher of religion

PEETER OLESK (b. 1953), adviser to the rector of the Estonian University of Life Sciences

MEHIS PIHLA (b. 1988), Estonian dramatist and theatrical director

FRANÇOIS RECANATI PhD (b. 1952), French philosopher, research fellow at Institute Jean Nicod in Paris and research director of EHESS

ANNA RING (b. 1992), graphic designer, reproduction specialist at Kroonpress printing plant

IRENE TIIVEL (b. 1924), English and Russian philologist

KLAUDIA TIITSMAA (b. 1990), Estonian actor

MART VELSKER PhD (b. 1966), lecturer in Estonian literature at the University of Tartu

ABŪ YŪSUF (ca 731–798), Islamic jurist and judge

ARUTLUSI JA MATEMAATILISI TÕESTUSKÄIKE KAHE UUE TEADUSHARU VALLAST, MEHAANIKA JA VÄIKSEMATE LIIKUMISTE ALALT

Galileo Galilei

Tõlkinud Mailis Põld

XVIII

Algus 2015. aasta 12. numbris.

Tõlgitud väljaandest *Discorsi e dimostrazioni matematiche intorno a due nuove scienze attinenti alla meccanica e ai movimenti locali*. Edizione critica a cura di Claudio Pierini. Verona: Cierre Grafica — Edizioni Simeoni, 2011.

Toimetus tänab Janika Pälli abi eest selles osas esitatud Eukleidese definitsioonide tõlkimisel.

Korollaar, mis kujutab endast Eukleidese 5. raamatu [neljanda] definitsiooni teisendust

Sagredo: Tunnistan, et sellega jäin ma täiel määral rahule; ja nüüd mõistan suurepäraselt seda vältimatust, mille tõttu neli võrdelist suurust sama arvu kordsetena on kas suuremaks või väiksemaks või võrdseks osutudes ikka ja alati mõõdupärases kooskõlas jne. Sest nüüd, kui teie kõrgeausus, olles võtnud sama arvu kordse esimese ja kolmanda ning sama arvu kordse teise ja neljanda, tõestab mulle, et kordse esimese suhe kordsesse teisesse on sama mis kordse kolmanda suhe kordsesse neljandasse, märkan ma päevselgelt, et kui kordne esimene on kordsest teisest suurem, peab kordne kolmas (suhte hoidmiseks) kujunema paratamatult suuremaks, kui on kordne neljas; väiksemaks või võrdseks osutumise korral peaks ka kordne kolmas olema kordsest neljandast kas väiksem või sellega võrdne.

Simplicio: Mina ei taju selles mingit vastuolu. Seepärast püsib mus endiselt soov mõista, kuidas see (eeldusel, et neli suurust ei ole võrdelised) ikkagi tõele vastab, et mitte alati ei pea sama arvu kordsed suuremaks või väiksemaks või võrdseks osutudes kinni tollest vastavusest.

Teine propositsioon, mis kujutab endast Eukleidese 5. raamatu seitsmenda definitsiooni teisendust

Salviati: Küllap ma selle eest juba hoolt kannan, et teie kõrgeausus võiks kogeda täielikku rahulolu.

Mõõdame õige välja neli antud suurust, AB, C, D ja E, ning olgu too esimene, AB, tublisti pikem sellest, mis ta olema peaks, et ta suhe teise suurusse C oleks sama mis kolmanda suuruse D suhe neljandasse suurusse E; ma näitan, et kui teatud konkreetsel viisil on esimene ja kolmas võetud sama arvu kordsetena ning ka teine ja neljas suurus on võetud sama arvu kordsetena, siis

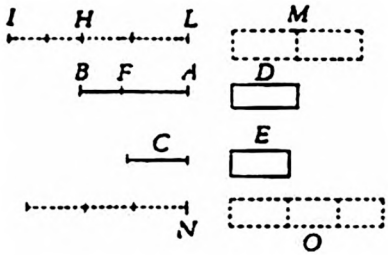

kordne esimene osutub suuremaks kui kordne teine, ent kordne kolmas ei olegi samamoodi suurem kui kordne neljas, ja ma tõestan koguni, et ta on väiksem.

Pidagem niisiis silmas, et esimeselt suuruselt *AB* on ära võetud see ülemäärane osa, mis muutis ta sellest vajalikust määrast pikemaks, et ta oleks täpselt võrdeline, ja olgu selleks ülemääraseks osaks *FB*; seega jäävad nüüd alles neli võrdelist suurust: järelejääva *AF*-i suhe *C*-sse on ühesõnaga sama, mis *D*-l on *E*-sse.

Korrutagem *FB*-d nii mitmega, et ta oleks suurem kui *C*, ja olgu saadud kordseks märgitud *HI*; seejärel tuleb *HL* välja mõõta niisama mitme *AF*-i kordsena, *M* aga niisama mitme *D* kordsena, kui mitu korda sai *HI* võetud *FB* kordseks. Sellise asjakäigu korral pole mingit kahtlust, et liitsuurus *LI* kujutab endast liitsuurust *AB* sama mitu korda võetuna, nagu *HI* on *FB* kordne või *M* on *D* kordne.

N võtkem nüüd *C* kordseks sellise nõudega, et toosama *N* kujuneks seeläbi pikemaks kui *LH*; ja viimaks mõõtkem *O* välja niisama mitmekordse *E*-na, nagu *N* on *C* kordne.

Nüüd siis kujuneb kordne *N* pikemaks kui *LH*; kui vaatleme *N*-i sellisena, et üks teda moodustavaid suurusi (mis osutub võrdseks *C*-ga) on ära võetud, ei kujune jääk suuremaks kui *LH*. Kui me sellelesamale *N*-ile niisiis *C*-ga võrduva pikkuse (mida kujutlesime äravõetuna) tagasi anname, *LH*-le aga, mis mainitud jäägist ei ole väiksem, lisame *HI*, mis on ühtlasi suurem kui *N*-ile lisatu, kujuneb kogu *LI* suuremaks kui *N*.

Ja ongi tegemist juhtumiga, kus kordne esimene ületab kordse teise. Ent kuna me mõõtsime neli suurust — *AF*, *C*, *D*, *E* — välja võrdelisena ning võtsime *LH* ja *M*-i esimese ja kolmanda

ning *N*-i ja *O* teise ja neljanda suuruse sama arvu kordseteks, on noodsinased (ülemal kindlaks määratu põhjal) suuremaks või väiksemaks või võrdseks osutudes alati vastavuses; ent kuna *LH* esimese suuruse kordsena on väiksem kui *N* teise suuruse kordsena, kujuneb meie konstruktsiooni põhjal ka *M* kolmanda suuruse kordsena paratamatult väiksemaks kui *O* neljanda suuruse kordsena.

Ja nõnda olemegi näidanud, et kui esimene suurus on tublisti pikem sellest, mis ta peaks olema, et tema suhe teise oleks sama mis kolmanda suhe neljandasse, siis ongi mingil kombel võimalik võtta esimene ja kolmas suurus sama arvu kordsena ja niisamuti ka teine ja neljas suurus sama arvu kordsena ning tõestada, et too kordne esimene ületab kordset teist, kuid kordne kolmas juba kordset neljandat ei ületa.

Sagredo: Ma sain väga hästi aru kõigest, mida teie kõrgeausus senini on tõestanud. Nüüd jääb teil üle nende tõestatud eelduste najal tuletada nood kaks vastuolulist Eukleidese definitsiooni vajalike lõppjärelduste kujul; ja loodetavasti käib see teil hõlpsasti, kuna olete nende kaks pöördteoreemi juba ära tõestanud.

Salviati: Hõlpsasti need nimelt käivadki; ja viienda definitsiooni tõestamiseks jätkan ma nõnda:

Kolmas propositsioon, mis kujutab endast Eukleidese viiendat definitsiooni

Kui nelja suuruse, A, B, C ja D puhul esimene ja kolmas suurus vabalt võetud arvu kordsena on võrdseks või väiksemaks või suuremaks osutudes alati mõõdulises kooskõlas vastavalt sama arvu kordsete teise ja neljanda suurusega, siis mina väidan, et need neli suurust on omavahel võrdelised.

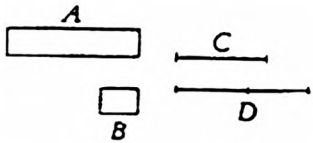

Selleks et nad mittevõrdelised oleksid (kui see võimalik on), peab üks eesmine olema järelikult suurem sellest, mis oleks va-

jalik, et ta suhe talle järgnevasse oleks sama, mis teisel eesmisel on jällegi talle järgnevasse. Olgu meil näiteks see tähistatud A; võttes niisiis varem tõestatu põhjal A ja C sama arvu kordsetena teatud viisil ja võttes suurused B ja D sama arvu kordsetena sel viisil, mis sai kätte näidatud, osutub kordne A suuremaks kui kordne B; kuid kordne C ei kujunegi samal kombel suuremaks, vaid väiksemaks, kui on kordne D: see aga on meie eeldusega vastuolus.

Neljas propositsioon, mis kujutab endast Eukleidese 5. raamatu seitsmendat definitsiooni

Seitsmenda definitsiooni tõestamiseks arutlen ma nii. Olgu meil neli suurust, A, B, C ja D, ning eeldagem, et olles teatud konkreetsel viisil võtnud kaks eesmist, esimese ja kolmanda suuruse sama arvu kordsetena ning kaks järgnevat, teise ja neljanda sama arvu kordsetena, eeldagem nimelt, et esinebki selline juhtum, kus kordne A on suurem kui kordne B, ent kordne C ei ole suurem kui kordne D; ma väidan, et A suhe B-sse kujuneb suuremaks kui C suhe D-sse, see tähendab, et A osutub tublisti pikemaks sellest, mis ta peaks olema, et ta suhe B-sse oleks sama mis C suhe D-sse.

Kui on võimalik, siis A ärgu olgu parajast määrast suurem; järelikult osutub ta kas täpselt võrdseks või väiksemaks, kui on võrdeliseks seoseks vajalik paras määr. Mis puutub esimesse olukorda, kui ta juhtuks olema täpselt õiges mõõdus ja võrdne, siis varem tõestatu põhjal oleksid esimene ja kolmas suurus vabalt võetud sama arvu kordsetena kas võrdseks või väiksemaks või suuremaks osutudes ikka vastavuses sama arvu kordsete teise ja neljanda suurusega; see on aga eeldusega vastuolus.

Kui aga esimene suurus osutuks väiksemaks, kui on võrdeliseks seoseks vajalik paras määr, siis on see märk sellest, et kolmas kujuneks suuremaks, kui ta olema peaks, et ta suhe neljandasse saaks olla sama mis esimese suhe teisesse. Sel juhul soovitaksin ma kolmandast suurusest see liigne osa ära võtta, mis muudab ta parajast määrast suuremaks, ja järelejääv osa olekski nimelt võrdelises seoses. Ent vaadeldes nüüd neid algusest peale kasutatud konkreetseid kordseid, ilmneb selgesti, et kuna kordne esimene

on suurem kui kordne teine, kujuneb ka kordne kolmas ehk too järelejääv suurus kordsena suuremaks, kui on kordne neljas; kui me järelikult tolle kordse järelejääva suuruse asemel võtame sama arvu kordsena hoopiski kogu kolmanda tervikuna, kujuneb see suuremaks, kui too allesjäänu oli kordsena, seesamune aga kujuneb jällegi tunduvalt suuremaks kordsest neljandast: see on aga eeldusega vastuolus.

Sagredo: Ma jään ütlemata rahule teie kõrgeususe selgitusega neis asjus, kus juba ammuilma tundsin selle järele vajadust; ega ma oskakski öelda, mis on minus suurem, kas heameel selle äsja omandatud teadmise üle või kahetsustunne, et ma teie kõrgeususe käest seda meie esimeste jutuajamiste alguses ise ei vaevunud pärima, kummatigi olin ju kuulnud, et olite sellest kõnelnud mitmele sõbrale, kellele omainimestena oli lubatud külastada teie villat. Aga mingem jutujärjega edasi, juhul kui isand Simpliciol ei ole seni vaadeldud küsimuses mingeid vastuväiteid esitada.

Simplicio: Ma ei oska kohe midagi kosta, õigupoolest jään arutlusega täiel määral rahule ja suudan ka kuuldud tõestuskäike mõista.

Salviati: Need alustõed paika pandud, oleks võimalik osaliselt kokku võtta ja ümber sõnastada kogu Eukleidese 5. raamat, kuid see kõrvalepõige läheks liiga pikale ja liiga kaugele meie peamisest eesmärgist; liiatigi tean ma, et teie kõrgeusused on sääraseid kokkuvõtteid ju näinud teiste autorite sulest ilmunud kujul. Nüüd aga, kuna me praeguseni oleme teie kõrgeususte nõudmisel vaadelnud 5. raamatu viiendat ja seitsmendat definitsiooni, siis loodetavasti soostute mulle meelsasti andma võimalust tulla nüüd lagedale ühe ammuse tähelepanekuga, mis meenus mulle ühe teisegi Eukleidese enda definitsiooniga seoses. Teema ei erine jutuks võetust ega tundu meie eesmärki silmas pidades üleliigne, kuna see puudutab liitsuhet, mida meie autor oma teostes tihtipeale käsitleb.

Eukleidese 6. raamatu viies definitsioon

Eukleidese 6. raamatu definitsioonide hulgas leidub viies, liitsuhte definitsioon, mis kõlab niiviisi:

> *Väita, et üks suhe koosneb mitmest suhtest, võib siis, kui mainitud suhete suurused on korrutatuna andnud tulemuseks mõne teise suhte.*[38]

Seejuures märgin, et ei Eukleides ise ega ka ükski teine antiikautor kasuta seda definitsiooni sellisel kujul, nagu see on raamatusse kirja pandud; sellest tuleneb kaks kitsaskohta: lugejale nimelt raskesti mõistetavus, kirjutajale aga etteheide pealiskaudsuses.

Sagredo: See on tõsi mis tõsi; aga minule ei tundu tõenäoline, et ülimalt hoolikas Eukleides oleks selle definitsiooni paigutanud oma kirjatöödesse järelemõtlematult või ilmaasjata. Küll aga ei välistaks ma sugugi kahtlust, et äkki on teised mehed selle sinna lisanud või vähemasti seda sel määral muutnud, et ta ei ole tänapäeval enam äratuntav, kui autorid püüavad seda teoreemide tõestamisel kasutada.

Simplicio: Et teised autorid seda ei kasuta, vaat selles asjas jään ma uskuma teie kõrgeususi, sest ma ei ole seda kuigivõrd uurinud; küll aga oleks mul kahju, kui Eukleides ise, kes teie meelest on tekstide põhjal nii täpipealne, pannuks selle sinna tühja pärast. Siinkohal pean ma aga ühtlasi tunnistama, et minu mõistus, mis matemaatikateadustesse pole eales süüvinud rohkem kui keskpärasel tasemel, kohtas selle definitsiooni juures raskusi, ja vahest mitte väikemaid kui nende juures, mida isand Salviati juba silunud on.

Mõni aeg tagasi võtsin ma appi igavesti pikkade kommentaaride lugemise, mis neil teemadel kirja on pandud, kuid tõele au andes ei tundnud ma sugugi, et need hajutanuks selle pimeduse, mis mu aru ähmastununa hoidsid. Ent kui teie kõrgeaususel oleks mõni konkreetne tähelepanek, mis mul asja veelgi hõlbustaks, siis osutaksite mulle tõepoolest väga märkimisväärse teene.

---

[38] Ühe teise Eukleidese tekstist käibel oleva versiooni järgi võiks see definitsioon kõlada järgmiselt: "Öeldakse, et suhe koosneb suhetest, kui suhete suurused omavahel korrutatuna selle moodustavad." *Toim.*

Salviati: Te justkui oletaksite, et see on sügavate mõttekäikude valdkond, ja ometigi tõdete, et asi ei seisne muus kui ülimalt lihtsas tähelepanekus.

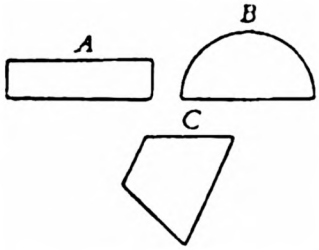

Teie kõrgeausus kujutagu ette kaht sama tüüpi suurust, nagu on *A* ja *B*; eks suurusel *A* ole suurusse *B* ju teatud suhe; ja edasi pidage silmas, et nende vahele on paigutatud veel üks sama tüüpi suurus *C*; väidetavalt tuleb seesugune suhe, mis suurusel *A* on suurusse *B*, kokku panna kahest vahepealsest suhtest ehk *A* suhtest *C*-sse ning *C* suhtest *B*-sse. See ongi see mõte, millest lähtudes Eukleides kasutab eelmainitud definitsiooni.

Simplicio: Tõsi ta on, et Eukleides mõistab liitsuhet sedasi, samas ei mõista aga mina, kuidasmoodi saab suuruse *A* suhe *B*-sse koosneda kahest suhtest ehk *A* suhtest *C*-sse ja *C* suhtest *B*-sse.

Salviati: Öelge mulle nüüd õige, isand Simplicio, kas te seda mõistate, et *A*-l on *B*-sse mingi suhe, olgu see ükskõik milline?

Simplicio: Kuna mõlemad suurused on üht tüüpi, siis jah, mu isand.

Salviati: Ja et see suhe on muutumatu ega saaks kunagi olla teistsugune või erineda sellest, mis ta parasjagu on?

Simplicio: Mõistan ka seda.

Salviati: Nüüd lisan mina, et samal kombel on *A*-l ju *C*-sse muutumatu suhe ja nõndasamuti ka *C*-l *B*-sse. Kahe äärmise, *A* ja *B* vahelise suhte kohta öeldakse, et see koosneb kahest, kummagi äärmise keskel esinevast suhtest, täpsemalt sellest, mis *A*-l on *C*-sse, ja tollest, mis *C*-l on *B*-sse.

Ma lisan sedagi, et kui teie kõrgeausus kujutleb, et suuruste A ja B vahel ei esine mitte ainult üks suurus, vaid mitu, nagu te näete siin tähistuste A, C, D ja B korral, siis taipate ühtlasi, et A suhe B-sse koosneb kõigist neist suhetest, mis esinevad nende vahepeal ehk A, C, D ja B suhetest isekeskis, milleks on A suhe C-sse, C suhe D-sse ja D suhe B-sse; ja kui suurusi oleks rohkem, koosneks esimese suhe viimasesse ikka kõigist nende keskel esinevatest suhetest. Ma juhin nüüd sel puhul tähelepanu, et kui osasuhted on isekeskis võrdsed või õigemini öeldes ühed ja samad, kujuneb esimese suhe viimasesse, nagu ülemal mainisime, selliseks suhteks, mis koosneb kõikidest vahepealsetest suhetest; aga kuna nood vahepealsed suhted on kõik samaväärsed, võime sedasama mõtet väljendada sõnadega, et esimese suhe viimasesse võrdub esimese suhtega teisesse sama mitu korda võetuna, kui mitu suhet paigutub esimese ja viimase vahele. Nii et kui näiteks liikmeid oleks kolm ning esimese ja teise vahel valitseks seesama suhe mis teise ja kolmanda vahel, siis vastaks tõele, et esimesel oleks kolmandasse selline suhe, mis koosneks kahest suhtest: esimese ja teise ning teise ja kolmanda vahelisest suhtest; aga kuna nood kaks suhet on eelduse kohaselt võrdsed ehk needsamad, siis tohib väita, et esimese suhe kolmandasse võrdub selle suhte kahekordistusega, mis esimesel on teisesse. Nii et kui suurusi oleks neli, võiks väita, et esimese suuruse suhe neljandasse koosneb kolmest vahepealsest suhtest ja et ühtlasi on see esimese suhe teisesse kolmekordistatuna, kuna selline suhe, mis esimesel on neljandasse, koosneb esimese suhtest teisesse kolm korda võetuna jne.

Aga ega mõtisklused või tõestuskäigud siia kokkuvõttes sobigi, sest tegemist on lihtsalt nimetuse andmisega. Kui teie kõrgeaususele ei peaks meeldima väljend sõnast *liit*, võime seda nimetada ühte pandud või kokku segatud või läbisegi suhteks või kuidas iganes teie kõrgeaususele rohkem meeltmööda on; leppigem vaid selles kokku, et kui meil on tegemist kolme üht tüüpi suurusega ja mina mainin ühte pandud või kokku segatud või läbisegi suhet, mõtlen ma selle all suhet, mis valitseb neist suurustest kahe äärmise vahel, ja ei muud.

Sagredo: Sellest kõigest saan ma suurepäraselt aru; õigupoolest olen enam kui korra vaadelnud Eukleidese kunsttükki propo-

sitsioonis, kus ta tõestab, et võrdnurksete rööpkülikute vaheline suhe koosneb külgede omavahelistest suhetest. Ta leiab sel puhul kaks osasuhet nelja liikme kujul, milleks on rööpkülikute neli külge; ent ta nõuab, et nood kaks suhet seostataks üksnes kolme liikmega, mille tulemusena üks neist seostest oleks esimese ja teise liikme, teine aga teise ja kolmanda vaheline; tõestuses ei võta ta pealegi muud ette, kui näitab vaid, et üks rööpkülik suhtub teisesse nagu esimene liige kolmandasse, see tähendab, et ta suhe koosneb kahest suhtest: sellest, mis esimesel liikmel on teisesse, ja tollest teisest, mis teisel on kolmandasse, ja need ongi nood kaks suhet, mis ta rööpkülikute nelja külje kujul oli esialgu eraldi võtnud.

Salviati: Teie kõrgeausus arutleb suurepäraselt. Kui meil liitsuhte definitsioon on nüüd lahti mõtestatud ja kindlaks määratud sellisel kujul (mis ju seisnebki vaid omavahelises kokkuleppes, mis sorti asjandust me selle all silmas peame), siis on võimalik Eukleidese 6. raamatu kahekümne kolmandat propositsiooni[39] tõestada nii, nagu ta ise seda tõestab, sest seal ei esita ta tõestust sellisel kujul, nagu see levinud on, vaid nii, nagu see meil eespool jutuks oli. Pärast mainitud kahekümne kolmandat propositsiooni lisaksin ma selle korollaarina 6. raamatust pärineva ja käikuläinud viienda definitsiooni liitsuhtest, mille ma muudaksin aga teoreemiks.

Viies propositsioon, mis kujutab endast Eukleidese 6. raamatu viiendat definitsiooni

Pangem paika kaks suhet, millest üks avaldugu liikmetes A ja B, teine aga liikmetes C ja D. Käikuläinud definitsioon väidab, et neist kahest suhtest koosneva liitsuhte saame kätte siis, kui korrutame omavahel nende suhete suurused.

Ma olen isand Simplicioga sama meelt ja arvan, et seda mõtteavaldust on raske mõista ja see vajab tõendamist; meie aga tõestame selle suurema vaevata ära nõnda.

[39] See propositsioon kõlab nii: "Võrdnurksete rööpkülikute suhe vastab nende rööpkülikute külgede suhtele." *Toim.*

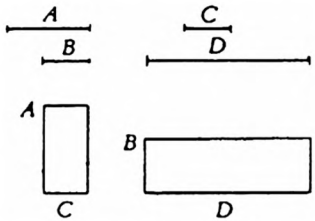

Kui meil kahe suhte neli liiget ei juhtu olema mitte joonte kujul, vaid ükskõik missuguste teiste suurustena, siis kujutlegem ikkagi, et need on esitatud sirgjoontena. Seejärel moodustagem eesmistest, *A*-st ja *C*-st, üks ristkülik, järgnevatest, *B*-st ja *D*-st, aga nõndasamuti teine ristkülik; Eukleidese 6. raamatu kahekümne kolmanda propositsiooni põhjal on teada, et *A*-st ja *C*-st moodustatud ristküliku suhe *B*-st ja *D*-st moodustatud ristkülikusse kujuneb selliseks suhteks, mis koosneb kahest suhtest: *A* suhtest *B*-sse ja *C* suhtest *D*-sse, mille näol on tegemist nende kahe suhtega, mis kohe alguses said paika pandud sihiga leida see suhe, mille tingib nende koosesinemine. Kuna *A* suhtest *B*-sse ja *C* suhtest *D*-sse moodustuv liitsuhe on eelmainitud, tolle 6. raamatu kahekümne kolmanda propositsiooni põhjal sama mis ristküliku *AC* suhe ristkülikusse *BD*, siis küsin ma isand Simpliciolt, kuidas me toimisime, et leida nood kaks suurust, mis kätkevad seda suhet, mida me otsisime?

Simplicio: Ma ei arva, et oleksime teinud midagi muud, kui et moodustasime nende hakatuseks välja mõõdetud nelja sirgjoone abil kaks ristkülikut; ühe nimelt eesmistest, *A*-st ja *C*-st, teise aga järgnevatest *B*-st ja *D*-st.

Salviati: Kuid geomeetrilistest joontest koosnevate ristkülikute moodustamine vastab ju arvude korrutamisele aritmeetikas, nagu teab iga algajagi matemaatik; ja need, mida me korrutasime, olid nimelt jooned *A* ja *C* ning jooned *B* ja *D*, see tähendab välja mõõdetud suhete homoloogsed vasted. Vaat siis, kuidas etteantud lihtsuhete suurusi või ümberarvestusi korrutades tekib selle suhte suurus või ümberarvestus, mida me hiljem nimetamegi neist suhetest koosnevaks.

KUUES PÄEV

Löögijõust[40]

1 —Teose Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusharu vallast *lisapäeva algus*

Sagredo: Isand Salviati, teie kõrgeususe äraolek võimaldas mul nende kahe nädala jooksul läbi vaadata nood tahuliste kehade raskuskeskmete teemalised propositsioonid ja veel kord hoolikalt üle lugeda nõnda arvukate ja uudsete, loomulikul teel kulgevaid ja ägedajõulisi liikumisi käsitlevate propositsioonide tõestused; ja kuna nende hulgas leidub mitmeid vägagi raskesti mõistetavaid, oli mulle eriliseks abiks mõttevahetus selle aadlimehega, keda teie kõrgeausus siin kohtab.

Salviati: Ma tahtsingi nimelt pärida teie kõrgeususe seltsis viibiva isanda ja meie isanda Simplicio puudumise kohta.

Sagredo: Minu ettekujutust mööda või õigupoolest minu kindla arvamise kohaselt on isand Simplicio puudumise põhjuseks see suur hämarus, millega ta puutus kokku paljude liikumisteemaliste küsimuste tõestustes ja sealjuures raskuskeskmete kohta käivate propositsioonide tõestustes; ma räägin nendest, mis paljude geomeetria aluselemente sisaldavate propositsioonide pikkade järjestumiste tõttu jäävad mõistetamatuks neile, kel selliseid aluselemente pole otsekohe käepärast.

See aadlimees, keda te siin näete, on Trevisost pärit ülik Paolo Aproino, kes polnud pelgalt meie Akadeemiku kuulaja, kui too pidas Padovas loenguid, vaid oli väga lähedase inimesena temaga pikka aega ja pidevalt mõttevahetuses, mille käigus ta ühes teistega (kelle hulgas väljapaistvaimaks oli isand Daniello Antonini, Udinest pärit üliõilsast soost üleinimlikult andekas ja vapper mees, kes kuulsusrikkalt hukkus isamaad ja oma hiilgavaimat valitsejat kaitstes, pälvides hiilgavaimalt Veneetsia vabariigilt oma teenete väärilised auavaldused) viibis ka nende rohkearvuliste katsete juures, mida paljude küsimustega seoses meie

[40]Poolelijäänud "Kuuenda päeva" ülestähendused avaldati esimest korda 1718. aastal Firenzes. *Tlk*.

Akadeemiku kodus korraldati. Kuna see isand saabus ligi kümme päeva tagasi Veneetsiasse ja tuli, nagu tal ikka tavaks, mulle külla, siis kuuldes, et mul on käepärast meie ühise sõbra uurimused, hakkas talle meeldima mõte need üheskoos läbi vaadata; ja kuuldes, et võtame taaskordsel kohtumisel jutuks imeväärse löögi küsimuse, mainis ta, et on sel teemal mitut puhku arutlenud — kuid ikka nõutuks ja kaksipidisele seisukohale jäädes — Akadeemiku endaga, kelle seltsis ta oma sõnutsi oli sattunud mitmesuguseid küsimusi puudutavate mitut sorti katsete käigus sooritama ka mõningaid selliseid, millel on pistmist löögijõu ja selle näitliku selgitamisega; ja ta oligi just kirjeldama hakkamas ühte neist, mis tema arvates on vägagi leidlik ja teravmeelne.

Salviati: Ma pean väga õnnelikuks juhuseks, et olen kohtunud isand Aproinoga ning tohin temaga tuttavaks saada ka nägupidi ja isiklikult, sest kuulduste ja meie Akadeemiku arvuka suhtluskonna kaudu ma juba olengi temaga tuttav; ja mul on ülimalt hea meel, et saan kas või osaltki aimu neist paljudest katsetest, mis mitmete teemadega seoses korraldati meie sõbra kodus sedavõrd täpsete tarkade meeste osavõtul nagu isand Aproino ja isand Antonini, kellest nii kiitvalt ja imetlevalt on mulle tuhat korda pajatanud too meie mainitud sõber. Ja kuna olemegi siin praegu selleks, et arutleda konkreetselt löögi küsimuse üle, võiks teie kõrgeausus isand Aproino rääkida meile, mis selles vallas katsete põhjal ka selgus, andes samas oma sõna, et kirjeldate mõnel muul puhul ka teiste küsimuste asjus korraldatud katseid, sest tean, et vajaka teil neist juba ei jää, kuna minu kindla veendumuse kohaselt on meie Akadeemik alati olnud ühtviisi uudishimulik ja usin katsetaja.

Aproino: Kui ma nagu kord ja kohus sooviksin tasuda tänuvõlga, milleks mind kohustab teie kõrgeususe armastusväärsus, tuleks mul kulutada nõnda palju sõnu, et kogu päevast jääks aega järele väheke või kübeke, et kõnelda käsilevõetud teemal.

Sagredo: Oh ei, isand Aproino, teeme ikka algust teadusarutlusega ning jätame tseremoniaalse viisakuse õukondlaste tarvis; ja mina võtan usaldavalt koha sisse teie kahe seltsis keset vastastikust rahulolu, mille loomiseks piisas neist nappidest, ent puhtsüdamlikest ja siirastest, teie mõlema lahketest sõnadest.

Aproino: Ehk ma küll oma arust ei suuda välja tulla isand Salviatile tundmatu teadmisega, mistõttu kogu arutluse koorem peaks lasuma tema õlul, puudutan ma, kui mitte muul, siis vähemasti arutluse osalise kergendamise eesmärgil ometigi noid esmaseid lähtepõhjusi koos esimese katsega, mis ajendasid sõpra süüvima tolle imeväärse löögi küsimuse teemalisse mõtisklusse.

Otsides moodust, mille varal välja selgitada ja mõõta löögi suurt jõudu ning võimaluse korral taandada alustõdedeks ja esmapõhjusteks sellise toimingu põhiolemus, mis ülimat võimsust kogudes näikse kulgevat hoopis erinevalt sellest, kuidas jõu kordistumine käib kõigis teistes mehaanilistes vahendites (ma ütlen mehaanilistes, et välistada tule tohutut väge), mille juures hakkab silma ja on vägagi põhjendatult arusaadav, kuidas nõrgajõulise liikumapanija kiirus võrdsustab sitke vastupanija tugevuse, mis liigutatakse pikkamisi paigast — kusjuures ühtlasi hakkab silma, et löögi teotsemisse sekkub ka löökkeha liikumine koos kiirusega, kontrasteerudes vastupaneva keha liikumisega ja vajadusega panna too liikuma kas vähem või rohkem —, oli Akadeemiku esimeseks mõtteks, et katsuks õige uurida, milline osatähtsus on löögi tagajärje ja teokssaamise juures näiteks haamri kaalul ja suuremal või väiksemal kiirusel, millega liikumapanek käib, üritamaks võimaluse korral leida mõnd mõõtu, mis ühiselt mõõdaks ära ja näitaks kätte nii selle kui ka teise energia; ja selle teadasaamiseks mõtles ta välja minu arvates leidliku katse.

2 — (katse veega, mis voolab välja kaalu külge riputatud pangest)

Ta sättis ühe kaunis sitke ja umbes kolme küünra pikkuse lahtise teiba kaalupuu kombel tugipunktile; seejärel pani ta sellise kaalu õlgade otsa rippuma kaks võrdset ja vägagi kopsakat raskust, millest üks koosnes kahest vaskanumast või õigemini ämbrist: üks neist oli riputatud kaalupuu mainitud otsa ja oli vett täis ning sellise ämbri kõrvadest rippus kaks nööri, kumbki umbes kaks küünart pikk, mille külge oli omakorda kõrvadest kinnitatud teine samasugune ämber, kuid tühi, ja see rippus otse tolle esimesena mainitud ja vett täis ämbri all; kaalupuu teise õla otsast lasti rippu kivist või ükskõik millisest muust suure kaaluga materjalist vasturaskus, mis õigesti tasakaalustaks kahest ämb-

rist, veest ja nööridest moodustise. Ülemise ämbri põhja oli tehtud munajämedune või pisut väiksem ava ning seda ava sai lahti võtta ja kinni toppida. Meie mõlema ühine ettekujutus või mõte oli selline, et kui kaal on kord tasakaalus — sest kõik on ju kirjeldatud viisil valmis seatud — ning ülemiselt pangelt prunt eest võtta ja anda vaba voli veele, mis välja sööstes laksataks alumisse pange, siis peaks sellise löögi lisandus andma sellele poolele säärase momendi, et tasakaalu jaluleseadmiseks tuleks teise õla vasturaskusele kaalu juurde lisada, ja see lisandus ilmselt taastaks ja võrdsustaks veelöögi vastse jõu, nii et võiksime öelda: tema moment on võrdväärne 10- või 12-naelase raskusega, mis tuli vasturaskusele lisada.

Sagredo: See vigurivärk tundub mulle tõepoolest leidlik ja ma kibelen teada saama säärase katse tulemust.

Aproino: Kuna teiste jaoks oli lõpptulemus ootamatu, tekitas see niisiis hämmeldust, sest kui ava oli lahti tehtud ja vesi hakanud välja voolama, kaldus kaalupuu kohe vasturaskuse poole alla, aga vaevalt oli vesi alumise ämbri põhja laksatanud, kui vasturaskus hakkas allavajunud olekusse püsimajäämise asemel hoopis kerkima, tõusis sellal, kui vesi alla sööstis, väga pikaldaselt liikudes jälle tasakaaluasendisse ning jäi sellest vähimalgi määral ülespoole nihkumata pidama ja lõplikult paigale.

Sagredo: Minule on selle katse tulemus tõepoolest ootamatu; ja ehkki tagajärg oli erinev sellest, mis ma oodata osanuks ja mille põhjal uskusin teada saavat, kui suur on säärase löögi jõud, tundub mulle ometigi, et suurelt osalt võib soovitud teadmise kokku võtta sõnadega, et niisuguse löögi jõud ja moment on võrdväärne selle langeva veehulga momendi ja kaaluga, mis on nirena õhus — kahes ämbris, ülemises ja alumises sisalduva vee vahepeal, ja see veehulk ei mõjuta oma raskusega ei ülemist ega alumist ämbrit; ülemist seetõttu, et kuna vee osakesed ei ole üksteise küljes kinni, ei saa alumised jõudu ilmutada ega ülemisi alla kiskuda, ütleme, seesuguse kleepja materjali kombel nagu tõrv või linnuliim; alumist jällegi seetõttu, et kuna langeva vee liikumine pidevalt muudkui kiireneb, ei saa ülalpool asuvad osakesed allpoolseid rõhuda ega neid survega pressida; seetõttu nires sisalduv veehulk justkui polekski kaalul. Ja see ilmneb veelgi sel-

gemalt selle põhjal, et kui säärane vesi avaldaks oma raskusega ämbritele mõju, vajuksid need löögi lisandudes kõvasti madalamale ja kergitaksid vasturaskuse üles; seda aga ei paista järgnevat. Öeldut kinnitab täpipealt seegi, et kui kujutleme kogu seda vett ühekorraga jäätumas, avalduks tahkest jääst koosneva nire kaal ju kogu ülejäänud krempliga tükkis, ja kuna liikumine on lakanud, jääks löök ära.

Aproino: Teie kõrgeaususe jutt vastab täpselt sellele, mida meiegi nähtud katse juures otsekohe tõdesime, ja ühtlasi paistis meile võimalik põhjendatult järeldada, et ainuüksi kiirus, mille veehulk kogus kahe küünra kõrguselt langedes, mõjus oma toimimisega raskendavalt — vee enda kaalu arvesse võtmata —, nimelt sellele kaalule, mis on veel ilma löögi hoota; nii et kui oleks võimalik mõõta ja kaaluda anumate vahel õhus olevat vett, võiks ilmtingimata kinnitada, et säärasel löögil on väge saata oma raskusega korda seda, mille saadab korda kümme kuni kaksteist naela kaaluv langev vesi.

3 — (puuvaiade tagumine pinnasesse vundamentide rajamisel)

Salviati: Minule on see nutikas leiutis väga meeltmööda; ja mulle näib, et lähtumata asjakäigust endast, mille juures tekitab meis kaksipidiseid mõtteid langeva veehulga mõõtmise raskus, võiksime ühe sama laadi katse abil oma teekonda hõlbustada, et jõuda soovitud täieliku teadmiseni. Kujutledes näiteks üht sellist suurt raskust, mis jämedate vaiade maassetagumiseks lastakse teatud kõrgusest kukkuda ühe seesuguse vaia peale (nende raskuste nimetus on minu teada "ramm"), määrakem ühe sellise rammi kaaluks, ütleme, 100 naela ja langemiskõrguseks neli küünart, vaia vajumismaa kõvas pinnases üheainsa löögi tagajärjel ulatugu aga nelja sõrmelaiuseni; ja kui oleme otsustanud, et soovides samasugust pressivat survet ja nelja sõrmelaiuse sügavust vajumismaad tekitada löögi mõjujõuta, tuleks vaia peale asetada tuhandenaelane raskus, mida — kuna see toimib pelgalt raskusega, eelneva liikumiseta — hakkame nimetama lebavaks raskuseks, küsin ma: kas me võime kaksipidisuse või väärarusaamata kinnitada, et sajanaelase raskuse jõud ja energia ühes kiiruse-

ga, mis saadakse sisse nelja küünra kõrguselt langedes, on samaväärne tuhandenaelase lebava raskuse survega, mistõttu pelk kiiruse mõju läheks arvesse sama palju kui üheksasajanaelase lebava raskuse pressiv surve, sest nii palju neid järele ju jääb, kui rammi sada naela tuhandest kord maha on arvatud? Vaatan, et te mõlemad viivitate vastusega; võib-olla ei selgitanud ma oma küsimust korralikult; sestap kordan öeldu lühidalt üle: kas me saame kirjeldatud katse põhjal kinnitada, et säärase lebava raskuse lasumine tekitab mingile vastupanule mõju avaldades alati samasuguse tagajärje nagu nelja küünra kõrguselt langev sajanaelane raskus — nii et kui seesama ramm kukuks (klaarima selguse huvides) sama kõrgelt, ent lööks vastupidavama vaia pihta ega rammiks seda maasse rohkem kui kahe sõrmelaiuse jagu, kas me siis ikka võiksime kindlalt arvata, et samasuguse tagajärje tekitaks ka tuhandenaelane lebav raskus üksnes lasumisega — ma pean silmas vaia tagumist kahe sõrmelaiuse sügavusse?

Aproino: Mina ei arva, et leiduks kedagi, kes vähemasti esimese hooga poleks valmis seda möönma.

Salviati: Aga kas teil, isand Sagredo, tekiks selles asjas kahtlusi?

Sagredo: Praegu tõtt-öelda mitte, aga olles rohkearvuliste katsete põhjal tõdenud, kui lihtne on eksiteele sattuda, ei muutu ma nii uljaks, et minetaksin täielikult kartuse.

Salviati: Nüüd siis, kuna teie kõrgeausus, kelle vaatlusvõime olen ma ütlemata paljudel kordadel ülimalt läbinägelikuks tunnistanud, paistab kalduvat tõeks võtma vale poolt, võin ma vabalt arvata, et tuhande mehe hulgas oleks raske kohata üht või kaht sellist, kes ei jääks nii tõega sarnaneva väärarusaama kütkesse kinni. Kõige enam paneb teid aga imestama see, kui märkate, et väärarusaam peitub sedavõrd õhukese katteloori all, et kergest tuulehoost võinuks selle paljastamiseks ja nähtavale toomiseks küll olla; ja ometigi jääb ta looritatuks ja varjatuks. Aga hakakem rammi jälle tol ülalkirjeldatud esialgsel viisil vaiale kukutama, tagudes vaia nelja sõrmelaiuse sügavusse, ja vastaku tõele, et selle teokstegemiseks läheks vaja täpipealt tuhandenaelast lebavat raskust; seejärel tõstkem toosama ramm samale kõrgusele ning teist korda sellesama vaia peale kukkudes rammigu ta see maasse vaid kahe sõrmelaiuse jagu, kuna vai kohtas näiteks kõvemat

pinnast; kas meil tuleks arvata, et niisama sügavale vajutaks selle ka tollesama tuhandenaelase lebava raskuse surve?

Aproino: Minu arust küll.

Sagredo: Oh häda, isand Paolo: tuleb otsustavalt öelda ei. Sest kui esimesel pealeasetamisel vajutas tuhandenaelane lebav raskus vaia nelja sõrmelaiuse ja mitte enama sügavusse, siis miks tahate te, et ta vajutaks seda veel kahe sõrmelaiuse jagu, kui olete selle vaia pealt üksnes ära võtnud ja siis jälle peale tagasi pannud? Ja miks ei vajutanud ta seda enne äravõtmist, kui ta seal peal juba oli? Kas soovite, et üksnes äravõtmine ja rahulik pealeasetamine paneks teda korda saatma seda, mida ta ennist ei suutnud?

Aproino: Mul jääb vaid punastada ja tunnistada, et mind varitses oht veeklaasi ära uppuda.

Salviati: Ärge üllatuge, isand Aproino, ma kinnitan teile, et neisse sõlmedesse takerdumisel, mis hargnevad muide väga lihtsalt lahti, on teil palju kaaslasi olnud; ja pole kahtlust, et iga väärarusaama paljastamine käiks iseenesest hõlpsalt, kui keegi võtaks kätte ja hakkaks seda järjest lahti harutama ja lahendama alusmõteteks, sest pole ju võimalik, et nende hulgas ei paljastuks mõni külgnev või ligistikune mõte selgelt väärana.

Ja selle peale, kuidas väheste sõnade abil pisendada nood ikka tõeseks peetud valejäreldused mõistusevastaseks ja käegakatsutavalt sobimatuks, on meie Akadeemikul mõistagi eriline anne olnud; ja minul on rohkearvuline kollektsioon ikka tõe pähe edasi antud loodusseaduslikke järeldusi, mis tema lühikeste ja ülimalt lihtsate arutluste järel on vääraks osutunud.

Sagredo: See on tõepoolest üks neist; ja kui teised käivad sama rada, siis oleks hea, kui te mingil hetkel meid asjasse pühendaksite. Praegu aga jätkakem käsilevõetud teemal: kuna me tegeleme sellega, et leida moodus (kui mõni selline üldse leidub), mille abil täpsustada ja kindlaks teha löögijõu õige ja teadaolev mõõt, siis minule ei tundu, et selleni võiks jõuda näiteks toodud katse abil. Sest kostitades vaia korduvate rammihoopidega ja tagudes seda iga löögi varal üha enam maa sisse, nagu konkreetne katse ju tõendab, ilmneb selgelt, et iga järgnev hoop teeb tööd; seda aga ei sünni lebava raskuse korral, mis teinud kord teoks esma-

sest pressivast survest ajendatu, ei kipu tekitama teisele korrale omast tagajärge, see tähendab ei surugi enam vaia sügavamale, kui ta vaiale asetatakse; õigupoolest on selgelt näha, et teise vajumismaa jaoks läheb vaja tuhandest naelast suuremat raskust, kui aga lebavate raskustega soovida võrdsustada kolmanda, neljanda, viienda jne hoobi tekitatavat vajumismaad, läheb vaja järjest suuremaid lebavaid raskusi. No aga millise neist peaksime siis võtma selle hoobi tugevuse püsikindlaks mõõduks, mis iseenda seisukohast on ikka üks ja seesama?

Salviati: See on üks esimesi imetabasusi nende hulgas, mis minu arvates on juurdlevaid vaimusid kindlasti hoidnud nõutuse ja otsustamatuse küüsis. Sest tõepoolest, kellele ei kõlaks uudsena, et löögijõu mõõdu arvestamisel ei tuleks lähtuda mitte lööjast, vaid ikka löögisaajast? Ja mis puutub näiteks toodud katsesse, siis sellest paistab saavat järeldada, et löögijõud on lõpmatu ehk teisisõnu määramatu või mittemääratav ning esineb kord väiksema, kord suuremana, olenevalt sellest, kas teda rakendatakse suuremale või väiksemale vastupanule.

Sagredo: Mul hakkabki nagu koitma, et löögijõud võib tõepoolest osutuda tohutuks või lõpmatuks. Tuginedes niisiis kirjeldatud katsele ja oletades, et esimene hoop taguski vaia nelja ja teine hoop kolme sõrmelaiuse sügavusse ning — kuna hoop kohtab järjest kõvemat pinnast — kolmas taoks vaia kahe sõrmelaiuse, neljas poolteise ja edasi loogilise jätkuna üheainsa, poole, veerandi jne sõrmelaiuse sügavusse, siis tundub ju, et kui vaia vastupanu ei osutu pinnase kõvaduse tõttu lõpmata suureks ja korduvad hoobid taovad vaia pidevalt aina sügavamale, ent samas järjest väiksema vahemaa ulatuses, siis ükskõik kui lühike see vahemaa ka oleks, on see ometigi jaotatav ja alajaotatav, juhul kui sügavamale vajumised jätkuvad; ja kuna teisel juhul on tegemist lebava raskuse lasumisega, mille korral iga edasine vajumismaa nõuab suuremat kaalu kui eelnev, võib juhtuda, et viimaste löökide jõu tasakaalustamiseks läheks vaja üha suuremat raskust kuni määratuseni välja.

Salviati: Seda oleksin minagi valmis uskuma.

Aproino: Järelikult ei saa esineda mitte mingit nii suurt vastupanu, mis püsiks kindla ja järeleandmatuna mõne löögi väe suhtes, isegi kui see oleks kerge?

Salviati: Ma arvan, et ei saa, juhul kui see, mille pihta lüüakse, pole päris liikumatu, see tähendab, kui ta vastupanu pole lõpmatu.

Sagredo: Imeväärsed ja nii-öelda imeteolised tunduvad need kinnitused ja see, et kunst selles ühes efektis saab jagu loodusest ja kavaldab ta üle, kusjuures seda paistavad esmapilgul suutvat teisedki mehaanilised tööriistad, kergitades üliränki raskusi vähese jõu abil — kangi, kruvi, liitploki ja muude varal; ent löögi tagajärje puhul, kui näiteks vaskpostamendile jätab löögijälje hoop, mis on antud mitte raskema kui kümne- või kaheteistnaelase vasaraga, millele ei teeks viga ega jätaks muljumisjälge mitte ainuüksi mõne vägeva marmorist ehistorni, vaid ka mõne igavesti kõrge ümartorni koorem, kui see vasara peale lebama asetataks, osutub minu arust jõuetuks igasugune loodusseaduslik arutlus, mis püüaks sellelt imepärasust röövida. Sestap, isand Salviati, võtke aga jutulõng üles ja aidake meid nõnda keerdkäigulistest labürintidest välja.

Salviati: Arvestades seda, mida need hoobid tekitavad, näib keerukuse peamine sõlmpunkt seisnevat selles, et ei saada nagu päriselt aru, et löögi töö, mis näib lõpmatu, ei peagi ilmtingimata käima teistsuguste vahenditega, kui on nendel tööriistadel, mis imevähese jõu abil saavad jagu üüratutest vastupanudest; ent usutavasti suudan ma selgitada, et siingi käib asi samasugusel viisil. Ma katsun selle asjakäigu lahti rääkida, ja ehkki see tundub mulle kaunis keerukas, võiks teie kahtlemine ja vastuvaidlemine mu arutlust ehk üksikasjalikumaks ja läbitungivamaks muuta, nii et kui see sõlmküsimust ka päris lahti ei haruta, siis vähemasti lõdvendab seda.

Ilmselge on see, et liikumapanija jõud ja liigutatava keha vastupanu toimimine pole ühene ega lihtne, vaid koosneb kahest toimejõust, mille alusel tuleb nende energiat mõõta; ühe puhul on tegemist kaaluga — nii liikumapanija kui ka vastupanija kaaluga — ja teise puhul kiirusega, millega esimene peab liikuma ja teine tuleb liikuma panna. Ja sestap, kui liikumapandu peab kulgema liikumapanija kiirusega ehk nii, et vahemaa, mille kumbki

läbib sama ajaga, oleks võrdne, siis osutub võimatuks, et liikumapanija raskus oleks väiksem kui liikumapandu raskus — see peab mõnevõrra suurem olema, kui pidada silmas, et kriipsupealsest võrdsusest sünnib tasakaal ja paigalolek, nagu nähtub kaalukangi võrdsetest õlgadest. Ent kui me väiksema kaalu abil tahame üles vinnata suuremat, tuleb seadeldis niiviisi töökorda sättida, et liikumapanev väiksem raskus läbiks sama ajaga suurema vahemaa kui teine raskus ehk teisisõnu, väiksem raskus peaks liikuma kiiremini kui suurem; ja sama tõhusalt kui katse näitab selle meile kätte juba mõtlemine: näiteks selleks, et vasturaskuseks pandud viht saaks margapuul üles kaaluda mõne teise, temast 10–15 korda suurema raskuse, peaks ta kaugus kaalupuul olema keskpunktist, mille ümber liikumine toimub, 10–15 korda suurem tollesama keskpunkti ja teise kaaluvihi riputuspunkti vahemaast; sama hästi võiks öelda, et liikumapanija kiirus olgu 10–15 korda suurem kui liikumapandu kiirus. Ja kuna selline asjakäik hakkab silma ka kõikide teiste tööriistade juures, võime kõigutamatult kinnitada, et raskused ja kiirused on pöördvõrdelises suhtes. Üldistatumalt öelgem niisiis: väiksema raskusega keha liikumismoment tasakaalustab suurema raskusega keha liikumismomendi siis, kui kergema keha kiiruse suhe raskema keha kiirusse on sama mis suurema raskuse suhe väiksema keha raskusse; vähimagi eelise andmine viimasele viib aga tasakaalust välja ja loob liikumise.

See paika pandud, väidan ma, et sellise liikumismomendi toimejõulisus näikse kui tahes suurest vastupanust jagusaamisel olevat lõpmatu mitte ainuüksi löögi puhul, vaid ilmneb säärasel kujul mis iganes muus mehaanilises riistapuus; sest kas pole mitte päevselge, et hästi väike ühenaelane raskus kergitab alla vajudes üles 100 või 1000 või ükskõik mitu naela kaaluva raskuse, kui me margapuul asetame ta keskpunktist sada või tuhat korda kaugemale kui teise, vägeva raskuse, talitades ühesõnaga sedasi, et vahemaa, mille võrra esimene raskus alla vajub, on sada või tuhat või enamgi korda suurem teise raskuse kerkimismaast ehk esimese raskuse kiirus on sada või tuhat korda suurem teise keha kiirusest?

(*Järgneb*)

CONTENTS

The core of our thoughts ..... *Klaudia Tiitsmaa, Mehis Pihla* 771
Gustav Suits, Ernest Hemingway and we .....*Jaak Jõerüüt* 773
Who headed the army?: Conflict over authority in national defence after the restoration of Estonia's independence . *Hellar Lill* 781
Loving physicists ..... *Peeter Olesk* 796
Hildebrand's song 833
Afterword ..... *Erki Lind* 836
Kitāb al-kharāj. Part I ..... *Abū Yūsuf* 845
Literalism and Contextualism: Some Varieties. Part II .... *François Recanati* 884
Ideas and experience about teaching and learning a foreign language: On idiomatics in a narrower and broader sense .... *Irene Tiivel* 901
Review: Jaan Undusk's truths and guesses. Jaan Undusk. *Eesti kirjanike ilmavaatest*. (Eesti mõttelugu 118.) Tartu: Ilmamaa, 2016. .....*Mart Velsker* 914
Review: Estonian Academia is ensured only by free Estonia: 80 years from the first issue of *Akadeemia*. *Akadeemia* nr 1 maikuu 1937. Tartu: E. K.-ü. "Postimehe" trükk. .....*Toomas Kiho* 922
Abstracts 931
Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions. Part XVIII ....*Galileo Galilei* 939

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

HIND 3.50 EUROT